

SILVIA KAUGIA

Õigusteadvuse olemus ja
arengudeterminandid

Tartu Ülikooli Õigusteaduskond

TÜ õigusteaduskonna nõukogu otsusega 13.06.2011. a. on Silvia Kaugia väitekirj
lubatud kaitsmisele *doctor iuris* kraadi taotlemiseks TÜ õigusteaduskonna doktori-
kraadide kaitsmise komisjonis

Juhendajad: prof. Jüri Saar ja prof. Raul Narits, Tartu Ülikool

Oponendid: prof. Martin Schulte, Technische Universität Dresden
prof. Helmut Kury, Max-Planck-Institut

Kaitsmise aeg: 25. augustil kell 14.15 Iuridicumis, Näituse 20 aud. K-03

Väitekirja trükkimist toetas TÜ õigusteaduskond

ISSN 1406–6394

ISBN 978–9949–19–734–7 (trükis)

ISBN 978–9949–19–735–4 (PDF)

Autoriõigus: Silvia Kaugia, 2011

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee
Tellimus nr. 411

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	7
1. ÕIGUSTEADVUSE MÕISTE, FUNKTSIONAALSED TASANDID JA LIIGID	12
1.1. Õigusteadvus teadvuse osana	12
1.1.1. Teadvuse olemusest	12
1.1.2. Õigustunnetuselt õigusteadvusele	15
1.2. Õigusteadvuse mõiste	21
1.3. Õigusteadvuse funktsionaalsed tasandid	23
1.3.1. Õigusteadvuse käitumuslik-regulatiivne tasand	24
1.3.2. Õigusteadvuse tunnetuslik-teoreetiline tasand	25
1.4. Õigusteadvuse liigid.....	30
1.4.1. Individuaalne ja ühiskondlik õigusteadvus	30
1.4.2. Argi- ja teoreetiline õigusteadvus	33
1.4.3. Õigusedeoloogia ja -psühholoogia õigusteadvuse liikidena ...	33
1.4.4. Massi-, spetsialiseeritud ja lokaalne õigusteadvus	35
2. ÕIGUSTEADVUSE STRUKTUUR	37
2.1. Õigusteadvuse struktuuri üldisloomustus	37
2.2. Õigusteadvuse struktuuri põhielemendid	38
2.2.1. Õigusteadmised	39
2.2.1.1. Teadmine positiivsest õigusest (õigusnormide tundmine)	39
2.2.1.2. Teadmine õigusest kui normsest olemisest	41
2.2.2. Väärtused ja väärtusorientatsioonid	43
2.2.3. Sotsiaalõiguslikud hoiakud	50
2.2.4. Käitumistendentsid	53
2.3. Õigusteadvuse struktuuri lisaelemendid	58
2.3.1. Ettekujutus ideaalsest õigusest	58
2.3.2. Suhtumine kehtivasse õigusesse	63
2.3.3. Õigusele esitatavad nõuded	65
2.3.4. Suhtumine õiguslikesse ettekirjutustesse	68
3. ÕIGUSTEADVUSE KUJUNEMINE	73
3.1. Õigusliku sotsialiseerimise eesmärgid	73
3.2. Õiguslik sotsialiseerumine õigusteadvuse kujundajana	85
3.3. Õigusliku sotsialiseerimise olulisemad agendid	89
3.3.1. Perekond	91
3.3.2. Kool	98
3.3.3. Massimeedia	108
3.3.4. Õigusinstitutsioonid	111
KOKKUVÕTE	116

Das Wesen und die Entwicklungsdeterminanten des Rechtsbewusstseins. Resümee	121
INHALTSVERZEICHNIS	155
KASUTATUD KIRJANDUSE LOETELU	157
SILVIA KAUGIA ILMUNUD TEEMAKOHASED ARTIKLID	161
LISAD	162
LISA 1. Noorte õigusteadmised 1975. ja 1995. aasta uuringute võrdluses	162
LISA 2. Noorte sotsiaalõiguslikud hoiakud 1975. ja 1995. aasta uuringute võrdluses.....	164
LISA 3. Sotsialiseerimisagentide osatähtsus õigusteadmiste saamisel 1975. ja 1995. aasta uuringute võrdluses	165
LISA 4. Elukutsete prestiiž 1975. ja 1995. aasta uuringute võrdluses	166
LISA 5. Noorte subjektiivsed käitumismotiivid 1975. ja 1995. aasta uuringute võrdluses.....	168
ELULOOKIRJELDUS	169
CURRICULUM VITAE	171

SISSEJUHATUS

Igas ühiskonnas moodustavad normikuulekad ühiskonnaliikmed enamuse. Käesolevas dissertatsioonis keskendutakse küsimuse – mis ajendab inimesi käituma valdavalt õiguskuulekalt – uurimisele. Autor esindab töös seisukohta, et nimetatud probleemi on vajalik uurida õigusteadvuse kaudu, kuivõrd õiguslikku tähendust omav käitumine seondub eelkõige normiteadvusega, mille üheks osaks on õigusteadvus.

Küsimus õigusteadvuse olemusest ei ole vastatav üheselt. Õigusteadvuse teoreetilises käsitluses eristatakse kahte põhisuundumust. Esiteks õigusteadvus kui materiaalse õiguse peegeldus inimeste teadvuses. Selles kontekstis käsitletakse õigusteadvust õiguse (jurisprudenti) subjektiivse teadvustamise resultaadina, mis teatavate eelduste olemasolul võib objektiveeruda materiaalses õiguses. Viimane omakorda peegeldub teadvuses ning muutub sellega osaks õigus-teadvusest. Teise, psühholoogilise lähenemise korral, nähakse õigusteadvust teadvuse üldstruktuuri elemendina. Kuivõrd õigusteadvust seostatakse funktsionaalselt teadvuse regulatiivse aspektiga, siis vastavalt sellele eristatakse õigus-teadvuse elementidena (toimimistasanditena) teadmiste, emotsioonide ja käitumiseelistuste tasandeid. Mõlema suundumuse seisukohalt on õigusteadvuse sisu domineeriv element teadmine õigusest ja selle teadmise subjektiivne retsept-sioon. Nende kahe koosmõjus arvatakse formeeruvat valmisolek normipäraseks või -vastaseks käitumiseks.

Õigusteadvuse seostamisel eelkõige teadmise (materiaalsest) õigusest, asetatakse õigusalsed teadmised õigusteadvuse struktuuris keskele kohale. Samas lubab ka pealiskaudne vaatlus väita, et õigusnormide tundmine või mitte-tundmine ei määra õiguserikkumistest hoidumist või nende toimepanemist. Teaduslike uuringutega on tõestatud pigem seda, et õiguserikkujad tunnevad seadusi paremini kui õiguskuulekad inimesed. Kui väidaksime, et õiguslaste teadmiste osatähtsus õiguspärase käitumise kindlustamisel on määrav, tähendaks see, et õiguserikkumisi, kuritegusid toimepannute õigusteadvust tuleks hinnata arenenumaks õiguskuulekate inimeste õigusteadvusest.

Seaduskuulekuse määr ei korreleeru ka õiguse subjektiivse retsept-siooniga, s.t emotsionaalse hinnanguga õigusele. Inimene võib kehtiva õiguse küll heaks ning vajalikuks tunnistada, kuid ometi seda oma käitumises eirata. Nii vajab autori hinnangul selgitamist ja sisulist analüüsimist küsimus, miks ei kao vastuolu õigusteadvuse domineeriva kontseptsiooni ja inimeste tegeliku käitumise vahel.

Kui võtaksime aluseks seisukoha, et inimese tegelik käitumine seondub õigus-teadvusega mitte selle üksikute struktuurikomponentide baasil, vaid üldisemas plaanis läbi õigusteadvuse kui *süsteemi* struktuursete omaduste, siis jääb ikka puudulikuks selgitus selle kohta, miks ja kuidas ühiskonnas olemasolev õigus muutub inimese jaoks sisemiseks, subjektiivseks käitumisjuhiseks. Ka jääb selgusetuks, mis tegelikult tingib ning kujundab inimese hinnanguid ja suhtumisi õigusesse, millisel alusel lähtudes käsitleb ta õigust õiglasena või ebaõiglasena, miks olemasolevat õigust teatud juhtudel ei aktsepteerita, ei tunnustata. Vastustest nendele küsimustele sõltub mitte ainult õigusteadvuse olemuse ja

sisu probleemi teoreetiline lahendus. Samavõrra tähtis on praktiline väljund seoses õigusloome, õiguskasvatuse orienteerimisega, samuti kurjategijate resotsialiseerimise ja isikule orienteeritud kriminaalpreventiivsete meetmetega.

Käesolevas töös analüüsitakse õigusteadvuse ja käitumisvormide seoseid lähtudes sotsioloogilisest aspektist, keskendudes sotsiaalsete determinantide mõjule indiviidi õigusteadvuse arengus. Autor leiab, et just sotsiaalsed tegurid (eelkõige sotsialiseerimisagendid) kujundavad lõppastmes isiku normi- (sealhulgas õigus-) teadvuse sellele, mis puudutab tema emotsioone, suhtumist ja hoiakuid inimkäitumist reguleerivate normide suhtes.

Eestis on õigusteadvuse uuringuid viidud läbi alates 1974. aastast, mil Tartu Riikliku Ülikooli kriminoloogia laboratooriumis pandi alus ulatuslikule kriminoloogilis-sotsioloogilisele uurimisprojektile Noorte õiguskasvatuse kanalid ja nende efektiivsus (1974–1977). Nimetatud uurimisprojekti tulemused on aprobeeritud mitmel seminaridel, sümposiumidel ja konverentsidel, samuti publitseeritud I. Rebase, E. Raska, H. Saarsoo jt teadusartiklites ja monograafiates.

Juba mainitud uurimisprojekti realiseerimisel ilmnes sisuline vastuolu õigusteadvuse teoreetilise mudeli ja empiiriliste mõõtmistulemuste vahel. See, mis pidi (teoreetiliselt) iseloomustama arenenud õigusteadvust, korreleerus tihti peale madala seaduskuulekusega. Raskesti määratletavaks nii sisult kui funktsioonidelt jäi ka õigusteadvuse hinnanguline ja emotsionaalne komponent.

Põhimõtteliselt analoogilisi tulemusi on andnud ka hilisemad Eestis läbiviidud õigusteadvuse (jätku)uuringud (Nihked eesti noorte õigusteadvuses 1975–1995. (ETF-i grant 2169, grandihoidja L. Auväart); Noored ja õigus muutub Eestis: 1974–1998. (ETF-i grant 4004, grandihoidja S. Kaugia)), milliste tulemused on publitseeritud aastatel 1996–2001. Käesolevas töös kasutatakse mitmeid¹ Eesti ühiskonna arengu erinevatel etappidel läbiviidud õiguskuulekate ja õigust rikkunud noorte õigusteadvust käsitlevate sotsioloogiliste uuringute tulemusi. Viimases kolmes nimetatud uuringus osales ka käesoleva töö autor.

Käesoleva väitekirja kirjutamisel lähtus töö autor seisukohast, et õigus ei ole objektiivne, subjektist ja tema teadvusest sõltumatu nähtus. Õigus ei ole halb või hea, õiglane või ebaõiglane n.ö asjana iseeneses, sõltumatu inimestest, nende sotsiaalsetest positsioonidest, staatusest ja rollidest, nende enesetunnetusest ja enesehinnangust, nende vajadustest ja eesmärkidest. Töö peamisteks teoreetilisteks allikateks on Norbert Eliase, Ernst-Joachim Lampe, Thomas Raiseri ja Manfred Rehbinderi käsitlused.

---

¹ Vt nt TRÜ teadlaste poolt läbiviidud uuring Средства и эффективность правового воспитания молодежи (криминологические аспекты). (Teaduslik juhendaja dots H. Kings). Тарту, 1977; Nihked eesti noorte õigusteadvuses 1975–1995. (Grandihoidja L. Auväart); Noored ja õigus muutub Eestis: 1974–1998. (Grandihoidja S. Kaugia). Tartu, 2001; Noorte vägivallakogemus süüdlase ja kannatanuna. 2002.–2004.a rahvusvaheline üldprojekt „Balti meri: Euroopa tulevikuregioon”. (Projekti juht Eestis prof J. Sootak, koordinaator Greifswaldi Ernst-Moritz-Arndt-Ülikool).

N. **Elias**² pani oma töödega aluse protsessisotsioloogiale, mis püüab ühiskondlikke arenguid analüüsida komplekselt ja pikas perspektiivis, sidudes omavahel poliitika, käitumise, tunded ja teadmised. Eliase jaoks on keskse tähendusega „vastastikuse sõltuvuse” mõiste. Selle mõiste puhul asetab ta rõhu vastastikuste sõltuvusvõrkude sundusjõule, mis kujundavad iga ajastu sotsiaalse konfiguratsiooni. Tsiviliseerumisprotsessi peamiste teguritena käsitleb ta muutusi inimeste tundelaadis ja käitumises. Inimeste mõttelaadi teisenemine on tingitud kahest faktorist: 1) vägivaldlik riiklik monopoliseerimine, mis tagab sotsiaalse ruumi vaigistamise ja sunnib inimesi oma impulsse kontrollima; inimestevaheliste suhete tihendamise, mis põhjustab paratamatult sisemiste sunduste tugevnemise; 2) sotsiaalsete funktsioonide diferentseerumine, mis läbi vastastikuse sõltuvuse suurendamise ja tsentraliseeritud riigi loomise paneb aluse individuaalse enesekontrolli mehhanismile. Tsiviliseerumisprotsess seisnebki valdavalt sotsiaalse sunduse muutumises isiklikuks sunduseks. Emotsioonide kontroll, spontaansuse allasurumine ja afektiivsuse valitsemine toimuvad läbi nn „ülimina” konstrueerimise ja tugevdamise, kandes varem ühiskondlikul areenil peetud võitluse sunduse ja tungide vahel inimese sisemusse.

Elias on seisukohal, et ühiskond kui väline maailm vastandub inimese sise-maailmale. Inimese bioloogiline loomus on sunnitud taanduma ühiskonna ja riigi ees, mis justkui sekkub indiviidi iseseisvasse maailma oma kollektiivsusega, esitades nõudmisi ja tehes ettekirjutusi „õige” käitumise osas. Ühiskonda on võrreldud kurja võimuka emaga, kes keelab lapsele kõike, sundides teda endasse sulgema kõike, mida ta tahab teha, näidata ja väljendada. Ühiskond muutub üha enam millekski selliseks, mis takistab indiviidil elada „loomulikku” või „oma isiklikku” elu. Inimese sisemaailm on oma olemuselt lähemal loodusele kui kõikvõimalikele inimühendustele, kus individuaalsuse (eneseteadvuse) säilitamiseks on paratamatult vajalik end teistest mingilgi määral distantseerida. Samas toob sisemaailma välismaailmast nähtamatu klaasseinaga eraldatuse tunne üha enam kaasa üksteisest ja ühiskonnast isoleerumise.

E.-J. **Lampe** järgi seisneb õiguse spetsiifilisus tänapäeval selles, et inimene peab end tundma seostatuna tema kogukonnaga (tema rahvaga, hõimuga, gruppiga vms), kusjuures see seos peab olema normatiivselt reeglustatud. Iga õiguskord baseerub kahel printsiibil: 1) õigussubjektide omavahelise suhtlemise autonoomial ja 2) õigussubjektide solidaarsusel. Õigusteadvuse väljenduseks on õigussubjektide solidaarsuse ning üksikisikute autonoomia koosmõju konkreetses õigussüsteemis. Sellelt aluselt konstrueerib Lampe ka õigusteadvuse mõiste: õigusteadvus on seisund, kus inimene käsitleb end kultuuri solidaarse osana. See kultuur kujutab endast autonoomset nähtust üksikisiku jaoks, õigussüsteemi kui terviku jaoks kujutab ta aga kõrgemat väärtust ühiskondliku käitumise korraldamises.

---

² N. Eliase kohta vt lähemalt R. Chartier. Eessõna eestikeelsele väljaandele. Bodeni järve ratsanik. – N. Elias. Tsiviliseerumisprotsess. Sotsiogeneetilised ja psühhogeneetilised uuringud. I kd. Käitumise muutused Öhtumaa ilmalikes ülemkihtides. Tallinn: Varrak, 2005, lk 11–22.

Inimene adub end oma kultuuris ning tunneb ennast (kaas-) vastutavana kõigi antud kultuuris toimuvate protsesside eest. Teadmisega sellest, et tal on mitmeid võimalusi erinevatele situatsioonidele reageerida, tekkis (valiku)vabaduse teadvus. Samas tundis ta aga ka võimu, mis talle ütles, kuidas ta peab oma vabadust kasutama; siit tekkis vastutusteadvus. Vabadus- ja vastutusteadvus on ühiskondliku normisüsteemi loomise ja toimimise alusteks. Normisüsteemi kujundamisel on otsustava tähtsusega varasem kogemus, erilist tähtsust omavad siin lapsepõlves saadud kogemused. Indiviidi areng kulgeb kõrgdünaamiliselt, kusjuures varases lapsepõlves saadud kogemused jäävad eriti hästi meelde ja on suhteliselt kestva iseloomuga. Seepärast on oluline rõhutada sotsialiseerimisagentide rolli inimese ja tema (õigus)teadvuse arengus. Õiguskorrad muutuvad rahva õigusteadvuse muutudes, püsides vaid seni, kuni nad on antud ajas antud õigusteadvuse poolt aktsepteeritavad.

T. **Raiser** eristab õigustunnetust ja õigusteadvust. Ta märgib, et õigustunnetus kujutab endast psühholoogilist tahku sotsiaalselt õige ja vale äratundmisel, mille puhul inimene ei erista õigust ja moraali, reageerides isegi tõsistele normirikkumistele moraalse nõrdimusega. Õigustunnetus toimib individuaalse käitumise moraalõigusliku juhtnõriona ning ühiskonnas valitsevasse sotsiaalsetesse normidesse suhtumise mõõdupuuna.

Õigusteadvuse määratlemisel peame Raiserit arvates lähtuma positiivsest õigusest. Esmalt peame õigusteadvuses eristama inimeste ettekujutusi riigis või ühiskonnas kehtivast positiivsest õigusest, siis õigusnormide sisu tundmist, nende tunnustamist (aktsepteerimist) ja õiguskuulekust. Normide respektseerimiseks ja õiguskuulekuse tagamiseks näeb T. Raiser kahte peamist teed: 1) normid peavad olema arusaadavalt formuleeritud, et nad suudaksid edastada õiget informatsiooni; 2) ähvardav negatiivne sanktsioon peaks olema küllalt intensiivne, et avaldada normiadressaatidele mõju ja võita vastuseis normile.

Sarnaselt Raiseriga ja erinevalt Lampest samastab M. **Rehbinder** õigustunnetuse intuitiivse tasandiga. Ta märgib, et õigustunnetus on isiksuse käitumise seesmine determinant, mille olemuseks on intuitiivne arusaam õiglasest sotsiaalsest olemisest ja sotsiaalsest käitumisest. Tema arvates ei ole õigustunnetuse olemuseks ainult need ootused, mida me kujutame ette seoses minevikus väljakujunenud harjumustega. Need ootused väljendavad sisemisi hoiakuid, mis orienteerivad inimest sotsiaalse käitumise erinevatele variantidele andes teatud vabaduse sotsiaalsete muutustega seoses.

Õigusteadvuse olemuse avamisel rõhutab Rehbinder õigusnormide tundmise vajadust. Ta on seisukohal, et õiguse tundmine on kindlate õigusnormide realiseerimise sisu. Madal õigusettekirjutuste tundmise tase on ohtlik õiguse efektiivsusele, ja seda eriti õigusväliste käitumisregulatsioonide mõju nõrgenemise situatsioonis. Viimane tingib erilise vajaduse õiguse tundmise järele, mis omakorda kujundab täna enam kui kunagi varem õigusnormide mõju ühiskonnale.

Väites, et õiguse tundmine kujundab täna enam kui kunagi varem õigusnormide mõju ühiskonnale, peame saavutama, et iga kodaniku käsutuses oleks: 1) põhiline info õiguse kohta (teadmised riigi põhiseaduse kohta, üldine orienteerumine tähtsates riigivaldkondades, teadmine võimalustest, kust saada selle-

kohaseid vajalikke teadmisi jne); 2) info, mis on vajalik kindlate sotsiaalsete rollide vajadusi silmas pidades; 3) info, mis on vajalik aktuaalsete otsuste langetamiseks (teadmised, mis teenivad vajadusi). Vabatahtliku konformse käitumise ja normide vabatahtliku järgimise motiividena nimetab Rehbinder orienteerumist sanktsioonidele (s.h sanktsioonihirmu), imiteerimist või õiguskuuleka käitumise ja sotsiaalsete (s.h õigus-) normide internaliseerimist.

Käesoleva väitekirja eesmärgiks on otsida vastust küsimusele, mis tingib ja kujundab inimese hinnanguid ning suhtumisi õigusesse, millisel alusel lähtudes inimene käsib õigust õiglasena või ebaõiglasena, milline roll on selles kesketel sotsialiseerimisagentidel.

Dissertatsiooni kesksed väited on:

- 1) õigusteadvus kujutab endast subjekti enesetunnetust sotsiaalsete suhete õigusliku regulatsiooni kontekstis;
- 2) õigusteadvus eksisteerib vaid normiteadvusest lahutamatu nähtusena;
- 3) käitumismudeli teadvusliku modelleerimise aluseks on normi-, s.h õigustunnetus.

Niisugune vaatenurk õigusteadvuse käsitlemisel on uudne ning erialakirjanduses süsteemselt esitamata.

Dissertatsioon on jaotatud kolme peatükki.

Esimeses peatükis keskendutakse õigusteadvuse mõiste määratlemisele. Siin lähtutakse üldise teadvuse käsitlustest tuues välja õigustunnetuse ja õigusteadvuse eristamise võimalikud kriteeriumid. Õigusteadvuse mõiste formuleerimisel analüüsitakse erialases kirjanduses väljapakutud vastavaid mõistemääratlusi, millest levinuim on õigusteadvuse defineerimine läbi õigusteadmiste. Niisugune vaatenurk ei saa dissertatsiooni autori arvates õigusteadvuse mõiste ja olemuse avamisel olla primaarne. Lähtuda tuleks hoopis õigusteadvuse funktsionaalsetest tasanditest ja liikidest, mida järgnevalt vaadeldakse.

Töö teine peatükk on pühendatud õigusteadvuse struktuuri täpsemale avamisele. Õigusteadvuse põhiliste struktuurielementide (õigusteadmiste, sotsiaalõiguslike hoiakute ja käitumistendentside) kõrval vaadeldakse niisuguseid olulisi õigusteadvuse aspekte nagu ettekujutus ideaalsest õigusest (lähtudes õiglase õiguse olemusest), suhtumine kehtivasse õigusesse ja õiguslike ettekirjutuste täitmisse ning õigusele esitatavad nõuded.

Doktoritöö kolmandas peatükis käsitletakse õigusteadvuse kujunemist õigusliku sotsialiseerumise protsessis. Analüüsitakse nelja (õigusliku) sotsialiseerimisagendi – perekonna, kooli, massimeedia ja õigusinstitutsioonide rolli isiksuse õigusteadvuse kujunemisel ning subjektiivsete käitumismudelite arendamisel.

I. ÕIGUSTEADVUSE MÕISTE, FUNKTSIONAALSED TASANDID JA LIIGID

I.1. Õigusteadvus teadvuse osana

I.1.1. Teadvuse olemusest

Teadvuse olemust püütakse sageli avada vastandamise kaudu mitte-teadvusele. Siin aga pööratakse kokku enesepettusega, kuna selleks, et fikseerida mitte-teadvust teadvuse vastandina, peab tal olema seos teadvusega, mille olemust ei ole seni veel suudetud lõplikult avada.³

Teadvuse olemuse avamisel peetakse otstarbekaks eristada teadvust närvisüsteemist. Teadvus konstrueerib närvisüsteemi jooksva, käratu, märkamatu aktiivsuse põhjal maailma, milles ta võib vaadelda erinevusi keha ja väliskeskkonna vahel ning sel viisil end ka ise vaadelda.⁴ Teadvus mitte ainult et avab inimesele tema sisemaailma (s.t annab talle võimaluse tunda meeldivat ja ebameeldivat, rõõmu ja kurbust, aru saada kasust ja kahjust) analüüsi- ja sünteesivõime, vaid ta mõjutab ka kõike seda, mis võib tekkida inimese alateadvuse sfääris ning tõmbab teda selliste tegude sooritamise poole, mis oma iseloomult on vastandlikud kohuse- ja moraalitundele. See mõju ei vii just alati moraalsete motiivide võidule, kuid tähtis on, et nii kõrgelt moraliseeritud teod, kui ka suurte ohvrite toomine inimkonna hüvanguks, on võimalikud vaid tänu teadvusele, sealjuures õigustunnetusele.

Teadvuse toimimisel omab erilist rolli suuraju koor, mis ainsana on teadvusvõimeline ja mis igal konkreetsel juhul, mil aju puutub kokku (vastastub) asjaoludega, mis on 1) piisavalt uued, nii et aju puudub vastus situatsiooni kohta, 2) piisavalt kompleksed, nii et aju ei tule nendega instinktiivselt (vaistlikult) toime, 3) piisavalt tähtsad, nii et neid ei „filtreerita” kohe välja ja mis esialgu kohe ei tungi teadvusesse, seab juba olemasolevad teadmised ja olemasoleva vilumuse uuel viisil nii kokku, et aju suudaks eeltoodud situatsioonid enda jaoks arusaadavatena vastu võtta.⁵

Teadvus ei ole ühetaoline nähtus, vaid ta koosneb erinevatest seisunditest, mida üksikisikud kogevad ja millest nad saavad teistele teada anda. Nendeks seisunditeks on: 1) ümbritsevas keskkonnas ja oma kehas toimuvate protsesside tajumine; 2) mentaalsed seisundid ja tegevused nagu mõtlemine, kujutlused, meenutused; 3) emotsioonid, afektid, vajadused; 4) oma identiteedi (samasuse) ja kontinuiteedi (pidevuse) kogemine; 5) oma keha enda omana tunnetamine; 6) oma tegude ja mentaalsete aktide autorsus ja kontroll; 7) enda ja oma keha kindlaksmääramine ajas ja ruumis; 8) reaalsuse ja ettekujutuste eristamine jne. Teadvuseseisundid, mis on esitatud punktides 4–8 moodustavad nn tagaplaani-

³ K. Gloy. *Bewusstseinstheorien: zur Problematik und Problemgeschichte des Bewusstseins und Selbstbewusstseins*. Freiburg, München: Verlag Karl Alber, 1998, S 44.

⁴ N. Luhmann. *Die Wissenschaft der Gesellschaft*. Frankfurt/M: Suhrkamp, 1990, S 19–20.

⁵ G. Roth. *Fühlen, Denken, Handeln. Wie das Gehirn unser Verhalten steuert*. Neue, vollständig überarbeitete Auflage. Frankfurt/M: Suhrkamp, 2003, S 219.

teadvuse, 1–3 aga aktuaalteadvuse. Mõlemad koos rajavad teadvuse voolavuse (voolava teadvuse), mis tihedalt seondub autobiograafilise mäluga, täienes pidevalt erineva osa-teadvuse arvel.⁶

Nimetatud teadvuse seisundid viitavad teadvuse modulaarsusele. Teadvus liigendub üksikuteks osadeks, millest moodustub tervik, mosaiik. Tähelepanuväärne on see, et need üksikud osad on suhteliselt iseseisvad, mille tunnistuseks on asjaolu, et ühed teadvuse seisundid võivad teistest sõltumatult välja langeda, s.o mitte toimida närvisüsteemi häirete korral. On näiteks patsiente, kel on raskesti oma kogemuste põhjal selgelt tunnetada visuaalseid objekte ja tunda nägusid, samal ajal kui kõik teised teadvuse funktsioonid on täielikult kahjustamata; teised patsiendid ei tea, kes nad ise on või kus nad asuvad, omades seega häireid Mina-teadvuses, aga muus osas on täiesti normaalsed; mõned patsiendid eitavad, et kindlad kehaosad talle kuuluvad või et tema neid liigutas (omades häiret kehateadvuses või autorsusteadvuses), olles muus osas täiesti adekvaatsed.⁷

Teadvuse olemuse avamisel lähtutakse kahest printsiibist. Esimesel juhul seostatakse teadvust ühiskondlik-ajalooliselt omandatud, keele poolt vahendatud, ning ühelt poolt maailma ja teiselt poolt enesemudeli (minapildi) loomist võimaldava psüühika tasandiga. Teise printsiibi puhul taandatakse teadvus subjektiivsele elamusele (vahetule kogemusele), olgu see siis tajuelamus, teatud kvaliteete vahendav aisting, emotsioon, tähelepanu keskmes olev idee või kujund.⁸ Ernst-Joachim Lampe on seisukohal, et teadvust kui tervikut võime käsitleda kui ettekujutust, kujutlust⁹ millestki. Teadvus jaguneb tema arvates kaheks: 1) esemeteadvus, mida iseloomustab inimese võime mõelda erinevatest materiaalistest asjadest; 2) minateadvus, mille sisuks on ettekujutus endast. Siin on inimene samaaegselt nii mõtleja kui ka oma mõtete objekt. Inimese teadvuse omapära¹⁰ seisnebki selles, et ta on refleksiivne (ehk enesekohane): ühelt poolt

---

⁶ G. Roth (2003), S 197.

⁷ G. Roth (2003), S 217.

⁸ T. Bachmann, R. Maruste. Psühholoogia alused. Tallinn: Ilo, 2008, lk 41–42.

⁹ Kujutlus on psüühiline protsess, mille peamiseks tunnusjooneks on objektide või olukordade psüühilise kujundi (vaimse elamuse) teke mäluandmetest ilma vastavate ärritajate otsese mõjuta meeleeleandele. Kujutluse liikideks on mälukujutlused (kujutluses taastatakse varasemad elamused objektidest või olukordadest) ja fantaasia (varasema meelelise kogemuse alusel luuakse uusi psüühilisi kujundeid). (T. Bachmann, R. Maruste (2008), lk 166).

¹⁰ Lisaks inimese teadvuse omapärale on inimese teadvusel järgmised olulised tunnused: 1) võime eristada tegelikkuse olulisi tunnuseid (inimene on võimeline valikuliselt reageerida tegelikkuse esemete ja nähtuste paljususes korduvatele muutumatutele tunnustele ja olulistele omadustele (nt ära tundma tooli, kuigi selle mööblieseme disain on aegade jooksul palju muutunud); 2) eesmärgilisus (võime planeerida ja ette näha iseenda ja teiste inimeste käitumist, selle tagajärgi ja vastavalt sellele valida eesmärgi saavutamise viisid ja vahendid); 3) ühiskondlik-ajaloolise kogemuse akumulatsioon, omandamine ja edasiandmine: lisaks pärilikul teel ja isikliku kogemuse kaudu käitumise vormide edasiandmisele omandab inimene teadmised orienteerumaks ümbritsevas maailmas. Teadmised kõige laiemalt võetuna kanduvad edasi kultuuris. Edasikandmise tagatiseks on suuline ja kirjalik keel, tööproduktid, taiesed ning praktiline tegevus nendega ja nende kontekstis. Selle kõige

on inimese teadvus eneseteadvus, s.t teadvus Minast, teisalt aga eristab inimese teadvus ümbritsevat maailma, s.t on olemas ümbritseva keskkonna teadvus, mille sisuks on ettekujutus, et kõik tunnetatavad esemed kuuluvad mulle kui mind ümbritseva keskkonna osad; asjad moodustavad maailma, mille keskmises olen mina. Suhe minu ja mind ümbritseva keskkonna esemete vahel on vastastikkune: esemed kuuluvad mulle, kuid ka mina ise olen oma kultuuri kuuluvate (ja seda kultuuri loovate) esemete potentsiaalseks loojaks. Inimene adub end oma kultuuris ning tunneb ennast (kaas-) vastutavana kõigi antud kultuuris toimuvate protsesside eest.¹¹ Igas kultuuriruumis kujuneb omanäoline õigus, mis tekib just selles ruumis elavate inimeste teadvuse vahendusel olles koosluse kollektiivseks loominguks. Samas tunneb iga selles kultuuriruumis elav ja tegutsev individ end selle õiguse potentsiaalse (kaas)autorina.

Lähtudes sellest, milliste mõistete või kujundite kaudu tegelikkus teadvuses peegeldub, saab eristada üldise teadvuse eri vorme. Üheks on normiteadvus, mille raames eristatakse õigusteadvust. Normiteadvus on laiem mõiste kui õigusteadvus, hõlmates kõigi sotsiaalsete normide tunnetust. Normide tunnetamine on inimese teadvuses toimuv protsess, mis lähtub inimese ettekujutusest heast ja halvast, kõlbelisest ja taunitavast. Normitunnetuse tekke ja olemuse osas ei valitse teoreetilist üksmeelt.

Religioosne seisukoht väidab, et kõlblusreeglite tunnetamise läte on inimloomuses ja mõistuses, mis on antud Jumalast. Inimloomus on see, mis ütleb, mis on hea, mis halb (nt õuna maitmine hea ja kurja tundmise puust). Kõlblusreeglite (ja käitumisreeglite laiemas tähenduses) teke seostatakse siin Aadama ja Eeva Jumala käsust üleastumisega Eedeni rohuaias, kus nad Mao keelitusel maitseid keelatud vilju: „Sest Jumal teab, et sel päeval, kui teie sest sööte, teie silmad lahti saavad ja saate kui Jumal ning tunnete head ja kurja”.¹²

Sotsioloogilise lähenemise korral tähtsustatakse moraali regulatiivset funktsiooni, millest tulenevalt tekkis moraal inimeste vastandlike huvide reguleerimise vajadusest.

Õigusteadvus teadvuse vormina toimib ja eristub teistest teadvuse vormidest ühiskonnast ammutatavate õiguslike kategooriate kaudu. Seejuures on tähtis protsess, kuidas ja millise sotsiaalse normsusega, s.h õigusega seonduva informatsiooni inimese teadvus omandab ning talletab. Nagu teadvuse puhul üldiselt, nii mängib ka õigusteadvuses peamist rolli informatsiooni olulisus isiku jaoks, samuti viis, kuidas ta selle info omandab. Viimasel juhul on tähtis, kas isik tunnetab¹³ õigusliku normsuse olulisust ise või on talle teatud õiguslike

---

vahendusel omandab inimene teadmised ja vormib oma psüühika. Inimpsüühika sai tekkida ja saab areneda ainult sotsiaalses keskkonnas. (T. Bachmann, R. Maruste (2008), lk 39).

¹¹ E.-J. Lampe. Zur Entwicklung von Rechtsbewusstsein. Einleitung. – Zur Entwicklung von Rechtsbewusstsein. E.-J. Lampe (Hrsg). Frankfurt/M: Suhrkamp, 1997, S 8–10.

¹² Esimene Moosese raamat, 3.5. Suur Piibel. OÜ K. Mattieseni trükikoda Tartus 1938. – Kirjastusaktisiaselts „Otava” trükikojad, Keuruu, 1989.

¹³ Tegelikku tunnetamises eristatakse meelelist ja abstraktset astet. *Meeelise tunnetuse* moodustavad aistingud, tajud, kujutlused. See on tunnetuse n.ö algtaase, mille funktsioneerimise kindlustavad aistingu tekkimiseks vajalikud füsioloogilised protsessid. Need

sümbolite omandamine sunduslik. Eelkõige huvitub inimene infost, mis puudutab teda ennast (või tema lähikondlasi): on talle kasulik, meelepärane, aitab tal lahendada oma probleeme. Selle info tahab inimene teadvustada ja oma teadvuses kinnistada. Teisisõnu: inimese teadvus talletab selle normsusega (s.h õigusega) seonduva, mis haakub tema positsiooni, staatuse ja rollidega ning tema tõekspidamistega, aidates tal enda huve ja vajadusi realiseerida. Sisuliselt on siin inimese jaoks tegemist Minast tuleneva olulise normsuse tunnetamisega.

I.1.2. Õigustunnetuselt õigusteadvusele

Õigustunnetuse seisukohalt on tähelepanuvääriv Gustav Rümeli (1815–1888) seisukoht, kes nägi õigustunnetuses konkreetse ühiskonna liikmete moraalsete põhiarusaamade kehastust teatud ajahetkel, kusjuures õigustunnetust mõistis ta kui loomusundi (instinkti). See instinkt on osa püüdlustest eluharmoniale, mis kujutab endast sama tavalist tungi nagu sugutung või enesealalhoiuinstinkt. See tung väljendub tema arvates löbu- ja norutundes.¹⁴

Oluline on, et see tung eluharmoniale (s.t siin: õigustunnetus) ei ole muutumatu, vaid muutub ajaloolise arengu käigus. Algselt seadustatud õigus peab aja jooksul muutunud õigustunnetusega kohanema. Koos südametunnistusega kujundab õigustunnetus kõlblustungi.¹⁵ Seega kujutab südametunnistus (süüme) endast individuaalset õigustunnetust.

G. Rümeli teooriat arendas edasi Rudolf von Ihering (1818–1892), kelle järgi „mitte õigustunnetus ei kutsu esile (ei tekita) õigust, vaid õigus õigustunnetust – õigus tunneb ainult ühte allikat: eesmärki”.¹⁶ Sellega rõhutab ta, et õigustunnetus ei sünni üleöö, vaid tekib ajaloolise arengu käigus. Iheringi järgi tekib õigustunnetus pideva kogemuse ja õigusest arusaamise kaudu, mis hiljem (ajaloolises arengus) süvenevad.¹⁷

---

füsioloogilised protsessid on inimestel ja kõrgematel loomadel sarnased. Meeleline tunnetus kogumis on aga loomadel ja inimestel erinev. Erinevus seisneb: 1) tunnetuse sisus – inimene mõistab ja esindab oma maailmamudelis ka sotsiaalset elu; tajus sisalduvad kategooriad, mis on seotud keelemõistetega; 2) füsioloogilises mehhanismis – inimesel toimib otstarbeka signaalina ka sõna; sõnade analüüsiks on olemas ajukoore vastavad keskused; 3) tunnetuse rollis – loomadel on meeleline tunnetus valdav aste, inimestel algaste. *Abstraktne e teoreetiline* tunnetuse aste on oma arenenud vormis omane ainult inimestele. Abstraktses tunnetuses rikastatakse meelelise tunnetuse andmeid varasema nii individuaalse kui ka ühiskondliku kogemusega, sünteesitakse ja korrastatakse mõtlemises ning kontrollitakse praktilises tegevuses. See võimaldab tegelikkuse tunnetamises jõuda nähtumuselt olemuslikuni. Sellise liikumise algüliliks ja lõpliku kontrolli vahendajaks on aga ikka aisting. (T. Bachmann, R. Maruste (2008), lk 85).

¹⁴ G. Rümeli. Über das Rechtsgefühl. Tübingen, 1871, S 68 ff.

¹⁵ G. Rümeli (1871), S 73.

¹⁶ R. v Ihering. Der Zweck im Recht. I Bd. Leipzig, 1877, S XIII.

¹⁷ R. v Ihering. (1884). Über die Entstehung des Rechtsgefühls. In: Rusche, Christian (Hrsg.) Rudolf von Ihering. Der Kampf ums Recht. Ausgewählte Schriften mit einer Einleitung von Gustav Radbruch. Nürnberg, 1965, S 277 ff.

Igal juhul on õigustunnetus Iheringi käsitluses pigem afektiivne kui kognitiivne: „Teadmine? – Ei!... Mida teab rahvas neerust, kopsust, maksast kui füüsilise elu tingimusest? Aga torget kopsus, valu neerus või maksas tunneb igauks...”¹⁸

Kui Rümelini arvates on õigustunnetus sünnipärane, siis Iheringi käsitluses on see positiivse õigusega seonduv nähtus, kus positiivne õigus moodustab ja kujundab õigustunnetust (ning selle kaudu õigusteadvust). Sellega algas diskussioon õigustunnetuse olemuse küsimuses, mis ei ole lõplikku vastust leidnud tänaseni. Küll võib aga täna väita, et õigustunnetus kujutab endast psühholoogilist tahku sotsiaalselt õige ja vale äratundmisel. „Õigustunnetus toimib individuaalse käitumise moraalõigusliku juhtnõörina ning ühiskonnas valitsevasse sotsiaalsesse normidesse suhtumise mõõdupuuna”.¹⁹ Sõltumata sellest, kui tihe on inimeste isiklik kokkupuude kirjutatud seadustega, „teavad” nad seda, mis on lubatud, mis keelatud, milliseid eesmärke riik ja/või ühiskond heaks kiidab, milliseid hukka mõistab, milliseid kohustusi tuleb täita, kuidas teiste inimeste käitumist ühiskonnas hinnata. See „teadmine” kujuneb sotsiaalses keskkonnas igapäevase tegevuse käigus kogunevate kogemuste baasil. „Niisugust sotsiaalse käitumise adumist nimetatakse õigustunnetuseks”.²⁰

Õigustunnetus on psüühiline identifitseerimisprotsess, mille käigus antakse sotsiaalse käitumise erinevatele ilmingutele hinnang. Seejuures eristatakse spontaanseid, nn primaarseid hinnanguid ja väärtushinnanguid. Primaarsete hinnangute seas on esikohal emotsioonidel põhinevad hinnangud. Emotsioonid on üheks olulisemaks informatsioonilisi hinnanguid andvaks komponendiks ajus, seondues inimese sisemiste vajaduste ja välistegurite mõjuga indiviidile.

Emotsioonid seonduvad kõikide positiivsete ja negatiivsete läbielamistega. Sellest tulenevalt saame eristada positiivseid ja negatiivseid emotsioone. Positiivsed emotsioonid formeeruvad siis, kui subjekt saavutab temale olulised eesmärgid; negatiivsed emotsioonid aga tekivad ja süvenevad seoses häiretega ühes või teises funktsionaalses süsteemis (nt organismi kahjustavate tegurite mõju organismile). Peamiseks negatiivsete emotsioonide tekkimise põhjuseks on aga inimese rahulolematuse saavutatuga. Tema ajus oli programmeerunud ettekujutus sellest, mida ta tahtis saavutada, kuid programm ei realiseerunud.

Nii on õigustunnetus isiksuse käitumise seesmine determinant, mille olemuseks on intuiitiivne arusaam õiglasest sotsiaalsest olemisest ja sotsiaalsest käitumisest. „Õigustunnetuse olemuseks ei ole ainult need ootused, mida me kujutame ette seoses minevikus väljakujunenud harjumustega, vaid nad väljendavad sisemisi hoiakuid, mis orienteerivad inimest sotsiaalse käitumise erinevatele variantidele andes teatud vabaduse sotsiaalsete muutustega seoses”.²¹

---

¹⁸ R. v Ihering. (1872). Der Kampf ums Recht. Hrsg. und mit einem Anhang versehen von H. Klenner. 1. Aufl., Freiburg/Berlin, 1992.

¹⁹ T. Raiser. Das lebende Recht: Rechtssoziologie in Deutschland. 3. Aufl. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1999, S 343.

²⁰ T. Raiser (1999), S 342.

²¹ M. Rehbinder (2003), S 162.

Normide tunnetamine on inimese teadvuses toimuv protsess, mis lähtub tema ettekujutusest/arusaamast sellest, mis on hea, kõlbeline ja väärtuslik (mille poole püüelda) ning mis on tema sisetunde järgi halb, taunitav. R. Jakob on kirjutanud: „Heakskiidu ja hukkamõistu tundeist tekib hinnang. Ka käitaja ise tunneb seesmiselt, kas tema käitumine on heakskiidetav või hukkamõistetav. Kontrolliorganina ei esine siin mitte ainult teiste arvamus (väline reaktsioon), vaid ka käitaja enda seesmine reaktsioon oma käitumisele. Käitumine äratav südametunnistuse ja vastutustunde; need kirjeldavad ja hindavad antud käitumist hea või halvana”.²² Esitatud väitega ei saa siinkirjutaja arvates nõustuda: ei ole õige siduda õigustunnetust juba toimunud (teostatud) käitumisaktiga. Pigem tuleks õigustunnetust käsitleda käitumismudeli teadvusliku modelleerimise alusena. Õigustunnetus on see, millest lähtudes inimene saab hinnata, millist käitumisvormi ta peab eelkõige enda (seejärel ühiskonna) jaoks vastuvõetavaks ja aktsepteeritavaks; reaalne käitumisakt formeerub õigustunnetusest tulenevalt, õigustunnetuse alusel. Sisuliselt on siin tegemist enesekontrolli situatsiooniga, mis omab suuremat tähtsust käitumisvariandi teadvustatud valiku staadiumis kui peale sooritatud käitumisakti. Nii võiksime siin väita hoopis seda, et südametunnistus ja vastutustunne determineerivad käitumise (mitte vastupidi).

Esitades eeltoodu alusel õigustunnetuse olemuse lihtsustatud skeemi, saab selles eristada järgmisi elemente:

- instinktiivne harmooniatung (Rümelin);
- positiivne õigus kui õigustunnetuse moodustaja ja kujundaja (Ihering);
- identiteediruumi (sotsialiseerimisagentide) mõjud.

Siinkirjutaja on seisukohal, et õigustunnetus näol on tegemist kahe esimese elemendi analüüsist tuleneva sünteesiga, mis toimub vastava identiteediruumi sotsialiseerimisagentide kaasabil ja mõjutusel.

Õigustunnetus hõlmab kahte poolt: 1) juriidiliste otsustuste formaalsete aspektide kujundamine, s.t otsuste kujundamise intuiitiivsed astmed; 2) isiklikud õiglusetekujutused, väärtushoiakud, iseloomuomadused ja korraettekujutused, mis juriidilisi otsuseid sisuliselt mõjutavad. Need kaks poolt on omavahel tihedalt seotud, kusjuures esimesel juhul on tegemist faktilise otsustamisprotsessi analüüsiga, teisel juhul normatiivse küsimusega õigest õigusest, legitimsioonist. Asi on selles, et sageli ei ole juriidiline otsustus seaduse kaudu täielikult determineeritud hinnang, valik erinevate alternatiivide vahel. Ka õiguse rakendamisel tuleb teha valik erinevate normisüsteemide vahel. Selle valiku aluseks on moodsas ühiskonnas „ratsionaalsed põhjused” ja see valik tuleb legitimeerida.²³ Küsimusega, mis on „ratsionaalne põhjus või põhjused” tegeleb juriidilise argumentatsiooni teooria, mis peab leidma vastuse küsimusele „kuidas põhjendada juriidilisi otsustusi õigesti?”²⁴

---

²² R. Jakob (1995), S 198.

²³ C. Meier. Zur Diskussion über das Rechtsgefühl: Themenvielfalt – Ergebnistrends – neue Forschungsperspektiven. Berlin: Duncker&Humblot GmbH, 1986, S 17–18.

²⁴ R. Narits. Õigusteade metodoloogia. I. Tallinn: Õigusteabe AS Juura, 1997, lk 44.

H. Ryffel märgib, et õigustunnetusest tuleneb õigusteadvus. Üleminek õigustunnetuselt õigusteadvusele eeldab küsimuse püstitust n.ö õigest õigusest. Kui seda küsimust ei ole püstitatud ja sellele ei ole kindlalt vastatud, räägitakse „õigustunnetusest” või „õigustundmusest”. Õigusnormide aktseptatsioon ei rajane siis ratsionaalsele kaalutlusele, vaid vaistlikule heakskiidule. Vahel räägitakse ka „õigusaiustingust”. Kuna teadlikkuse ja õigsuse kaalutlemise määrad võivad olla väga erinevad ja üleminek mitteteadlikkusele teadlikkusele ning spontaanselt normi aktseptatsioonilt selle motiveeritud aktseptatsioonile on ebamäärane (hägune), on raske õigusteadvust ja õigustunnetust teravalt eristada. Selle ülesande teeb veel keerukamaks asjaolu, et õigusteadvus peab alati sisaldama ka tundmuslikku (emotsionaalset) põhjendatust. Õigustunnetuse ja õigusteadvuse vahel olev piir ei ole jäik ega selgelt fikseeritav: sageli lähtub õigusteadvus õigustunnetusest, ja õigusteadvus, mis on kujunenud konkreetse normi alusel, vajub tagasi pool- või eelteadvusesse, olles siis justkui setteline õigusteadvus õigustunnetuse juures.²⁵

H. Ryffeli käsitlusel on kaks poolt. Esiteks küsimus „õigest õigusest” kui õigusteadvuse tekke väidetavast eeldusest. Teiseks küsimus õigustunnetuse ja õigusteadvuse tihedast vastastikusest seotusest.

Analüüsides käsitluse esimest tahku, tuleb eelkõige välja tuua teadvustatuse aspekt: tunnetades seda, mis on „õige õigus”, teeb inimene käitumisakti teadliku ja teadvustatud valiku. (H. Ryffeli käsitluses: õigusnormide vaistlikult heakskiidult liigutakse õigusnormide ratsionaalsele valikule). Niisiis on esmalt oluline „õige õiguse” olemuse modelleerimine ja teadvustamine.

Õige õiguse olemuse avamisel saab lähtuda erinevatelt alustelt. Käsitletava nähtuse olemuslik sisu varieerub sõltuvalt sellest, mis mõttes õiget õigust otsitakse ja milliselt teaduslikult positsioonilt lähtutakse sellele küsimusele vastates.

Õige õiguse olemuse lähtealuseks on õiguse olemus. Õiguse mõiste avamiseks on vaja vaadelda koos kolme elementi, mis on õigusega seotud. Need on:

- reeglipärane, nõuetele vastav tasakaalukus (õigus kui korrastatud süsteem);
- sotsiaalne mõjus (efektiivsus) ja
- sisuline (õige) õigus.

Sõltuvalt sellest, milline kaal panna ühele või teisele nimetatud elemendile, saab õiguse erineva sisuga mõisted.

- See, kes ei omista mingit tähendust reeglipärasele tasakaalukusele ega sotsiaalsele efektiivsusele ja vaatleb ainuüksi õiguse sisulist külge, saab puhta loomu- või mõistusõigusliku õiguse mõiste.
- Puhta positivistliku õiguse mõiste saab see, kes jätab täiesti kõrvale sisulise õiguse ja keskendub ainult reeglipärasele tasakaalukusele (süsteemsusele) ja/või sotsiaalsele efektiivsusele.

Nende äärmuste vahel on võimalikud paljud vahevormid.²⁶

---

²⁵ H. Ryffel. Rechtssoziologie. Eine systematische Orientierung. Neuwied und Berlin: Hermann Luchterhand Verlag, 1974, S 285.

²⁶ R. Alexy. Begriff und Geltung des Rechts. Freiburg, München: Verlag Karl Alber, 1992, S 29.

Loomu- või mõistusõigusliku õiguse mõiste puhul käib jutt sotsiaalselt õigest õigusest, mida õigussubjektid tunnetavad õigena (ja õiglasena) ja mis seetõttu nende käitumises faktiliselt realiseerub; puhta positivistliku õiguse mõiste puhul on tegemist juriidiliselt õigesti (ja korrektselt) süstematiseeritud õigusega, mille ülesandeks on sotsiaalsete suhete võimalikult efektiivne reguleerimine ja mis valdavalt püstitatud eesmärgi ka saavutab, vaatamata sellele, kas ta sotsiaalses mõttes on õige või mitte. Oma (võib-olla mitte küll määravat) osa mängivad siin kindlasti riiklike sunnivahenditega garanteeritud sanktsioonid, mida rakendatakse riigi kehtestatud käitumisnorme eiranud subjektide suhtes.

Õiguse mõiste nimetatud määratlused haakuvad otseselt õiguse kehtimise probleemiga. Õigus kehtib mitmes eri tähenduses ja vormis, kusjuures kehtivuse sisud ei lange kokku. Eelkõige on siinkohal oluline toonitada õiguse juriidilise ja sotsiaalse kehtivuse erinevust.

Õigus(norm) kehtib juriidiliselt, kui asjakohane organ on selle selleks ettenähtud viisil andnud ja norm ei ole vastuolus põhiseadusega.²⁷ Jutt käib siin sotsiaalse käitumisnormi õiguslikust kehtivusest, arvestades riigi seadusandlikku tegevust. Samas võib juriidiliselt kehtiv norm olla surnud õigus, s.t juriidilises mõttes ei ole ta küll oma kehtivust kaotanud, kuid tal puudub sotsiaalne toime. Õeldu viitab sellele, et selleks, et õigus oleks elav, mis väljendub tema realiseerimises ühiskonna poolt, on vajalik, et ta oleks ka sotsiaalselt kehtiv. Nii võib öelda, et „kui normisüsteem või norm ei oma mingit sotsiaalset toimet, ei saa see normisüsteem või norm ka juriidiliselt kehtida. Õigusliku kehtivuse mõiste sisaldab ka sotsiaalse kehtivuse elemente”²⁸.

Normi sotsiaalne kehtivus väljendub tema järgimises või mittejärgimises normi adressaatide poolt. Norm kehtib sotsiaalselt, kui teda kas järgitakse või tema mittejärgimisele reageeritakse sanktsiooniga. Samas tuleb tõdeda, et normi sotsiaalse kehtivuse mõistel on palju interpretatsioone, mille põhjused on järgmised:

- normi järgimine ja sanktsiooni rakendamine on paljutähenduslikud mõisted. Eriti kehtib see normi järgimise mõiste kohta. Nii võidakse küsida, kas normi järgimiseks piisab sellest, kui inimene viib oma käitumise vastavusse normi ettekirjutustega, või eeldab normi järgimine ka kindlaid teadmisi ja käitumismotiive. Kui lähtutakse mõiste laiemast määratlusest, tekib küsimus, millised teadmised ja motiivid on vajalikud, et saaks rääkida normide järgimisest;
- norme järgitakse erinevas mahu ja nende järgimata jätmisele reageeritakse üldjuhul sanktsiooniga. Sellest järeldub, et normi sotsiaalne mõju ja koos sellega tema sotsiaalne kehtivus on määra küsimus. See tähendab, et see on sama suhteline ja hinnanguline, kui vastata küsimusele, milline käitumine on normipärane ja milline normivastane: ei ole olemas objektiivselt konformset

---

²⁷ R. Alexy. *Begriff und Geltung des Rechts*. Freiburg (Breisgau), München: Alber, 2002, S 143.

²⁸ R. Alexy (2002), S 142.

ja deviantset käitumist, vaid ühiskond ja selle liikmed ise otsustavad tegude normipärasuse või -vastasuse üle neile tegudele antavate hinnangute kaudu.

Lisaks nimetatud õiguse kehtivuse vormidele saab rääkida ka normi eetilisest kehtivusest, mille olemuseks on normi moraalne kehtivus. Norm kehtib moraalset, kui ta on moraalset õiglane. Eetilise kehtivuse mõiste on aluseks loomuvõi mõistusõiguse puhul, kus normi kehtimine baseerub selle sisulisel (sisemisel) õigsusel, mida saab kindlaks teha moraalset õigluse kaudu.²⁹ Õige on õigus, mida ühiskonnaliikmed tunnetavad õiglasena.

Ei ole kahtlust, et õigusteadvus ei ole absoluutne nähtus, mis on kohe valmis. Ta tekib ning kujuneb teadvustatud arenguprotsessis – (õppimis-) ja sotsialiseerimisprotsessis. Seejuures mängib õigustunnetuse kujunemisel otsustavat rolli aktiivne õiguspraktika (positiivset õiguse suundumused), oma identiteediruumis ja ühiskonnas valitsevate seisukohtade ning hinnangute analüüs.

Õigusteadvus, mis optimaalselt tagab õiguse mõjususe, peab olema kujunenud tunnetuslikult niisugune, et mõistetakse õigusnormi põhjust ja olulisust ning seepärast aktsepteeritakse norme kui õigeid või kui soovitatavaid (lubatavaid).

Kuigi piir õigustunnetuse ja õigusteadvuse vahel on üsna hägune, aitab nende nähtuste olemuse mõistmisele kaasa nende võrdlemine positiivset, ideaalsest ja argiaspektist:³⁰

1)	Positiivne õigusteadvus:	Teadmine, mis kaasajal õigus on, õiguse tundmine
	Positiivne õigustunnetus:	Intuitsioon, mis kaasajal õigus on
2)	Ideaalne õigusteadvus:	Teadmine, mis õigus peab olema ja õiguse seesmine jaatamine
	Ideaalne õigustunnetus:	Vaist, mis õigus peab olema
3)	Üldine (argi-) õigusteadvus:	Õiguseetos (ehk valitsevad õiglusettekujutused), õiguskorra austamine
	Üldine (argi-) õigustunnetus:	Mis peab kehtima ainult kui õigusele vastav

Joonis 1. Õigustunnetuse ja õigusteadvuse seosed

Õigustunnetus on käsitletav õigusteadvuse vahetu allikana. Teadvus (s.h õigusteadvus) on indiviidi käitumise vahetu regulaator, milles peegeldub objektiivne reaalsus ning teadvusekandjate koht ja roll selles reaalsuses.

²⁹ R. Alexy (2002), S 142.

³⁰ M. Rehbinder. Rechtssoziologie. 3. Aufl. Berlin, New York: de Gruyter, 1993, S 177.

I.2. Õigusteadvuse mõiste

Teadvus, s.h õigusteadvus, on spetsiifiliselt indiviidile kuuluv tunnetusfenomen, mis iseloomustab tema ettekujutusi ümbritsevast maailmast, tema suhtumist sotsiaalsesse väärtustesse ja ühiskonda endasse kui väärtusesse, psüühilist valmisolekut täita ühiskondliku kooselu reegleid. Individuaalne teadvus areneb indiviidi elukeskkonna, täpsemalt erinevate sotsialiseerimisagentide mõjutustel kandes enamal või vähemal määral selle ühiskonna pitsarit.

Erialasest kirjandusest leiab mitmeid õigusteadvuse definitsioone, kus õigusteadvuse olemuse käsitlemisel lähtutakse positiivsest õigusest, kirjutatud õigusnormidest, ning seatakse keskmesse nende normide tundmise küsimus: „Õigusteadvus kujutab endast teadmiste süsteemi õiguse kui sotsiaalse nähtuse tekke ja arenemise ajaloost, õiguse kaasaegsest seisundist ning võimalustest selle täiustamiseks ja arenguks“³¹; „Õigusteadvus on indiviidide ja sotsiaalsete gruppide õiguslaste teadmiste, ettekujutuste, hinnangute kogum“³²; „Oma olemuselt on õigusteadvus õiguse tundmise, õigusest arusaamise kvalitatiivne tase“³³; „Õigusteadvusest saame rääkida siis, kui seadust tuntakse, kui seadusest aru saadakse, kui seadust jaatatakse (s.t aktsepteeritakse) ja kui seadust järgitakse. Nii kuuluvad õigusteadvuse sisusse seadusest arusaamisega seonduvad ja käitumisega seonduvad komponendid“³⁴; „Õigusteadvus ei ole üldteadvuse subalterne (alluv, mitteiseseisev) ääremärkus – vaid riigi ja õiguse väljakujunemisest alates nende ideoloogiline võtmefunktsioon“³⁵; „Õigusteadvuse määratlemisel peame lähtuma positiivsest õigusest. Esmalt peame õigusteadvuses eristama inimeste ettekujutusi riigis või ühiskonnas kehtivast positiivsest õigusest, ... siis õigusnormide sisu tundmist, nende tunnustamist (aktsepteerimist) ja õiguskuulekut“³⁶.

Õigusteadmistega seostatakse ka õiguse realiseerimine. „Õiguse tundmine on kindlate õigusnormide realiseerimise sisu. See (s.o õigusteadmist tase – autor) on, nagu me teame, üldiselt ehmatavalt madal. Madal õigusettekirjutuste tundmise tase on ohtlik õiguse efektiivsusele, ja seda eriti õigusväliste käitumisregulatsioonide mõju nõrgenemise situatsioonis. Viimane tingib erilise vajaduse õiguse tundmise järele, mis omakorda kujundab täna enam kui kunagi varem õigusnormide mõju ühiskonnale“³⁷.

Õeldust saab järeldada, et mida vähem inimene õigusnorme tunneb, seda enam võiks tema käitumine olla ka õigusvastane. Esitatud väitega ei saa aga

---

³¹ Социология права. Под ред. проф. В.М.Сырых. Москва: Юридический Дом «Юстицинформ», 2004, с 83.

³² Юридическая социология. Москва: Норма, 2000, с 146.

³³ В.В. Касьянов, В.Н. Нечипуренко. Социология права. Ростов-на-Дону: Феникс, 2002, с 279.

³⁴ H.-D. Schwind. Rechtsbewusstsein aus kriminologischer Sicht. – Freiheit-Recht-Moral. K. Weigelt (Hrsg). Bonn: Bouvier, 1988, S 66.

³⁵ G. Twelsiek. Norm und Subjekt. Rechtsform und Rechtsbewusstsein – eine subjekt-historische Analyse. Frankfurt/M; New York: Campus Verlag, 1989, S 353.

³⁶ T. Raiser (1999), S 345.

³⁷ M. Rehbinder (2003), S 156.

nõustuda: valdav enamus meid ümbritsevatest inimestest käitub õiguspäraselt ega pane toime ei kuritegusid ega ka muid õiguserikkumisi. Kindlasti ei ole selle põhjuseks nende hea informeeritus vastavaid tegusid keelavatest õigusnormidest. Ka on raske, kui mitte võimatu, ennast kõigi õigusnormidega kurssi viia ja iga käitumisakti korral mõelda, kas see tegu mõne kehtiva ja meie poolt päheõpitud õigusnormiga vastuolus ei ole.

Käitudes õiguspäraselt juhinduvad inimesed harilikult hoopis teistest teadvuse elementidest, oskamata sageli seletada, miks nad just nii käitusid. Kui siiski ollakse sunnitud oma käitumist põhjendama, viidatakse tavaliselt tõekspidamistele, harjumustele jms. Tervikuna võib kõrvaltvaatajale jääda mulje, et inimeste käitumist ei juhi mitte kõrgeltarenenud õigusteadvus, vaid mingid irratsionaalsed printsiibid. Sisuliselt on siin aga eelkõige tegemist õigustunnetusele tuginemisega. Õigustunnetusest lähtub ja areneb õigusteadvus. Valdava enamuse inimeste õiguspärane käitumine rajanebki just arenenud õigustunnetusel, mis on õigusteadvuse aluseks. Arenenud õigusteadvuse reaalne sisu väljendub lõppastmes inimeste poolt ühiskonnas tunnustatud õiguspärasest käitumisest.

Õigusteadvuse struktuurielemendid (vt käesoleva töö 2. ptk) on omavahel tihedalt ja lahutamatu seotud; samas on nad kõik suunatud n.ö ühe elemendi – normipäraseks käitumiseks valmisoleku – „teenimisele”. Kui inimene satub situatsiooni, kus tal on võrdsed võimalused valida kas õiguspärane või -vastane käitumisvorm, sõltub tema valik lõppkokkuvõttes just tema õigustunnetuse tasemest. Toome näitena situatsiooni, kus inimene satub juhuslikult ruumi, kus on jäänud järelevalveta võõraid (ka hinnalisi) esemeid (nt käe- ja rahakotid või ehted). Kindlasti võib inimesel tekkida mõte (ka kiusatus) neid esemeid uurida või mõni neist esemetest omastada. Nüüd sõltub tema käitumine paljudest konkreetsetest asjaoludest, mis iseloomustavad tema sisulist õigustunnetuse ja lõppkokkuvõttes õigusteadvuse taset: tema kodusest kasvatuses ja talle oluliste sotsiaalsete gruppide mõjust (sotsialiseerumine ja sotsialiseerimisagentide „töö”), moraali-, eetika- jm õigusväliste normide tunnustamisest, võimest ennast asetada kannatanute rolli, suhtumisest teistesse inimestesse ja teiste omandisse jne. Ja nimetatutele lisandub alles siis õigusnormide tundmise küsimus – see, kas kirjeldatud dilemma ees olev isik teab, milline on teo (kui ta omastab võõra vara) kriminaalne kvalifikatsioon ja milline on seadusest tulenev sanktsioon selle teo eest.

Samas on õigusteadvuse kujunemisel oma roll ka positiveeritud õigusel. Sidudes õigusteadvuse mõiste käitumistendentsidega, on oluline rõhutada, et kehtivas positiivses õiguses kajastuvad põhilised, aastatuhandetega läbi õigustunnetuse lihvitud ühiselureeglid, millest inimesed enesestmõistetavalt kinni peavad, on õiguspärase käitumise oluliseks faktoriks. Olles niisugused ühiselureeglid ja käitumismallid kui kultuurielemendid sotsialiseerumisprotsessis omaks võtnud, realiseerib indiviid lõppastmes oma käitumises kindlad õigusnormi nõuded, sõltumata õiguslikust informeeritusest selle sõna täpses mõttes. Loomulikult toimib positiveeritud õigus õigusteadvuse kujundajana üldise

teadvuse vahendusel ning õigustunnetuse kaudu, olles samas oluliseks õigustunnetuse ja õigusteadvuse determinandiks.

Nagu eelpool märgitud, võime teadvust käsitleda kui ettekujutust millestki. *Õigusteadvust võiksime siis käsitleda kui ettekujutust (tunnetust) sotsiaalse käitumise õigest korraldamisest (regulatsioonist), normse (ühiskonnas aktsepteeritava) olemise tunnetamist sõltumata regulatsioonide tundmisest või mitetundmisest ning võimet oma õigustunnetusest tulenevalt anda hinnangut õigusele.*

See määratlus hõlmab nii mälu kujutlused kui fantaasia. Esimesel juhul keskendutakse varasemale kogemusele, analüüsitakse seoseid toimunud käitumisaktide ja neile antud sotsiaalse hinnangu ning tagajärgede vahel. Fantaasia „võimaldab ette näha tegevuse lõpptulemust enne selle tegevuse alustamist”. Kuna mälu- ja fantaasiakujutluste eristamine on paljuski tinglik ja keeruline, on raske hinnata, kas kujuteldavas lõpp-produktis (antud juhul sotsiaalse käitumise õiges regulatsioonis (S.K.)) on rohkem eelmistes kogemustes talletatud või päris uut. Üldiselt on kujutluse elemendid pigem varemomandatu reprodutseerimine, nende kombinatsioon aga võib sagedamini uudsust sisaldada.³⁸ Autori arvates on viimatinimetatud asjaolu eriti oluline õigusteadvuse olemuse avamisel, sest ettekujutus võimalikult õigest sotsiaalsete suhete regulatsioonist tekib ning areneb mälu- ja fantaasiakujutluste ühtsuses.

Nii on õigusteadvuse näol kindlasti tegemist kultuurilise fenomeniga, mis seob inimteadvuses ajaloolised ja kaasaegsed õige käitumise põhimõtted tervikuks, mille alusel antakse hinnang mistahes sotsiaalse käitumise aktile.

Eelnimetatud õigusteadvuse definitsioonidest (mille autoriteks on V.V. Kasjanov ja V.N. Netšipurenko, H.-D. Schwind, G. Twelsiek, T. Raiser, M. Rehbinder) eristab esitatud määratlust lähtumine sotsialiseerimise ja sotsialiseerumise tasemest ning nende protsesside õnnestumisest: õiguspärane käitumine ei olene niivõrd kirjutatud käitumisnormide tundmisest kuivõrd „õige” käitumise „äratundmisest” (s.t õige käitumise tunnetamisest) vastavalt isiku sotsialiseeritusele (sotsialiseerumise ja sotsialiseerimise tähenduses).

I.3. Õigusteadvuse funktsionaalsed tasandid

Teadvuse kõigil vormidel (s.h õigusteadvusel) on vähemalt kaks funktsionaalset tasandit: käitumuslik-regulatiivne ja tunnetuslik-teoreetiline, mis on teineteisega tihedalt seotud, kuid mitte niivõrd, et üks ei saaks eksisteerida teiseta. Vaadatud arengulisest aspektist võib öelda, et reeglipäraselt kujuneb enne välja teadvuse käitumuslik-regulatiivne tasand. See väide, rakendatuna õigusteadvusele, tähendab, et lapsed ja noorukid on suutelised käituma õiguspäraselt juba enne seda, kui tekib nende võime peegeldada tegelikkust õiguslike kategooriate kaudu. Õigusteadvuse tunnetuslik-teoreetiline tasand kujuneb välja spetsiaalsete teadmiste omandamise kaudu ja võib väljakujunenult evida stimuleerivat (või

---

³⁸ T. Bachmann, R. Maruste (2008), lk 166.

ka pärssivat) toimet õigusteadvuse käitumuslik-regulatiivsele tasandile. Õigusteadvuse tunnetuslik-teoreetilise tasandi funktsioonid käitumise reguleerimisel on teisejärgulise tähtsusega. Otsene regulatiivne tähtsus on tunnetuslik-teoreetilisel tasandil ainult õigusliku regulatsiooni selles osas, mis rajaneb normidele-tegevusjuhistele.

Käitumuslik-regulatiivse tasandi funktsiooniks on juhtida inimese käitumist vastavalt (ja vastavuses olevalt) tegelikule elusituatsioonile ning ühiskonnas kehtivatele käitumisstandarditele.

1.3.1. Õigusteadvuse käitumuslik-regulatiivne tasand

Õigus, olles kultuuri üks (orgaaniline) osa, evib antud kultuuriruumis vastava ühiskonnaga sulandunud ja seda peegeldava sümboli tähendust³⁹, mis kirjeldab antud kultuurikeskkonda õiguslikust aspektist.

Siin omavad erilist tähtsust mitmesugused normisüsteemid, mis on suunatud inimeste vajaduste rahuldamisele. Need normisüsteemid on välja kujunenud ühiskonnas ja psühholoogiliselt kinnistunud selles sootsiumis elavate inimeste teadvuses.

Intuitiivse teadmise asemele sellest, mis on ühiskonnas õige, tekkis õigustunnetus, ja intuitiivselt õige reaktsiooni asemele tekkis õigesti käitumise motiiv. Inimese teadmisele sellest, et tal on mitmeid võimalusi erinevatele situatsioonidele reageerida, tekkis (valiku-) vabaduse teadvus. Samas tundis ta aga ka võimu, mis talle ütles, kuidas ta peab oma vabadust kasutama; siit tekkis vastutusteadvus. Vabadus- ja vastutusteadvus on ühiskondliku normisüsteemi loomise ja toimimise aluseks. Õiguskorrad aga muutuvad rahva õigusteadvuse muutudes, püüdes vaid seni, kuni nad on antud ajas antud õigusteadvuse poolt aktsepteeritavad.⁴⁰

Õigusteadvuse käitumuslik-regulatiivse tasandi moodustavad ühiskonnast (vastavast kultuurilisest keskkonnast) tulenevad ja seal juurdunud õiguslikud mõisted, väljendid, arusaamad, kujundid, sümbolid, mis jõuavad enamal või vähemal määral antud ühiskonnaliikmete teadvusesse. Need teatavad tunnetuslikud elemendid oma ühtsuses moodustavad õigusteadvuse sisu.

---

³⁹ Siin on huvitav märkida, et lisaks öeldule on õigust käsitletud ühiskonnas tekkinud ja üha areneva märgisüsteemina, kus eristatakse 1) ikoonilisi märke, mis kujutavad endast semiootilise (s.o märgi loomise protsessi) dialoogi ja seaduste normitehniliste mudelite loomist; teisalt seose avamist kodeeritud normide ja sotsiaalsete nähtuste vahel; 2) sümboolseid märke, mille sisuks on õiguslause (pidamislause) kui õigusliku harjumuse mudeli kokkuleppelisus ja lisaks sellele ideaalse õiguskorra uurimine; 3) indeksaalseid märke, mis viitavad (kohtu) otsusele, kusjuures see otsus on analoogiliselt sarnane kodifitseeritud reegluga. (Selle kohta vt R. Kevelson. Law. Encyclopedic Dictionary of Semiotics. The Hague: Mouton de Gruyter, 1986, p 440 ff).

⁴⁰ E.-J. Lampe. Methodenprobleme der Rechtstsehung und des Rechtswandels. – Bausteine zu einer Verhaltenstheorie des Rechts. F. Haft, H. Hof, S. Wesche (Hrsg). Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2001, S 126–127.

Oluline on siin rõhutada asjaolu, et õigus „töötab” reaalselt ka siis, kui ta näib seda mitte tegevat. Õiguslikud lubamised ja keelamised on jõus ka kõige intiimsemates ja mittejuriidilistes suhetes. Need õiguslikud normid on seda efektiivsemad, mida vähem me neid õigusena näeme. Selle asemel, et näha õiguslikku lubamist õigusena, näeme me seda meelsamini isikliku vabadusena, kultuurina.

I.3.2. Õigusteadvuse tunnetuslik-teoreetiline tasand

Õigusteadvuse tunnetuslik-teoreetilise tasandi olemuse avamiseks tuleb lähtuda Mina-teadvusest, milles eristatakse kahte komponenti: 1) isikuline identsus (enesetunnetus) ja 2) sotsiaalne identsus. Isikuline identsus hõlmab enesemääratlust füüsiliste, intellektuaalsete ja moraalsete isikuomaduste kaudu; sotsiaalne identsus koosneb aga erinevatest identifitseerimisviisidest ja moodustub inimese kuuluvusest sellistesse erinevatesse sotsiaalsetesse kategooriatesse nagu nt rass, rahvus, sugu, sotsiaalne staatus jne. Nimetatud identsuse liigid koos esinevad eneseteadvuse ja sotsiaalse käitumise olulise regulaatorina.

Isikuline identsus seostub Mina- ehk eneseteadvusega, mis on inimteadvuse keskseks komponendiks. Mina-teadvust iseloomustab asjaolu, et inimesel on kujutlused Minast kui subjektist ja mitte-Minast kui objektist. Seega on siin tegemist inimese eneseeristamisega muust maailmast, mil inimene tunneb end iseseisva indiviidina ning vastandab end kõigele, mis jääb väljapoole teda ennast, s.t ta vastandab end mitte-Minale, milleks on nii materiaalse maailma esemed kui ka kõik teised inimesed ja muud elusolendid.

Enda tunnetamine teistest lahutatuna, iseseisvana, on seotud inimese sise-maailmaga, mis ühelt poolt väljendub tema mõtete, tundmuste, emotsioonide, kogemuste, teiselt poolt aga tema ajutegevusel baseeruvate liigutuste, käitumisaktide kaudu. Nii väljendub inimese individuaalsus tema psüühika ja somaatika ühtsuses; eneseteadvuses eristatakse sellest tulenevalt „vaimset-Mina” ja „füüsilist-Mina”, mille kõrval eksisteerib aga veel mitmeid teisi Mina-teadvuse vorme (nt sotsiaalne, kultuurilis-etniline, õiguslik eneseteadvus).

Eneseteadvuse arengus eristatakse järgmisi suundi, mis iseloomustavad ka (eelkõige alaealiste) eneseteadvuse struktuuri:

- 1) enese kohta käiva informatsiooni kogumine ning selle seoste ja põhjendatuse kasv;
- 2) järk-järguline ettekujutuse tekkimine oma sisemaailmast (ehk psühholoogiseerimine);
- 3) enda järk-järguline tajumine üksiku (iseseisva) subjektina (ehk integreerimine);
- 4) enda individuaalsuse tajumise areng;
- 5) enda isikule ja isiksusele antavate sisemiste moraalsete kriteeriumide areng;
- 6) eneseteadvuse protsesside individuaalsete eripärade areng.⁴¹

---

⁴¹ В. Ю. Хотинец. Этническое самосознание. Санкт-Петербург: Алтейя, 2000, с 37.

Inimese arenemine lapsest täiskasvanuks toob kaasa olulisi muutusi, modifikatsioone tema eneseteadvuses.

Vajadus (vaimse ja füüsilise) eneseteadvuse järele ei ole inimkonna ajaloos alati nii tugev olnud kui kaasaegses maailmas, mil me väliste asjaolude⁴² sunnil peame end teravalt kõigile teistele vastandama, püüdma olla teistest paremad ja saavutama midagi niisugust, mis meid teistest eristaks ning teistega võrreldes eriliseks teeks. Inimesel peab olema (ta tahab, et tal oleks) midagi, mis lubaks tal öelda, et „need omadused, need saavutused, need anded on need, mis mind eristavad teistest inimestest minu ringkonnas ja mille poolest ma nende seas silma paistan. Siin on tegemist olukorraga, kus inimene otsib enda kui üksikisiku eksisteerimise mõtet, kusjuures neid „põhjusi“ kujutab ta ette üksnes ise. Kirjeldatud nähtust nimetatakse Mina-ideaaliks”.⁴³ Öeldu hõlmab kõiki sotsiaalseid gruppe, s.t kõiki ühiskonnaliikmeid sõltumata nende sotsiaalsest positsioonist ja sotsiaalsetest saavutustest. Igaüks tegutseb oma ringkonnas, kus ta tahab mitte ainult vaikselt ära elada, vaid ka millegi poolest silma paista, et konkurents (mis on täna hõlmanud kõik ühiskonnaelu valdkonnad) ellu jääda ja edukalt läbi lüüa, seda tänapäeval isegi ülemaailmses mastaabis.

Varajastes ühiskondades oli eneseteadvusest märksa olulisem nn meie-teadvus, mis orienteerus suurte inimkoosluste ellujäämisele ja koostegutsemisele selle nimel. Just siis formeeruski nähtus, mida me tänapäeval nimetame sotsiaalseks (ehk kollektiivseks) eneseteadvuseks, mida iseloomustab isiku seotus teiste ühiskonnaliikmetega, kelle arvamusega ta peab arvestama.⁴⁴ Sotsiaalne eneseteadvus seondub eelkõige isiku ja sotsiaalsete gruppide suhetega, mil indiviid on ühise tegutsemise laabumise nimel sunnitud loobuma egotsentristmist ning oma tegutsemise teistega kooskõlastama.

Siiski ei ole sotsiaalse eneseteadvuse teke seostatav ainult grupisuhete arendamisega. Lisaks indiviididevahelisele suhtlemisele grupis omab olulist rolli suhe teistesse gruppidesse arvestades inimese tegutsemisvaldkonda, kultuuri ja teisi sotsiaalseid institute. Sellel pinnal hakkavadki arenema kultuuriline ja rahvuslik (etniline) eneseteadvus, mis loovad baasi ka õigusliku Mina-teadvuse tekkeks, mis väljendub inimese teadvuse ja teadvustatud tegutsemise ühtsuses. Sotsiaalse käitumise aluseks on indiviidi tegude suunamine teistele ühiskonna-

---

⁴² Siin pean silmas ühiskonna poolt pealesunnitud väärtusi (nt rikkus, edu jms), mille poole, selleks et „elus läbi lüüa”, tuleb paratamatult püüelda. Mahajääjad osutuvad üsna kiiresti ühiskonnale mittevajalikeks tegelasteks, kellega ei arvestata ja kelle eelnevast tulenev madal enesehinnang ei loo arvestatavaid šansse ühiskonnas „konkurentsivõimelise” eneseteadvuse kujunemiseks.

⁴³ Н. Элиас. Общество индивидов. Москва: Праксис, 2001, с 199.

⁴⁴ Kultuuriuringud näitavad, et kollektivistlikes kultuurides, võrreldes individualistlikega, on keskmiselt madalam üldine enesehinnang. Arvatavasti ei ole see tingitud kollektiivses kultuuris elavate inimeste negatiivsemast enesekohasest suhtumisest, vaid pigem kultuuriliselt mõjutatud kalduvusest jätta end pigem tahaplaanile kui individualistlikele kultuuritraditsioonidele omaselt esile upitada ning paista sõltumatuna. (Vt H. Pullmann. Enesehinnang. – Isiksusepsühholoogia. Toim. J. Allik, A. Realo, K. Konstabel. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003, 213–214).

liikmetele. Selle asjaolu teadvustamine on õigusliku eneseteadvuse tekke eelduseks ja väljenduseks.

Eneseteadvus on iseloomustatav läbi pinge, mis tekib vastuolust inimese sisemiste tungide ja kalduvuste ning sotsiaalsete lubamiste ja keeldude vahel. Toimub kokkupõrge millegi ainult indiviidile omase „sisemise” ja kõigi teiste jaoks „välise” vahel. N. Eliase hinnangul takistab niisugune situatsioon tugevate seoste tekkimist ja arenemist inimeste vahel. See omakorda tekitab lõhe indiviidi ja ühiskonna vahel.⁴⁵

Inimese looduslik loomus on sunnitud taanduma ühiskonna ja riigi ees, mis justkui sekkub indiviidi iseseisvasse maailma oma kollektiivsusega, esitades nõudmisi ja tehes ettekirjutusi „õige” käitumise osas. Ühiskonda on võrreldud „kurja võimuka emaga, kes keelab lapsele kõike sundides teda endasse sulgema kõike, mida ta tahab teha, näidata ja väljendada... Ühiskond muutub üha enam millekski selliseks, mis takistab indiviidil elada „loomulikku” või „oma isiklikku” elu”.⁴⁶ Nii vastandub ühiskond kui väline maailm inimese sisemaailmale, mis oma olemuselt on lähemal loodusele kui kõikvõimalikele inimühendustele, kus individuaalsuse (eneseteadvuse) säilitamiseks on paratamatult vajalik end teistest mingilgi määral distantseerida. Samas toob inimeste tunne, et tema sisemaailm on välismaailmast nähtamatu klaasseinaga eraldatud, üha enam kaasa „inimeste üksteisest ja indiviidi ühiskonnast isoleerumise, märksa vähem aga indiviidi ja looduse distantseerumise tunde”.⁴⁷

Nii tekib kaasaegses kõrgeltindustrialiseeritud ja urbaniseeritud maailmas täiskasvanud inimestel mitte ainult võimalus, vaid ka võime, ning tihti ka vajadus, koonduda, kooperaeruda, püüdes leida kompromissi sise- ja välismaailma (või: ühiskonna- ja eneseteadvuse) vahel. Sotsiaalse ja õigusliku eneseteadvuse jaoks on siin tegemist kahe mõnevõrra vastandliku tahuga: ühelt poolt on oluline olla sõltumatu, vaba, võtta ise vastu otsuseid ja suunata oma käitumist, mis võib aga kaasa tuua äärmise sulgumise endasse, oma sisemaailma, mis pahatihti lõpeb üksinduse ja hüljatusega; teiselt poolt ei ole aga kaasaegses maailmas võimalik keskenduda ühiskonnavälisele eneseteadvusele, enda „sisevaatlusele”. Küll on aga inimestel, kes tunnetavad ja ka realselt omavad sotsiaalsest positsioonist tulenevalt võimalust oma Mina kollektiivis, ühiskonnas peale suruda, võimalus teisi oma Minale allutada. Õeldu viitab asjaolule, et nii Mina, isikuline ja sotsiaalne identsus, kui ka (õiguslik) eneseteadvus on sõltuv inimese sotsiaalsest positsioonist.

Kui isikuline identiteet väljendub inimese personaalse enesehinnangu kaudu, mis on määratletav enesekohase suhtumisena, siis *sotsiaalne identiteet* on määratletud kui see minakontseptsiooni osa, mis peegeldab grupikuuluvuse ning sellega kaasneva emotsionaalse sidemega seotud teadmisi ja tundeid, millega

---

⁴⁵ N. Elias. Die Gesellschaft der Individuen. Hrsg von M. Schröter. Frankfurt (Main): Suhrkamp, 1987, S 49–50.

⁴⁶ Н. Элиас (2001), с 179.

⁴⁷ Н. Элиас (2001), с 178.

kaasneb isiku sotsiaalne enesehinnang, mis peegeldab teatud hoiakut sotsiaalse grupi suhtes, kuhu ta kuulub.⁴⁸

Need sotsiaalse identiteedi kaks tahku on omavahel tihedalt seotud, kusjuures eriti tuleb ilmselt rõhutada grupi mõju isiku teadvusele – läbi grupi positsiooni ühiskonnas annab sinna gruppi kuuluv inimene hinnangu iseendale ja oma käitumisele, enesekontrolli determineeritakse läbi grupisisesest sotsiaalse kontrolli. „Enesehinnangu kujundamisel ning arengu suunamisel on võtmeaspektiks nn tähtsad teised, s.o need inimesed, kelle sarnased tahetakse olla, kelle väärtusi jagatakse ning kelle hinnangut respektseeritakse”. Rollimudeliks olevate isikute (s.h ka isegi kirjanduslike kangelaste) eeskujul ja tegelike või kujuteldavate hinnangute ja soovitude najal indiviid sotsialiseerub ning kujundab oma isiksuse.⁴⁹

Isiku sotsiaalse identiteedi eriline tähtsus väljendub selles, et just see määratleb tema koha regulatiivses väljas. Isiku sotsiaalne identiteet väljendub tema sotsiaalse seisundi kaudu, mis kujutab endast isiku positsiooni ühiskonna struktuuris. Tähtsamateks sotsiaalseteks positsioonideks on hariduse-, elukutse-, vanuse-, soopositsioon. Iga positsiooniga kaasnevad isiku erinevad rollid ühiskonnas, teisisõnu: vastavad käitumismallid, mida ühiskond vastaval positsioonil olevale isikule esitab ja mille järgimist ta ootab. „Roll on teatud selline ootus inimese käitumisest grupis, mida grupi liikmed jagavad. Seega defineeritakse rolle rolliootuste kaudu”.⁵⁰

Rolli käsitlemisega kaasneb kolm aspekti: 1) rolliootused – „rollitäitjale esitatavad käitumisootused, mis on peamiselt ebaisikulised ja kehtivad olenevalt rollitäitjast”⁵¹; 2) rollikujutus – näitab, kuidas konkreetne isik saab aru antud rolli mõttest ja sisust; 3) rollikäitumine – „inimese tegelik käitumine, mis võib erineda nii rolliootustest kui ka rollikujutlustest ning sõltub sageli sellest, kas inimene tahab ja/või suudab antud rolli täita”.⁵²

Rollid on kas sünnipärased (nt poja, õe, venna jne roll) või omandatud sotsiaalses keskkonnas (nt õpetaja, firmajuht, õpilane jne). Eristatakse ka pealesurutud ehk kohustuslikke ja vabatahtlikke ehk valikulisi rolle. Kohustuslikud (ja samas paratamatud) on näiteks sünnipärased rollid, aga ka seadustes ettekirjutatud kohustuste täitmisest tulenevad rollid (nt lapsevanemate kohustus oma laste eest hoolitseda – seda nõuavad nii kehtiv seadusandlus kui ka loodusseadused ning väljakujunenud moraali- ja eetikareeglid).

Valikulised rollid seonduvad isiku huvid ja väärtushinnangute süsteemiga. Ühiskonna hüvangu seisukohalt vaadatuna võivad valikulised rollid olla nii positiivsed kui ka negatiivsed. Kui isik rollivaliku tõttu läheb ühiskonnaga vastuollu temalt oodatava käitumise mittejärgimise põhjusel, on tegemist hälbekäitumisega ühiskonna teiste liikmete suhtes.

---

⁴⁸ H. Pullmann (2003), lk 196, 203, 206.

⁴⁹ T. Bachmann, R. Maruste (2008), lk 292.

⁵⁰ T. Bachmann, R. Maruste (2008), lk 292.

⁵¹ M. Vadi. Organisatsioonikäitumine. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1995, lk 110.

⁵² M. Vadi (1995), lk 110.

Iga roll mõjutab õigustunnetust ja inimekäitumist erinevalt, kuid oluline on ka see, et inimesed mõistavad, hindavad ja realiseerivad sarnaseid rolle erinevalt. See, kuidas inimene sotsiaalseid rolle tajub ja hindab, oleneb tema psüühilistest iseärasustest ning väärtusorientatsioonide süsteemist.

Vastastikust suhet sotsiaalsete rollide vahel nimetatakse sotsiaalseks suhteks. Sotsiaalsed suhted on seotud sotsiaalsete protsessidega, mis võivad olla nii siduva kui lahutava iseloomuga. Siduva iseloomuga on protsessid, mis võimaldavad rollide rahuliku koosseksisteerimise ning aitavad kaasa pingete vähendamisele ühiskonnas (nt rollide kooperatsioon); lahutavateks protsessideks on näiteks rollikonfliktid ja rollidevaheline või(s)tlus.⁵³

Reaalses elus ei toimi rollidesüsteem kunagi täielikult häireteta, mis tähendab, et pidevalt esinevad rollikonfliktid, mis põhjustavad pingsituatsioone ühiskonna eri sfäärides. Seejuures eristatakse 1) rollisiseseid konflikte, mis esinevad ühe rolli erinevate sektorite vahel, 2) rollidevahelisi konflikte, mis kaasnevad isiku poolt täidetavate rollide vastukäivate eesmärkide ja huvidega, 3) rollitäitjatevahelisi konflikte, mis on tingitud rollitäitja osalemisest mitmes grupis.

Rollid kaasnevad staatusega, mida inimene grupis omab.⁵⁴ Staatusena käsitletakse grupiliikme asendit (positsiooni) grupis sõltuvalt grupi hinnangutest ja väärtustest. „Hinnangud kujunevad antud grupi jaoks oluliste tunnuste alusel./.../ Iga staatus eeldab inimestelt teatud liiki käitumist. Konkreetse inimese käitumine antud staatuse kohaselt ongi tema roll. Rolli täitmist reguleeritakse grupis normidega ja kõrvalekaldumist karistatakse negatiivsete sanktsioonidega”.⁵⁵

Õigusteadvuse tunnetuslik-teoreetiline tasand seondub subjekti eneseteadvustamisega (ühiskonna) regulatiivses väljas. Inimene teadvustab end antud ühiskonna teatud sotsiaalsel positsioonil oleva liikmena, kes omab vastavat staatust ning kes täidab selle staatusega kaasnevaid rolle.

Grupile ja läbi selle iseendale antava hinnangu kaudu hindab inimene oma võimalusi oma staatust ja positsiooni hoida või koguni parandada, staatuse ja positsiooni abil oma eesmärged realiseerida. Nende ettevõtmiste õnnestumisega kaasneb isiku kõrgem nii personaalne kui ka sotsiaalne enesehinnang. Igale inimesele on oluline, et ta saaks täita neid rolle, mis tulenevad vastavast positsioonist ühiskonnas ja staatusest grupis. Abivahendina oma rollide realiseerimisel näeb ta õigust. Hinnangud kehtivale õigusele, tundmused, arvamused õigusest kujunevad inimesel välja vastavalt positsioonile ja staatusele ning sõltuvad sellest, kuivõrd tõhusana, mõjusana ta (ka rollide realiseerimise kontekstis) kehtivat õigust tunnetab.

---

⁵³ M. Rehbinder (2003), S 45.

⁵⁴ Staatuse kolmeks peamiseks allikaks on pärlilikud võimalused ja positsioon, tegevuse edukus ja talent. (T. Bachmann, R. Maruste (2008), lk 293.

⁵⁵ M. Vadi (1995), lk 156.

I.4. Õigusteadvuse liigid

Õigusteadvust saab liigitada mitmetel alustel: 1) lähtudes õigusteadvuse subjektist – individuaalseks ja ühiskondlikuks õigusteadvuseks; 2) sõltuvalt sotsiaalse keskkonna peegeldamise tasemest ja sügavusest – argi- ja teoreetiliseks õigusteadvuseks; 3) arvestades õigusteadvuse sotsiaalseid funktsioone – õigusideoloogiaks ja -psühholoogiaks; 4) ühiskondlike suhete peegelduse ulatuse järgi – massi-, spetsialiseeritud (ehk professionaalseks) ja lokaalseks õigusteadvuseks.

I.4.1. Individuaalne ja ühiskondlik õigusteadvus

Õigusteadvuse liigitamine individuaalseks ja ühiskondlikuks tundub esmapilgul mõnevõrra õigustamatuna – on ju teadvuse näol tegemist indiviidile (mitte ühiskonnale) kuuluva nähtusega. Samas eristatakse erinevaid ühiskondliku teadvuse aspekte ehk vorme (nt poliitiline, õigus-, moraali-, rahvuslik, esteetiline, religioosne jne teadvus), mille läbi või vahendusel inimesed teadvustavad endale ümbritsevat maailma. Kõik ühiskondliku teadvuse vormid on määratletud sotsiaalse keskkonna poolt ja mõjutavad ise antud ühiskonnas toimuvaid protsesse. Nii on õigusteadvuski üheks ühiskondliku teadvuse vormiks, mis lisaks individuaalsele tasandile omab ka ühiskondlikku väljendust sootsiumis kujunenud õigusega seotud ettekujutuste süsteemi olemasolu näol. See asjaolu õigustab individuaalse õigusteadvuse kõrval ühiskondliku õigusteadvuse käsitlemist.

Individuaalne õigusteadvus on konkreetse inimese tundmused, hinnangud ja ettekujutused kehtivast ja soovitud õigusest ning on sõltuvuses tema sotsiaalsest positsioonist regulatiivses väljas.

Individuaalne õigusteadvus ei suuda haarata erinevate epohhide õiguslike nähtuste mitmekesisust, ta peegeldab vaid nende nähtuste üksikuid, olulisemaid jooni. Konkreetse inimese õigusteadvus on nende tingimuste mõju all, milles ta elab ja tegutseb. Kuna need tingimused (poliitilised, majanduslikud, sotsiaalsed jne) on erinevad, ilmnevad erinevused ka indiviidide õigustunnetuses ja õigusteadvuses.

Vaatamata indiviidide õigusteadvuse erinevusele kujunevad sotsiaalse kooselu käigus vastava ühiskonna liikmetel välja suhteliselt ühetüübilised arusaamad nii antud sotsiaalse keskkonna olemuse kui selles sootsiumis valitsevate käitumisnormide kohta. Nii võib lisaks individuaalsele õigusteadvusele rääkida „ühiskondlikust õigusteadvusest”, nähtusest, mis on tuletatav individuaalsest teadvusest, kuid mis ise on märksa sügavam kui olla pelgalt individuaalsete teadvuste mehhaaniline summa. Ühiskondlik (õigus-) teadvus moodustub antud sotsiaalses keskkonnas domineeriva meelsuse baasil kandes endas lisaks sellele ka eelnevate põlvkondade vaimset pärandit ning hõlmates grupi- ja ühiskonna kui terviku õiguselu. Ühiskondliku teadvuse normide, väärtuste ja teadmiste omaksvõtmine sotsialiseerimisprotsessis kujundab individuaalset (normi)-teadvust.

Grupiõigusteadvus seondub identifikatsiooniga, kus indiviid, olles mingi sotsiaalse ühenduse liige, reeglina soovib (ning samas on talle ka möödapääsmatult

vajalik) selle ühendusega samastuda, ja seda nii oma arvamustes, tõekspidamistes kui ka tegudes. See on mistahes sotsiaalsesse ühendusse kuulumise möödapääsmatuks eeltingimuseks. Õigusteadvus ei ole niivõrd õpitav kuivõrd kujuneb erinevate tegurite mõjul indiviidi tunnetuslikul tasandil. Just sellel tasandil kujuneb ka tema grupi- ja ühiskonna õigusteadvus, kui isik samastab end vastava grupi ja ühiskonna liikmena.

Enda samastamisel grupiga tõusetub esile mõneti probleemne asjaolu – nimelt kuulub iga inimene samaaegselt mitmetesse sotsiaalsetesse gruppidesse ning omab seetõttu mitmeid autoriteetseid isikuid, kelle arvamus on talle oluline ja kes on talle eeskujuks ning kes omavad seetõttu juhtrolli grupiga identifitseerumise protsessis, mille käigus toimub ka oma käitumise orienteerimine grupile või teis(t)ele isiku(te)le.

Õigusteadvuse areng grupis sõltub vastava grupi iseloomust, suunitlusest, kus mistahes sotsiaalne ühendus toimib sotsialiseerimisagendina, tutvustades ja sisendades oma liikmele „õigeid” teid ühendusse sulandumiseks. Võib aga tekkida vastuolu inimese enda ja grupi õigus-, õiglus- ja väärtusettekujutuste vahel. Siis tekib olukord, kus „identifikatsiooni korral järgivad inimesed norme seetõttu, et nad orienteeruvad teistele. Nad ei järgi norme mitte nendes sisalduvate sotsiaalsete väärtuste pärast, vaid seepärast, et nad tahavad hoida häid sidemeid juhtgrupi või -isikuga. Nende käitumisvariandi valikut suunab hirm sotsiaalsete sidemete katkemise ees, staatuse kaotamise ees ja teised sotsiaalsed mitteformaalsed sanktsioonid. On olemas ka kaitsev identifikatsioon selles mõttes, et võim, mida kardetakse, enam ei kahjusta ega tee liiga, kui temaga samastuda. See põhjustab autoriteetide väärtuste laialdast omaksvõttu”.⁵⁶

Nimetatud nähtusega seoses tõusetub rida probleeme: 1) kui inimene kuulub üheaegselt rohkem kui ühte gruppi, siis millise grupi ja millise grupi liidriga peaks ta identifitseeruma? Siin ei saa ta ise eriti valida, sest tekib sundseis – vajadus arvestada kõigi tema jaoks oluliste gruppidega. Selle tagajärjel tekib isiku jaoks skisofreeniline olukord – ta peab „teenima korraka mitut jumalat”, mis aga viib seesmise lõhestumise ja konfliktini; 2) kui isik kuulub ühiskonnastasesse gruppi ja identifitseerub selle grupi liidriga ja/või grupiga tervikuna, siis need veendumused, mis ta sealt omaks võtab, osutuvad ju ühiskonnastasteks; 3) ei ole võimatu olukord, kus isik kuulub üheaegselt nii konformsetesse kui mittekonformsetesse gruppidesse. Nii ei ole ju kõik samastumisobjektid ühiskonna mõttes vastuvõetavad, s.t aktsepteeritavad.

Lisaks öeldule tekib veel üks oluline probleem – võimalik vastuolu mistahes grupi liidri ja üksikisiku (grupi liikme) individuaalse õigusteadvuse vahel. Siin taandub küsimus grupi liidri väärtuste, õigustunnetuse aktsepteerimisele (või koguni internaliseerimisele) indiviidi poolt või nende mitteaktsepteerimisele (mitteinternaliseerimisele). Isik, kes soovib antud gruppi kuuluda, peab juba eelnevalt arvestama sellega, et grupi liidri individuaalne õigusteadvus hakkab mõjutama nii tema kui terve grupi väärtustesüsteemi ja õigusteadvust. Sellest, missugune on mistahes grupi liidri individuaalne õigustunnetuse, õigusteadvuse

---

⁵⁶ M. Rehbinder (2003), S 154–155.

ja väärtustehierarhia süsteem, oleneb selle grupi mõju ühiskonnale tervikuna ning lõppastmes selle grupi mõju ühiskondlikule õigusteadvusele.

Konflikt individuaalse ja ühiskondliku (s.h grupi-)õigusteadvuse vahel tundub olevat möödapääsmatu. Olulisemad allikad selle konflikti tekkeks võivad olla järgmised:

- kapitalil baseeruv riik (vastuolu materiaalsete väärtuste tootmise ja ümberjaotamise vahel);
- vastuolud ja konfliktid poliitiliste erakondade huvide vahel, mis mõjutavad nii individuaalset kui ühiskondlikku (õigus-)teadvust;
- meedia kallutatavus (propaganda, valitseva ideoloogia pealesurumine, ühiskonna psühholoogiline mõjutamine);
- erinevate gruppide (ka poliitiliste erakondade) liidrite individuaalne õigusteadvus, õigus- ja poliitilise kultuuri tase;
- valitsev õiguspoliitika, õigusloome põhimõtted (eelkõige õigusloome ühiskonnale orienteerituse tase).

Õeldust peegeldub, et riik omab hulgaliselt vahendeid (nii individuaalse kui ühiskondliku) õigusteadvuse mõjutamiseks, mistõttu oleks vajalik, et riik teadvustaks endale vajaduse kõnealuse ülesandega aktiivsemalt ja teadlikumalt tegeleda.

Autori arvates võib siinkohal välja pakkuda veel ühe võimaliku ühiskondliku õigusteadvuse liigituse: *grupisisesese* ja *gruppidevahelise* õigusteadvuse. Grupisisesene õigusteadvus seondub ühe konkreetse sotsiaalse ühendusega, kuhu isik kuulub. Kuuludes samaaegselt mitmesse gruppi, omandab inimene kõigi nende gruppide normid, mis on vastavatesse gruppidesse kuulumise eelduseks. Gruppidevaheline õigusteadvus on käsitletav kahel tasandil. Esiteks tekib ja ilmneb see nende gruppidega seonduvalt, kuhu isik ise kuulub (ka siis, kui ta on samaaegselt seotud õiguskuulekate ja -vastaste ühendustega). Tekib mitu tunnetuslikku käitumismudelit, mis leiavad rakenduse konkreetse grupikäitumise raamistikus. Teine gruppidevahelise õigusteadvuse tasand ilmneb oma gruppide võrdluses referentgruppidega ning erinevate sotsiaalsete ühenduste kontekstis tervikuna. Sellel tasandil põrkuvad erinevad käitumisstandardid, mis iseloomustavad ühiskonna kirevat gruppidesmosaiiki ja millest lõppastmes koorub välja see, mida nimetatakse ühiskondlikuks õigusteadvuseks ühiskonna kui terviku mõttes.

Arvestades ühiskondlike gruppide nõrka korraldusjõudu ei ole normijärgimine identifikatsiooni tõttu õigusele kui üldisele korrasüsteemile alati piisav. Ka ei võimalda ainult identifikatsioonile lootmine garanteerida õigusnormide täitmist küsimustes, mis puudutavad rahvusvähemuste kaitset ja inimõigusi, kui õiguse peamisi ülesandeid demokraatlikes riikides.⁵⁷

Niisiis: ühiskondlik õigusteadvus ei kujuta endast indiviidide teadvuste summat, nii nagu ka individuaalset õigusteadvust ei saa käsitleda ühiskondliku õigusteadvuse algosana. Seos individuaalse ja ühiskondliku õigusteadvuse vahel

---

⁵⁷ M. Rehbinder (2003), S 155.

on aga vaieldamatu: ühiskondlik õigusteadvus rajaneb enamuse ühiskonnaliikmete õigusteadvusel ja see mõjutab omakorda individuaalset õigusteadvust. Ühiskondlik õigusteadvus antakse edasi läbi erinevate instantside, organite, õigusloome ja õigusemõistmise, üldsuse ja massimeedia. Ideaaljuhul võib ühiskonnas tekkida n.ö valitsev õigusteadvus, mida ühiskonnaliikmete poolt aktsepteeritakse.

I.4.2. Argi- ja teoreetiline õigusteadvus

Argi- ja teoreetiline õigusteadvus kujutavad endast ühiskondlike suhete peegeldamise kahte taset – nähtuste (s.h õiguse) tunnetamist ja õiguse sotsiaalse olemuse tunnetamist.

Argiõigusteadvus peegeldab ühiskondlikku olemist ja õiguslikke nähtusi vahetult, inimeste kogemuste baasil. Argiõiguslikud vaated on piiratud inimeste igapäevase elu raamidega. Need vaated tekivad tavaliselt inimeste õiguste ja kohustuste, seaduslikkuse ja õiguskorra teadvustamisega ühiskonnas empiirilisel tasemel. See õigusteadvus peegeldab reeglina ühiskonna õiguselu pindmisi seoseid ja suhteid, avamata selle olemust.

Argiõigusteadvus hõlmab rahvamasside juriidilise kogemuse (nt võitlus õiguserikkujatega (nn naabrivalve) jne), erinevad empiirilised teadmised, mis on välja töötatud õiguse ajaloolise arengu protsessis. Teoreetiline õigusteadvus seevastu on õiguslaste teadmiste järjekindel süsteem, mis on suunatud sotsiaalse õiguselu olemuse ja seaduste avamisele.⁵⁸ Viidatud allikast nähtub taas õigusteadvuse (antud juhul teoreetilise õigusteadvuse) seostamine õiguslaste teadmistega. Töö autor hindab selle seisukoha liiga kitsaks ja leiab, et teoreetiline õigusteadvus kujutab endast pigem õigustunnetuse, sotsiaalsete regulatsioonide olemuse ja õiguse tunnetamise teaduslikke süstematiseeritud käsitlusi.

I.4.3. Õigusideoloogia ja -psühholoogia õigusteadvuse liikidena

Nagu eespool märgitud, liigitatakse õigusteadvus selle sotsiaalseid funktsioone arvestades õigusideoloogiaks ja -psühholoogiaks.

Õigusideoloogia on ühe või teise sotsiaalse grupi õiguslike ideede, teooriate, vaadete, printsiipide süsteem, mis peegeldab konkreetse sotsiaalse grupi huve.⁵⁹ Seega kujutab õigusideoloogia endast „sotsiaalse mõtlemise printsiipi”.⁶⁰ Õigusideoloogia kujuneb ja teostub võimuloleva poliitilise võimu (partei, erakonna) surve all. Iga võimulesaanud (partei) erakond asub realiseerima oma (poliitilisi) huve kasutades ära riiklikke hoobasid oma tahte läbisurumiseks ja oma eesmärkide realiseerimiseks. Ideoloogia laiemalt (s.h õigusideoloogia) sõltub

---

⁵⁸ Г.И. Иконникова, В.П. Ляшенко. Основы философии права. Москва: Весь Мир, 2001, с 89, 90.

⁵⁹ Г.И. Иконникова., В.П. Ляшенко (2001), с 90.

⁶⁰ M. Rehbinder (2003), S 45.

niisiis vastava erakonna tegevusprogrammist, mis peaks olema kokkulangev valimislubadustega.

Õigusideoloogia peamisteks tunnusteks on: 1) sotsiaalsete gruppide huvide süstematiseeritud väljendamine; 2) püüd oma võimalusi realiseerida massi- (s.o ühiskondliku) (õigus)teadvuse kaudu; 3) ta on välja töötatud antud grupi ideoloogide poolt; 4) teda kasutatakse antud grupi praktilises õiguslikus tegevuses.

Õigusideoloogia muutub koos poliitilist võimu teostava poliitilise liidri (erakonna) väljavahetumisega. Koos uute spetsiifiliste ülesannete realiseerimise vajadusega saadakse aru massiõigusteadvuse kasutamise olulisusest selles protsessis. Nii mängib õigusteadvus siin olulist rolli ikka ja jälle uue õigusideoloogia kujundamise ning realiseerimise tagamises.

Erinevalt õigusideoloogiast on õiguspsühholoogias vähem grupi- ja poliitilist huvi ning rohkem keskendumist üksikisikule. Kujunedes peamiselt kogemuslikul teel, on „õiguspsühholoogia õigusideoloogiaga võrreldes enam konservatiivne ja vähem sõltuv muutustest, mis kaasnevad valitsuse- ja võimuvahetumisega”.⁶¹

Sotsiaalne õiguspsühholoogia kujuneb ühiskonna poolt tekitatud mõtetest, ettekujutustest, meeleoludest, tunnetest, püüdlustest, mis suunavad inimese käitumist. „Õiguspsühholoogia on õigustundmuse, emotsioonide, meeleolude, üleelamiste, tavade ja harjumuste kogum, milles peegeldub inimese igapäevane õiguslik reaalsus”.⁶² Sotsiaalse õiguspsühholoogia formeerumisel on määrava tähtsusega just see, milline on ühiskond ise ja millist mõju ta avaldab antud keskkonnas elavatele inimestele. Ühiskonna mõjudest rääkides peetakse siin silmas nii sotsialiseerimisagentide kui võimuloleva partei (erakonna) ning ka massimeedia mõju, mis kujundavad inimese ettekujutusi, emotsioone, õigustundmuse (s.o õigustunnetust) ning suunavad kõigest sellest tulenevalt lõppastmes tema käitumist.

Nii kujunevad õigustundmused, emotsioonid, meeleolud jne välja sotsiaalses keskkonnas, mis mõjutab inimese õigustunnetust kui psüühilist identifikatsiooniprotsessi, mille käigus antakse hinnang õigusele ja sotsiaalse käitumise erinevatele ilmingutele.

Inimese psüühika ei ole ehitatud nagu arvuti, mis annab eluliselt tähtsate otsuste langetamiseks (toetudes kõigile eelmistele kordadele, mil oleme sarnase situatsiooniga silmitsi seisnud) ratsionaalsete poolt- ja vastuargumentide puhta väljatrüki. Selle asemel teeb psüühika midagi märksa elegantsemat: ta kaalub nende eelmiste kogemuste emotsionaalset tulu ja väljastab meile vastuse vaistliku eelaimdusena, sisetundena. Öeldut ei tule mõista nii, et sisetunne kaalub üles faktid, kuid käitumisotsuse langetamisel tuleks koos faktidega vaagida ka tundeid. Tunnetele häälestumine pakub meile määrava tähtsusega informatsiooni, et elus hakkama saada.

Meedia kui oluline tegur inimeste psüühika mõjutamisel ja õigusteadvuse kujundamisel häälestub oma tegevuses samuti tunnetele, mõjutades nii meie

---

⁶¹ Г.И. Иконникова, В.П. Ляшенко (2001), с 91.

⁶² Г.И. Иконникова, В.П. Ляшенко (2001), с 90–91.

tundeid kui ka teadvust. Igasugune informatsioon (s.h nt ka toodetereklaam), mida inimene ümbritsevast keskkonnast (ka massimeedia kaudu) ammutab, vajab sisulist teadvustatud analüüsi. Asi on selles, et alati ei suuda erinevad infokanalid meid aidata edasi küsimuses, mis on vale, mis õige. Meie „eksitamine” selles küsimuses, juhtub eelkõige siis, kui meile tahetakse nt (õigus-) ideoloogilisel eesmärgil sisendada teavet, mis võib tendentslikult meie teadvust mõjutada (nt teiste riikide, rahvaste, ideoloogiate jne vastane või neid ülistav propaganda).

Õigusedeoloogia ja sotsiaalne õiguspsühholoogia on teineteisega vastastikku seotud: õigusedeoloogia annab suunised õiguslikuks maailmatunnetuseks ja -tajumiseks, mis formeeruvad olme-psühholoogilisel tasandil; õiguspsühholoogia aga kindlustab ideoloogilis-õiguslikke kontseptsioone, eesmäärke, programme.⁶³

1.4.4. Massi-, spetsialiseeritud ja lokaalne õigusteadvus

Nagu eespool märgitud, saab õigusteadvust liigitada ka ühiskondlike suhete peegelduse ulatuse järgi, mil saab eristada massi-, spetsialiseeritud ja lokaalset õigusteadvust.

Massiõigusteadvus väljendab suurte sotsiaalsete gruppide, kihtide ja rahvaste suhtumist õigusesse.

Massiõigusteadvusega on tegemist siis, kui sarnane õigusteadvus seob paljusid üksikisikuid, paremal juhul ühiskonna enamikku. Sarnane õigusteadvus ei ole midagi sünnipärast, mis ühiskonna liikmeid seob. Siin on tegemist ühiskonnaliikmete õigusteadvuse kujundamise resultaadiga, mis baseerub paljude õigusekandjate õigusnormide aktseptatsioonil, mis oma toimimises ja enam või vähem kriitilises läbiarutamises nende õigusteadvust vastastikku kohandab. Selle tulemusena muudavad ja kujundavad nad oma õigusteadvust vastastikku ja häälestavad end ühistele normiettekujutustele. Paralleelne õiguse aktseptatsioon kristalliseerub avaliku arvamuseks, mis vastandub individuaalsele õigusteadvusele. Võidakse ka öelda, et kollektiivses õigusteadvuses väljendub „objektiivne vaim”.

Normide aktsepteerimine on seotud nende normide seesmise (tunnetusliku, teadvusliku) omaksvõtuga, mille levinumaks tähistuseks on „normide internaliseerimine”. Kirjanduses on kõnealuse termini asemele pakutud aga ka uut väljendit – „introseptsioon”, mis rõhutavat normide omaksvõtmise vaba iseloomu.⁶⁴ Siinkirjutaja arvates on õigusteadvuse ja õigustunnetuse puhul kõige sobivam rääkida siiski normide internaliseerimisest, mis tähistab normide omaksvõttu just *teadvuse* tasandil, olles justkui normide teadvuslik jaatamine. Normide aktsepteerimine aga tähendab pigem nende teadlikku heakskiitmist.

---

⁶³ Г.И. Иконникова, В.П. Ляшенко (2001), с 91–92.

⁶⁴ H. Ryffel (1974), S 282.

Inimene aktsepteerib internaliseeritud norme, normide aktsepteerimine (heakskiitmine) on aga nende realiseerimise ja mõjususe eelduseks.⁶⁵ Inimene aktsepteerib vaid sotsiaalses mõttes „õiget” õigust, millega ta tunneb endal midagi ühist olevat; „õige” õiguse tunneb subjekt ära, täpsemalt, defineerib iseenda kui hindaja ja normi subjekti jaoks piisavalt selgelt formeerunuks ja toimivaks sotsiaalses ruumis. Nimetatud kriteeriumide alusel „õige” õiguse äratundmine on ka inimese normide internaliseerimise aluseks.

Nii põhineb õiguse ideaalne toime vabatahtlikul normijärgimisel, mis tuleb nende normide sisemisest jaatamisest, omaksvõtmisest.⁶⁶ Siis järgib õigusadressaat normi sõltumata sellest, kas teised seda järgivad või mitte, sõltumata oma juhtgruppide ja autoriteetsete isikute instinktiivsetest ettekujutustest „õigest” õigusest ja vahetust sotsiaalsest kontrollist. Isik lähtub siin ainult oma sisetundest ja õigustunnetusest.

Spetsialiseeritud õigusteadvus on kitsa inimesteringi (eelkõige juristide) õigusteadvus.

Reeglina on eeldatav juristidele omane kõrgeltarenenud õiglustunne, õiguse austamine, kehtivate õigusnormide täitmine. Samas on aga oht, et ka teised juristi teadvuse vormid omandavad juriidilise värvingu, mille tulemusena nad võivad kõiki ühiskondlikke nähtusi (sündmusi) vaadelda läbi „juriidilise värvi-filtri”. Juristi kutse ühekülgne mõju võib viia šabloonsete hinnangute andmisele, tardunud stereotüüpide kujunemisele, professionaalsele deformatsioonile.

Lokaalne õigusteadvus kannab regionaalset iseloomu, olles tingitud kohalikest iseärasustest (nt regionaalsed töö- ja olmetingimused, sotsiaalmajanduslikud, geograafilised tingimused jne). Ka arusaam normsest olemisest erinevates õigusruumides kannab suuresti lokaalset iseloomu, vaatamata õiguse globaliseerumisele kaasaegses maailmas. Erinevates õigusperekondades ja -süsteemides kujuneb õigusteadvus vastavalt antud kultuuriruumi ajaloolis-traditsioonilisele arengule.

Üldise globaliseerumise ja transnatsionaalse õiguse arengu tingimustes tekib aga paratamatult rida (õigus-) suhteid, mille juurdumine ühiskonnas ja ühiskonnaliikmete teadvuses võtab aega ning mis tekitavad pingeid ja konflikte riigi ning ühiskonna vahel. Siin on lahenduseks tihe koostöö riigi ja ühiskonna vahel langetamaks riigil tarku ühiskonna üldisi huve teenivaid otsuseid, mis omavad olulist tähtsust õigustunnetuse ja õigusteadvuse kujunemises ja arengus.

---

⁶⁵ Õigusnormide aktseptatsiooni olulisust on raske üle hinnata, sest just sellest sõltub õiguse kehtivus. Normide vabatahtlik aktsepteerimine on aga vahetus sõltuvuses nende õigsusest. Küsimus õiguse õigsusest peab olema pidevalt aktuaalne ja selliseks ka jääma. Kui normi õigsuseküsimus on küsitav, muutub küsitavaks normide aktsepteerimisprobleem tervikuna. Küsimus ei ole selles, kuidas neid ebaõigeid norme toimima panna, vaid pigem selles, kuidas neid õigeteks välja arendada.

⁶⁶ M. Rehbinder (2003), lk 155.

2. ÕIGUSTEADVUSE STRUKTUUR

2.1. Õigusteadvuse struktuuri üldiseloomustus

Õigusteadvuses sisaldub arvukalt elemente, mis kõik koos moodustavad selle nähtuse tervikliku mosaiigi. Tulles veelkord tagasi õigusteadvuse mõiste juurde ja rõhutades, et õigusteadvust tuleb määratleda kui õigustunnetust sotsiaalse käitumise õigest korraldamisest, ning lisades siia erialases kirjanduses väljatoodud aspekti, mille kohaselt õigusteadvus on „ideede, vaadete, teadmiste, tunnete, traditsioonide kogum, mis väljendab üksikisikute ja sotsiaalsete gruppide suhtumist õigusesse”⁶⁷, tasub antud mõistemääratluses kindlasti esile tõsta sõna „suhtumine”. See sõna asetab õige aktsendi õigusteadvuse kui nähtuse määratlemisele ning põhistab töö autori rõhuasetust õigusteadvuse olemuse väljatoomisel: õigusteadvus ei ole midagi õigusteadmistega segiaetavat või õigusteadmistena käsitletavat, ka ei ole ta midagi raamatutest õpitavat, vaid ta on midagi tunnetuslikul tasandil tekkivat, mis suunab inimese käitumist nii individuaalsel kui ka grupitasandil, determineerides sotsiaalselt õige käitumisvormi valikut.

Suhtumine sotsiaalsesse normisüsteemi kujuneb nii isiku individuaalse arengu käigus tema elu jooksul (sotsialiseerumise vältel) kui ka inimkonna arengu käigus akumulunud ja ühiskonna kaasaegsesse arenguperioodi kandunud kogemuse baasil omandatu alusel. Nii ühel kui teisel teel kujuneb ühelt poolt suhtumine harjumuspärastesse, ümbritsevate kaaskodanike igapäevase suhtlemise väljakujunenud ja heakskiidetud mallidesse, teiselt poolt aga suhtumine kirjutatud õiguse normidesse ja nende riigipoolse realiseerimise meetoditesse. Õigusnormidesse suhtumise kujunemisel on otsustava tähtsusega õigusnormide sisu: inimese teadvus annab hinnangu õigusnormide sisulisele küljele nende „õigeaks” või „vääraks” hindamise aspektist. Niisuguse hinnangu aluseks on inimese ettekujutused õigest õigusest nii ideaalsel kui ka realsel tasandil.

Suhtumine (õigus-)normidesse võib väljenduda kas normide järgimises või nende eiramises. Inimese õiguskuulekust (ja ka normikuulekust laiemas tähenduses) saab hinnata tema konkreetsete käitumisaktide alusel. Käitumisvariandi valikul omab õigusteadvus kindlasti olulist rolli. Samas: seaduskuulekuse määr ei korreleeru otseselt õiguse subjektiivse retseptiooniga, emotsionaalse hinnanguga õigusele. Inimene võib kehtiva õiguse küll heaks ning vajalikuks tunnistada, kuid ometi seda oma käitumises eirata. Õiguse subjektiivsest retseptioonist olulisemaks tuleb siin ilmselt tunnistada õiguse internalisatsioon (normide tunnetuslik, teadvuslik omaksvõtt). Viimane on oluliseks teguriks ka õigusteadvuse kujunemisel, arenemisel ning selle arengutaseme hindamisel.

---

⁶⁷ Vt nt Юридическая социология. Москва: Норма, 2000, с 146.

2.2. Õigusteadvuse struktuuri põhielemendid

Küllaltki levinud on vaade, et kuritegude toimepanemine seletub kurjategija nõrga õigusteadvusega või õigusteadvuse struktuuri otseste väärarengutega. Siit tehakse omakorda järeldus, et noorte õiguskasvatuse keskseks ülesandeks on õige õigusteadvuse kujundamine ja arendamine, noorte kasvatamine kehtivasse õiguskorda lugupidava suhtumise ning õigusnormidest kõrvalekaldumatu kinnipidamise vaimus. Selle ülesande realiseerimiseks tuleb uurida õigusteadvuse ja selle struktuuri kujunemist ning vaadelda selle üksikuid struktuurielemente eraldi selgitamaks välja nende elementide roll inimese õigusteadvuses.

Keegi ei või täpselt teada, mis on teistel inimestel „teadvuses” ja millised konkreetsed faktorid seda igal üksikjuhul kujundavad. Inimese mõtete, tunnete jmt kohta saame midagi teada ning anda oma hinnangu vaid inimese sõnade ja tegutsemise kaudu. Inimese õigusteadvus peaks avalduma selles, mida ta õigusest teab ja mõtleb, kuid paraku ei pruugi tema poolt sõnades väljendatu kattuda sellega, mida ta tegelikult mõtleb. Rääkides inimese õiguslikust käitumisest käsitletakse seda tema õigusteadvuse väljundina. Isiku väljautlemised ja teod on tema oletatava õigusteadvuse sisu kindlaksmääramise pidepunktid.⁶⁸

Erialases kirjanduses domineerib seisukoht, et õigusteadvuse struktuuris saab eristada peamiselt kolme elementi: 1) õigusalsed teadmised; 2) emotsioonid ja suhtumised (õiguslikesse) sotsiaalsesse nähtustesse; 3) käitumishoiak (ehk valmisolek õiguspäraseks käitumiseks).⁶⁹

Nimetatud õigusteadvuse struktuurielementide kõrval väärivad oluliste struktuurikomponentidena rõhutamist lisaks: 1) ettekujutus ideaalsest õigusest (siin lähtutakse õiglusest ja võrreldakse kehtivat õigust õiglusega); 2) suhtumine kehtivasse õigusesse; 3) õigusele esitatavad nõuded; 4) suhtumine õiguslike ettekirjutuste täitmisse.⁷⁰ Ei ole võimalik täie kindlusega väita, et mõni esitatud elementidest õigusteadvuse struktuuri ei kuulu, samuti ei pretendeeri käesoleva töö autor õigusteadvuse struktuurielementide ammendava loetelu esitamisele. Autor asub seisukohale, et õigusteadvuse koosseisus eksisteerivad kõik nimetatud elemendid. Küsimus on aga selles, milline roll on ühel või teisel elemendil indiviidi õigusteadvuse kujunemisel ja kujundamisel.

---

⁶⁸ T. Geiger. Vorstudien zu einer Soziologie des Rechts. Kopenhagen: Universitetsforlaget I Aarhus Ejnar Munksgaard, 1947, S 313–315.

⁶⁹ Vt nt Социология права. Под ред. проф. В.М.Сырых. Москва: Юридический Дом «Юстицинформ», 2004, с 81–82; Юридическая социология. Москва: Норма, 2000, с 151–152; В.В. Касьянов, В.Н. Нечипуренко. Социология права. Ростов-на-Дону: Феникс, 2002, с 280; T. Raiser. Das lebende Recht: Rechtssoziologie in Deutschland. 3. Aufl. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1999, S 345; M. Rehbinder. Rechtssoziologie. 5. Aufl. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 2003, S 157, jt.

⁷⁰ Noorte õigusliku kasvatuse kanalid ja efektiivsus. (Kriminoloogilisi aspekte). I kd. Tartu, 1977, lk 13.

2.2.1. Õigusteadmised

2.2.1.1. Teadmine positiivsest õigusest (õigusnormide tundmine)

Väites, et õiguse tundmine kujundab täna enam kui kunagi varem õigusnormide mõju ühiskonnale, peab saavutama, et iga kodaniku käsutuses oleks: 1) põhiline info õiguse kohta (teadmised riigi põhiseaduse kohta, üldine orienteerumine tähtsates riigivaldkondades, teadmine võimalustest, kust saada sellekohaseid vajalikke teadmisi jne); 2) info, mis on vajalik kindlate sotsiaalsete rollide vajadusi silmas pidades; 3) info, mis on vajalik aktuaalsete otsuste langetamiseks (teadmised, mis teenivad vajadusi).⁷¹

Asetades õigusteadmised õigusteadvuse struktuuri elementide loetelus esikohale, omistatakse neile ühelt poolt domineeriv osa inimese õiguspärase käitumise kindlustamisel; teiselt poolt aga nähakse õiguslike teadmiste tähtsust õigusteadvuse struktuuri teiste nimetatud elementide kujundajatenä. Samas on üldtuntud fakt, et just õiguserikkujad tunnevad õiguskuulekate inimestega võrreldes seadusi palju paremini.⁷² See seletub õiguserikkujate elupraktika iseärasustega, mille käigus tekivad neil allikad, kust nad õigusteadmisi ammutavad. Nende õigusteadmiste peamisteks allikateks on: 1) kokkupuuted õiguskaitseorganitega; 2) kontaktid kuritegeliku maailmaga; 3) õigusteadmiste sihipärane hankimine eesmärgiga hoida kõrvale vastutusest kavandatava õiguserikkumise eest. Siit ei saa aga teha ennatlikku järeldust, et õiguserikkujatel on õiguskuulekate inimestega võrreldes arenenum õigusteadvus (eeldades, et selle kriteeriumiks ja väljenduseks on õiguspärane käitumine) ja et see arenenum õigusteadvus viibki õiguserikkumiste toimepanemisele. Õiguserikkujate õigusteadvus kujuneb õiguserikkumistega seoses, vastavate õigusliku sotsialiseerimise agentide kaasabil.

Õiguserikkujate ja õiguskuulekate noorte õigusteadmisi on võrreldud mitmetes Eestis läbiviidud uuringutes.⁷³ Ka nende uuringute põhjal ei saa väita, et

⁷¹ M. Reh binder (2003), S 157.

⁷² Vt nt käesoleva töö sissejuhatuses osundatud uuringud.

⁷³ Käesoleva töö autor osales 1995. aastal Õiguspühholoogide ja Sotsioloogide Tartu Ühingu poolt läbiviidud õigust rikkunud ja õiguskuulekate noorte õigusteadvuse kordusuuringus. Kõnealuse uuringu esimene etapp oli 1970-ndatel aastatel ning see viidi läbi Tartu Riikliku Ülikooli teadlaste poolt. Nii põhi- kui kordusuuringus olid respondentideks Eesti erinevate koolide 15–18-aastased keskkooliõpilased, kutsekoolide õpilased ja õiguserikkujad (Kaagvere erikooli õpilased, Puiatu erikooli õpilased ja Viljandi noortevangla kinnipeetavad, samuti arvelolijad Tallinna ja Tartu politseis).

Õiguslik ettevalmistus kui õigusteadvuse intellektuaalse komponendi kujunemine on suhteliselt kergesti kindlaks määratav pedagoogika traditsiooniliste meetoditega. Respondendid peavad vastama küsimuste seeriale mingi õigusharu põhiseisukohtadest. Eelviidatud uuringutes selgitati välja noorte teadmised kriminaalõigusest. Selleks küsiti, kas noored teavad: 1) kes kannab kohtulikku karistust alaealise isiku poolt toime pandud kuriteo eest (vt Lisa 1 Tabel 1); 2) milline on kõrgeim karistumäär alaealistele (vt Lisa 1 Tabel 2); 3) milline on kõrgeim karistumäär täiskasvanutele (vt Lisa 1 Tabel 3). Kordusuuringu andmetest selgus, et noorte õiguserikkujate õigusosalased teadmised on palju paremad kui seaduskuulekate omad ja need teadmised on teiste kontingentidega võrreldes läbi aastate suurenenud. (Ja seda vaatamata asjaolule, et üldhariduskoolide õpilastele anti Nõukogude-

õigusnormide hea tundmine tagab isiku õiguspärase käitumise ja on tema õigus-teadvuse taseme kõige olulisemaks väljendajaks. Vastupidi: õiguslikud teadmised iseenesest ei suuda inimest (s.h ka juristi) tagasi hoida õiguserikkumise (kuriteo) toimepanemisest. Ka spetsiaalsete õiguslike teadmisteta inimene võib käituda õiguspäraselt ja kuritegusid mitte toime panna. Tõsi küll, on rida norme-tegevusjuhiseid (nt paljud tsiviil- ja finantsõiguse normid), mis sätestavad teatavate toimingute teostamise korra ja millede järgimine ei ole mõeldav vastavate õiguslike teadmisteta. Kui aga lähtutakse noorte õiguskasvatuse krimi-noloogilisest aspektist (mida on tehtud ka osundatud empiirilistes uuringu-tes), siis peetakse silmas eelkõige neid karistusõiguse norme, millega noored oma elutegevuses kõige suurema tõenäosusega võivad kokku puutuda. Siin-kiirjutaja mõonab, et uuringutes käsitletud kuriteoliigid ei ole haaratud ammen-davalt (nt on uuringust välja jäänud liikluskuriteod, mis seotud alkoholijoo-bes sõiduki juhtimisega jm).

Saab välja tuua vähemalt kolm valdkonda, kus kehtiva õiguse tundmine on hädavajalik: 1) protseduurilist laadi ehk instrumentaalsed tegevused, mida regu-leerivad instrumentaalset laadi õigusnormid, mis sätestavad teatavate toimingute teostamise korra, protseduuri (nt teatavate dokumentide esitamise või taotle-mise, ülikooli astumise, pensioni vormistamise vmt korda reguleerivad normid); 2) professionaalsed, eriti juriidilise eriala tegevused, mida reguleerivad profes-sionaalset (nt avaliku teenistuse ametnike) kutsetegevust põhistavad normid; 3) tegevused kodanike ja riigi suhete valdkonnas, kus toimivad vahetult poliitilist laadi õigusnormid, mis sätestavad ühelt poolt kodanikevabaduste sisu ja kodaniku kohustused riigi ees, teiselt poolt aga riigi võimuvolituste piirid ning kohustused kodaniku suhtes. Nende normide tundmine annab inimesele tegeliku võimaluse seista oma poliitiliste õiguste eest.⁷⁴

Üldjuhul aga järgivad inimesed norme teadmata nende sisu või hoomamata nende mõtet. See viitab sellele, et käitumises lähevad nad õiguse asemel üle teistele sotsiaalsetele tasanditele, vaatlevad sotsiaalseid norme üldiselt. Enamus inimesi ei pane toime kuritegusid mitte tänu nende juriidilisele ettevalmistatu-sele, vaid tänu asjaolule, et põhilised, aastatuhandetega kujunenud ja arenevad inimliku ühiselu reeglid, aga samuti moraali ja kõlbluse normid on tihedalt kooskõlas õigusnormidega. Võttes omaks nimelt reeglid kui kultuurielemendid (see toimub sotsialiseerumisprotsessis), realiseerib inimene lõppastmes oma

---

perioodil õiguslaseid teadmisi Nõukogude õiguse aluste eritundides, hiljem (nagu ka praegu) ühiskonnaõpetuse tundides). Siit võib järeldada, et noorte õigusliku harituse tase ei sõltu pakutud teadmiste hulgast, vaid õigussubjekti valikulisest suhtumisest õigusnormi-desse. (Kirjeldataud uuringute kohta vt lähemalt S. Kaugia. Legal Knowledge of Estonian Youth. Comparison of 1970s and 1990s. – Juridica International, Tartu, 2000, S 20–29; S. Kaugia. Strafrechtliche Kenntnisse estnischer Jugendlicher im Kontext sozialwirtschaft-licher Umbrüche. – Rechtslehre. 31. Band, Heft ¾, Berlin, 2000, S 435–449; S. Kaugia, C. Maldonado, D. Neipert. Eesti ja USA üldhariduskoolide õpilaste õigusteadmiste võrd-lus. – Juridica, 2002, nr 6, lk 421–425.)

⁷⁴ E. Raska. Õiguse apoloogia. Sissejuhatus regulatsiooni sotsioloogiasse. Tartu: OÜ Fontese Kirjastus, 2004, lk 170.

käitumises õigusnormi nõuded sõltumata õiguslikust informeeritusest selle sõna täpses mõttes. Nii kindlustatakse enamteadlike indiviidide õiguspärane käitumine mitte formaalsete normide ja neis sisalduvate sanktsioonide olemasoluga, vaid tagatakse austusega inimliku ühiselu reeglite vastu.

Õeldu seondub lahutamatu inimese psüühikaga, mis sisaldab ratsionaalseid ja emotsionaalseid elemente ning seoseid. Need kaks inimpsüühika poolt osalevad ka meie igapäevases ühiskondlikus käitumises, mis baseerub kindlatel ühiselureeglitel. Nende reeglite äratundmine psüühika tasandil on otsustava tähtsusega „õigete” käitumisvariantide valikul.

Millest siis ikkagi on tingitud, et õigusteadvuse empiirilistes uuringutes ja õiguskasvatuse praktikas omistatakse õiguslikele teadmistele, õiguslikule informeeritusele liialt suur tähtsus? Tundub, et siin on tegemist kahesuguste põhjustega. Õiguslike teadmiste osatähtsuse ülehindamist käitumise regulaatorina tingib kõigepealt puht praktiline kaalutus: on ju õiguslikud teadmised suhteliselt kergesti „mõõdetavad” (õigusteadvuse empiirilises uuringus); teiselt poolt on õigusliku informatsiooni maht ja õiguspropaganda intensiivsus küllaltki käepärased (ning eeldatavalt objektiivsed) kriteeriumid, mis lubavad otsustada õigusliku sotsialiseerimise taseme üle (vähemalt kvantitatiivselt).

Teine põhjuste kompleks, mis tingib õiguslike teadmiste osakaalu ülehindamist, on teoreetilis-metoodilist laadi, millest kõige üldisem on uurijate kartus samastada õigusteadvust kõlblusteadvusega. Õiguslikes teadmistes püütaksegi näha neid teadvuse kahte vormi eristavat tunnust. Küsimuse niisugune lahendamine on aga liialt formaalne. Ajendatuna soovist iga hinna eest rangelt eristada õigus- ja kõlblusteadvust, unustatakse, et teadvuse kõigil vormidel (sh ka õigus- ja kõlblusteadvusel) on vähemalt kaks funktsionaalset tasandit: käitumuslik-regulatiivne ja tunnetuslik-teoreetiline.

2.2.1.2. Teadmine õigusest kui normsest olemisest

Nagu eelpool mainitud, püüdleb õigus selle poole, et saada ühiskonnaliikmete jaoks „õigeks” õiguseks. Hinnangu sellele, kui „õige” õigus konkreetsel ajahetkel on, annavad õigusadressaadid ise, väljendades oma hinnangut (ka) vastavate käitumisaktide kaudu. Seega inimesed teavad (või arvavad teadvat), mis õigus on ja omavad kindlat ettekujutust sellest, milline peaks välja nägema „õige” õigus. Nimetatud ongi õigusteadmise mõiste sisu antud kontekstis. Nii ei käsitleta siin õigusteadmisena pelgalt neid teadmisi, mis näitavad, kui hästi või halvasti inimene tunneb kehtivaid õigusnorme, neis kirjapandud ettekirjutusi.

Ühiskond kujutab endast ühtset regulatiivset välja, kus ikka ja jälle küsitakse õige õiguse järele. Tulutu on aga otsida universaalset õiget õigust (nagu ka universaalset õiglust) – õiguse sisu on lahutamatu seotud vastava ühiskonna arengutaseme ja kultuuriruumiga. Enamgi veel: koos ühiskonna pideva arengu ja muutumisega, muutuvad ka ühiskonnaliikmete arusaamad õigest ja valest, aktsepteeritavast ja mitteaktsepteeritavast käitumisest. Samas on igas ühiskonnas olemas n.ö õige käitumise alustalad, ühiskonnaliikmete poolt sarnaselt mõistetaavad õige käitumise alged, mis ei seondu riigi olemasolu või selle puudumisega ega sõltu ühegi riikliku korralduse püüdest karistamisega ähvardades dikteerida

oma alamatele vastuvaidlematuks täitmiseks mõeldud „õigeid” käitumisreegleid. Pigem on need n.ö õige käitumise reeglid inimeste pikaajase reaalse käitumise tulemus, mis on inimeste poolt heaks kiidetud (ning internaliseeritud), ja seda nii ajalooliselt akumulbeerunud kui ka individuaalsete kogemuste baasil. Tegemist on nähtusega, mis baseerub ühiskondlikul õigusteadvusel.

Niisuguste („universaalsete”) käitumismallide teke toimub reaalse situatsiooni hindamise käigus – konkreetsed olud kutsuvad inimese teadvuses esile vajaduse hinnata olukorda emotsionaalsest aspektist, töötada ideaalsel tasandil välja vastav tegevusstrateegia (käitumisnormid) ja käituda antud olukorras ratsionaalselt, et olla tekkinud olukorra valitsejaks ning lahendada võimalikud või juba tekkinud probleemid. Võimalikuks saab kõik siintoodu õige ühiskondliku olemise tunnetamise (s.o õige käitumise sisemise äratundmise) kaudu, mis leiab väljundi inimese reaalses käitumisaktides.

Ajal, mil õigustatult otsitakse õiget õigust ühiskonna sees, seisame silmitsi tõdemusega, et inimühiskondade arengut saadab katkematu protsessina ka globaalsete „universaalsete” käitumismallide (s.h õiguspõhimõtete) otsimine ja miks mitte ka nende teadliku loomise püüd. Siinkirjutaja arvates ei ole universaalse õige õiguse otsimisel mõistlik keskenduda inimkonna püüdele luua „universaalne” maailm koos „universaalsete” käitumisreeglitega. Nii lokaalse (ühe ühiskonna sisese) kui ka globaalse iseloomuga sarnaselt mõistetavate (ja selles mõttes universaalsete) käitumismallide olemasolu viitab pigem inimkonna arenguloo vältel väljakujunenud intuitiivsel tasandil sarnaselt tunnetatavate käitumismallide kandumisele tänasesse päeva ning nende jätkuvale kestvusele, mitte aga niisuguste käitumismustrite teadlikule loomisele ja elujõulisusele.

Inimese teadvuses kujunenud moraalipõhimõtete (mis rajanevad inimeste arusaamal ja ettekujutusel „õigest” ühiskondlikust olemisest) baasil liigutakse edasi inimsuhete õiglase sotsiaalse regulatsiooni väljatöötamise suunas, õiglase õiguse poole. Seda õiguse õiglust, mis teeb sellest õigusest „õige” õiguse, oodatakse igal tasandil – üksikindiviidi ja grupi suhetes ning gruppidevahelises suhtlemises. See õigus on kui „täiusliku korra abstraktne ideaal õiguse raames, milles austatakse ühiskonnaliikmete erinevaid vajadusi sõltumata nende ühiskondlikust kokkusobivusest, sotsiaalsest realiseeritavusest ja nendega poliitiliselt arvestamisest”.⁷⁵ Seda õiguse liiki käsitletakse ka kui riigieelset (õigust).⁷⁶ Õige (ühtlasi õiglase) õiguse otsingud jätkuvad aktiivselt katkematu protsessina kogu inimkonna eksisteerimise vältel.

Tänapäeval käsitleb enamus õigussotsiolooge sotsiaalse käitumisnormi „seadustamist” ja sanktsioonide rakendamise menetluslikku reeglistamist „riikliku õiguse” mõistena. Etnoloogid on aga viidanud sellele, et normatiivsete konfliktide reguleerimine omab väga palju variatsioone vahetu (ilma kolmandate isikuteta) kohtuistung, vahendamise (lepitamise) (kolmandate isikute osalemisel, kuid ilma otsustusõiguseta) ja süüdi mõistmise (kus ka kolmas isik

⁷⁵ N. Brieskorn. Rechtsphilosophie. Stuttgart-Berlin-Köln, 1990, S 162.

⁷⁶ Vt nt U. Wesel. Juristische Weltkunde. 5. Aufl. Frankfurt, 1990, S 35 ff.

kohtuotsusega kurssi viiakse) vahel.⁷⁷ Seega osundatakse võimalusele käsitleda õigust ka riigivälises, s.o ühiskondlikus kontekstis. Sisuliselt on tegemist õige õiguse otsimisega läbi riigieelse ja riigiga seonduva õiguse mõiste. Õige õiguse leidmine sõltub võimest leida kompromiss teiste õiguste arvestamise ja enda õiguste leidmise vahel.

Sotsiaalsed käitumishormid kui sotsiaalse olemise normid tekivad ühiskonnas eneses ning on ajas ja ruumis muutuvad. Antud ajas ja ruumis olevate subjektide jaoks on oluline kohaneda vastavate olemishormidega ning muutustega sotsiaalses ruumis, et sellesse ühiskonda n.õ püsima jääda.

2.2.2. Väärtused ja väärtusorientatsioonid

Üheks oluliseks õigusteadvuse struktuurielemendiks on sotsialiseerumisprotsessis omandatavad väärtused; sotsialiseerimisprotsessis leiab aset ka hoiakutel põhinev indiviidi käitumise väljakujunemine. Inimese teadvuses kujuneb hierarhiliselt reastunud väärtuste süsteem, mis alateadlikult suunab inimese tegutsemist ühiskonnas. Seetõttu on väärtusüsteemi osa inimese normiteadvuse (õigustunnetuse) kujundamisel raske üle hinnata.

Väärtus kujutab endast materiaalse, sotsiaalse, vaimse jne nähtuse tähendust inimese jaoks, suhtumist neisse nähtustesse ja hinnangut neile, mida kannab nii üksikisik, sotsiaalne grupp kui ka ühiskond tervikuna. Väärtused on orientiiriks, mille järgimisega inimene säilitab oma tegevuse või olemise sisemise järjepidevuse. Sama kehtib ka grupiväärtuste kohta. Väärtuse mõiste seonduv väärtustamise mõistega, kusjuures väärtustamine on väärtuse ruumiline ja ajaline konkretiseerimine, olles seotud konkreetse subjektiga.

Eristatakse individuaalseid ja sotsiaalseid (ehk kollektiivseid) väärtusi: esimesed kirjeldavad üksikisikutele omaseid väärtussüsteeme, teised kujutavad endast väärtuste vaatlemist makro- (s.o riigi (s.t institutsioonilisel) ja ühiskonna (kui kollektiivsel)) tasandil.

Tuues välja individuaalsete väärtuste mõiste, saavad arusaadavamaks ka väärtuste ühiskondlikud aspektid. Individuaalsed väärtused on inimese oluliste realiseerimist vajavate eesmärkide ja motiivide kognitiivsed esindused ning kolme universaalse vajaduse väljendus: 1) individuaalsed (bioloogilised) vajadused; 2) interaktiivsed vajadused inimestevahelise käitumise kooskõlastamiseks; 3) ühiskondlikud vajadused sotsiaalse heaolu kindlustamiseks. Psühholoogilisest aspektist on individuaalsed väärtused soovitatavate käitumisviiside või eesmärkide kavandid või veendumused, mis determineerivad käitumisvormi valikut konkreetsetes situatsioonides.⁷⁸

⁷⁷ E. Blankenburg. Nutzen und Grenzen eines graduellen Rechtsbegriffs. – Theodor Geiger. Soziologie in der Zeit „zwischen Pathos und Nüchternheit“. Beiträge zu Leben und Werk. Hrsg von Siegfried Bachmann. Berlin: Duncker&Humblot, 1995, S 153–155.

⁷⁸ W. Bilsky. Wertungen als Verhaltensgrundlagen des Rechts – Anmerkungen zu Terminologie und Theorie. –Bausteine zu einer Verhaltenstheorie des Rechts. F. Haft, H. Hof, S. Wesche (Hrsg). Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2001, S 243.

Iseloomustades väärtusi orientiiridena, mille järgimisega saavutatakse tegevuse sisemine järjepidevus, on ühtlasi avatud ka väärtuste põhifunktsioon – olla käitumise vaimseteks allikateks ja regulaatoriteks. Väärtuste kui kõrgemat järku regulaatorite spetsiifika on selles, et neis ühineb subjektiivne reguleerimine objektiivse reguleerimisega, kusjuures viimane realiseerub esimese kaudu. Väärtuste nimetatud iseärasusele rajaneb muuhulgas ka nende integreeriv, siduv toime, mida võib täheldada sotsiaalse struktuuri kõigil tasanditel, alates isiksuse struktuurist ja lõpetades ühiskonna kui tervikuga.

Isiksuse tasandil toimivad väärtused integreerijana nii isiksuse struktuuri siseselt kui ka isiksuse ja sotsiaalse keskkonna vastastikustes suhetes. Isiksuse struktuuri siseselt on väärtused mehhanismiks, mis kaitsevad isiksuse terviklikkust, tema subjektiivset MINA. Selles funktsioonis toimivad väärtused filtrina, mis selekteerib ja võtab valikuliselt vastu väliskeskkonna mõjutusi. Isiksuse ja sotsiaalse keskkonna vastastikustes suhetes avaldub väärtuste siduv funktsioon selles, et vastavalt määrale, kuidas indiviid on omaks võtnud ja käitumise sisemisteks orientiirideks muutnud sotsiaalse keskkonna (grupi, kihi jne) väärtusi, lülitub ta antud keskkonda. See on ka sotsialiseerumise sisuks.

Individuaalse väärtustesüsteemi väljakujunemisel mängivad olulist rolli isiku esimesed sotsialiseerimisagendid (s.o vanemad ja esivanemad), kelle kujundada on suures osas ka isiku normiteadvuse (laiemas mõttes) see tahk, mis puudutab tema emotsioone, suhtumist ja hoiakuid inimkäitumist reguleerivate normide suhtes. Arusaadavalt on siin igal inimesel individuaalsed sotsiaalsed kujundajad, mis viitab sellele, et vaatamata sarnasele riigikorrale, ühiskonna ajaloolisele arengule jne, ei saa kõigil inimestel välja kujuneda sarnane, veel vähem identne, väärtuste (nagu ka hoiakute ja suhtumiste) baas.

Väärtuste omaksvõtt käitumise sisemiste regulaatoritena on keerukas ja mitmeastmeline protsess, mille üksikasju veel ei tunta. Kõige üldisemalt saab eristada väärtuste omaksvõtu verbaalset ja käitumuslikku tasandit. Väärtuste omaksvõtt verbaalsel tasemel omakorda võib toimuda kas omaksvõtuna teatava märgisüsteemina (sõnana) selle mõtet tunnetamata, või siis väärtuste omaksvõtuna nende sisu lahtimõtestamisega. Mõlemal nimetatud verbaalse omaksvõtu tasandil vastuvõetavad väärtused ei pruugi realses käitumises regulaatoritena toimida. Tõeliselt regulatiivne tähendus on üksnes internaliseeritud väärtustel, s.o väärtustel, mis on vastu võetud subjekti teadvuse struktuuri veendumuste, printsiipide, ideaalide jmt kujul. Inimene võib erinevaid sotsiaalseid väärtusi omaks võtta üheaegselt kõigil nimetatud tasanditel. Ühtlasi tuleb silmas pidada asjaolu, et paljud sügavalt internaliseeritud väärtused avalduvad üksnes subjekti jälgitava käitumise iseärasustes (toimides justkui teadvusest mööda minnes). Subjekt, kelle jaoks sellised väärtused on „iseenesest mõistetavateks asjadeks”, ei suuda neid väärtusi verbaalselt väljendada, ehkki ta neist pidevalt juhindub oma realses käitumises.

Subjekti teadvuses grupeeruvad sotsiaalsed väärtused terviklikeks struktuurseteks süsteemideks, mille ühe taseme moodustavad väärtusorientatsioonid. Väärtusorientatsioonideks nimetatakse individuaalset (konkreetsset) väärtuste

valikut ja valitute eelistust isiklikus väärtussüsteemis.⁷⁹ Isiksuse struktuuri käitumuslike elementidena ei ole väärtusorientatsioonid lihtsalt subjektiivsete väärtuste mehhaanilised grupeeringud, vaid kvalitatiivselt uue taseme aluseks subjekti väärtussüsteemides. Sellest tuleneb ka nende funktsionaalne spetsiifika. Kui väärtustest käitumise regulaatorite tähenduses räägitakse kui omapärastest majakatest, mis orienteerivad isiksust ümbritseva tegelikkuse nähtustes, siis väärtusorientatsioonid on majakateks, mis aitavad inimesel orienteeruda sotsiaalsete väärtuste endi konglomeraadis. Sellistena on väärtusorientatsioonid isiksuse (teadvuse) struktuuri dünaamilisteks elementideks, mis pidevalt tekki- des ja modifitseerudes kujundavad isiksuse struktuuri esmaseid (aga ka järgnevaid) käitumuslikke elemente.

Seega võib öelda, et väärtusorientatsioonid on subjekti „spetsialiseeritud” väärtushierarhiate tuumaks, nende kujundavaks algeks. Vastavalt sellele, millises elutegevuse valdkonnas üks või teine väärtushierarhia regulaatorina toimib, saab eristada elukutseväärtusi (reguleerivad käitumist kutsevaliku ja töise tegevuse sfääris), suhtlemisväärtusi (s.o väärtusi, mis reguleerivad käitumist suhtlemisel teiste inimestega), olmeväärtusi jms. Väärtusorientatsioonid, toimides subjektiivseid väärtushierarhiaid kujundavate mehhanismidena, evivad kõrvuti subjekti elupraktikaga määravat tähtsust sotsiaalsete väärtuste internaliseerimisprotsessis: sisemiste käitumisregulaatoritena internaliseeritakse üksnes need väärtused, mis on kooskõlas juba väljakujunenud väärtusorientatsioonidega.

Sisemise väärtussüsteemi omandamine ja arenemine toimub filosoofiliste, maailmavaateliste ja religioossete üldistuste abil. See süsteem tuleb aga seostada ühiskonna poolt esitatavate väärtuskriteeriumidega, mille eesmärgiks on ühiskonnaliikmetel enamvähem ühtse arusaama kujundamine sellest, mis on hea, mis halb, mis on see, mille poole püüelda ning millest tuleks hoiduda, mida vältida. Ilma ühtse arusaamata sellistes põhimõttelistes küsimustes, ei ole inimeste kooselu ühiskonnas võimalik. „Nii peab väline kultuur, tungimaks meie maailma, lakkama olemast „väline”. Ta peab leidma endale nime ja koha selles kultuuris, kuhu ta on tunginud. Kuid selleks, et muutuda „võõrast” „omaks”, tuleb see väline kultuur sisemise kultuuri keeles ümber kodeerida”.⁸⁰

Kasutades erinevaid vahendeid, pakub ühiskond välja võimalusi, kuidas ületada lõhet isiksuse (individuaalse) ja ühiskondlike väärtusorientatsioonide vahel. Eelkõige pakub ühiskond siin väärtuste lihtsustatud variante otseselt heakskiidetud käitumisviiside näol: meediakangelasi, preemia laureaate ja teisi, kelle abil deklareeritakse ühiskondliku kasulikkuse ja heaolu ideaali. Selle propagandistliku tegevuse keskmes on konkreetsed indiviidid, kes peaksid olema teistele ühiskonnaliikmetele eeskujuks ja motivatsiooni allikaks. Sellisel moel tõlgendatakse väärtustesüsteemi massidele.⁸¹

---

⁷⁹ I. Aimre. Sotsioloogia. Tallinn: Sisekaitseakadeemia kirjastus, 2001, lk 92.

⁸⁰ J. Lotman. Kultuur ja plahvatus. Tallinn: välja antud Kesk-Euroopa Ülikooli kirjastuse toetusel, 2001, lk 151.

⁸¹ А. Г. Здравомыслов. Социология конфликта. Москва: Аспект Пресс, 1996, с 183–206.

Peale selle toimub ühiskonnas väärtuste struktuurne tõlgendamine. Ettekujutusi heast ja halvast, tõest ja valest, ilusast ja inetust selgitavad „jutlustajad”, kelle rolli täidavad ühiskonnas teatud professionaalsed grupid: kunstnikud, kirjanikud, teadlased, muusikud, poliitikud.⁸² J. Lotman toob näite kirjanduses propageeritavate käitumisnormide ja tegelikku elu reguleerivate normide vahekorra kohta. Kirjanduskangelase „jäljendamatu kangelastegu ei teostu mitte romantilise seadusetuse kaudu, vaid kõige rafineeritumate ja täidetamatute ideaalinormide täitmise teel, mis on inimesele võimatu. Sellest tuleneb muuhulgas ka kirjanduse (kangelaseepose, ballaadi, rüütliromaani) ja elutegelikkuse täiesti eripärane vahekord. Kirjandus püstitab ennekuulmatud, fantastilised sangarliku käitumise normid, kangelane püüab neid oma elus teostada. Mitte kirjandus ei kajasta elu, vaid elu püüab täide viia kirjandust.”⁸³

Seega saab ning tuleb teha vahet ideaalsete ja reaalsete väärtuste vahel. Ideaalsed väärtused on need, mida endale ette kujutame ja mida eelpoolmainitud „jutlustajad, sõnumitoojad” püüavad meile selgitada. Ideaalsed väärtused kannavad siinkirjutaja arvates siiski pigem ambivalentset kui negatiivset iseloomu – ideaalsete eesmärkide realiseerimise võimatus antud ajahetkel ei tähenda automaatselt seda, et nende poole püüdlemine oleks mõttetu või rumal. Seda enam, et tänased ideaalsed väärtused võivad olla, ja tihti ongi, homme meie jaoks reaalsed, n.ö „elavad” väärtused, mis ühiskonnas eksisteerivad ja mida me vastava ühiskonna liikmetena, meile reaalselt kättesaadavate vahenditega, püüame saavutada.

Nagu õigus, nii ka väärtustesüsteem ei ole ajas muutumatu nähtus. Nii õiguse kui ka väärtustesüsteemi käsitlemisel (uurimisel) tuleb arvestada konkreetse ühiskonna oludega ja arengustaadiumiga. Sarnaselt religiooni, tava, moraali ja õiguse pideva muutumisega, muutub ka väärtuste süsteem, mis on tähtsaim kultuuri komponent ja milles on talletatud need kriteeriumid, mis aitavad eristada halba heast, tõde eksimusest, olulist tähtsusetust.

Väärtuste ümberhindamist, uute väärtusideaalide esiletõusu ja kinnistumist normikujutlustes vanade taandumise taustal pole õige käsitleda pelgalt muutustena inimeste individuaalsetes arusaamades ja tõekspidamistes. Reaalselt peegeldab see protsess sügavamaid muutusi ühiskonnas tervikuna.⁸⁴

Stabiilses ühiskonnas valitseb väärtustes suhteline üksmeel – on olemas ühiskonna väärtustesüsteemi n.ö ametlik interpretatsioon, mis on massiteadvuses saavutanud suurema või väiksema toetuse. Ühiskonna kriisisituatsioonides puudub ühtne ametlik väärtustesüsteemi tõlgendus ja see tekitab selle propageerijatele-vahendajatele suuri raskusi. Samuti on kriisiolukorrale iseloomulik see, et ametlikul ideoloogilisel doktriinil ei ole masside toetust.⁸⁵ Kriisisituatsioonis läheb väärtustesüsteem vastuollu reaalse tegelikkusega ja tekib kahtlus väärtustesüsteemi ametliku interpretatsiooni osas.

---

⁸² А.Г. Здравомыслов (1996), с 183–206.

⁸³ J. Lotman (2001), lk 62.

⁸⁴ E. Raska (2004), lk 26.

⁸⁵ А.Г. Здравомыслов (1996), с 183–206.

Ebastabiilses (murrangulises) ühiskonnas tekib reeglina ka konflikt väärtusorientatsioonide pinnal (nt rahvuslik-etnilised konfliktid), mis praktikas on üks raskemini lahendatavaid sotsiaalseid konflikte. Siin on tegemist printsiipidega, põhimõtetega, millest on raske, kui mitte võimatu, lahti öelda. Loobudes oma põhimõtetest, esivanematelt pärandunud traditsioonidest, kaotab üks või teine konfliktipool oma Mina, oma prestiiži. Vaidlus põhimõtetest loobumise astme üle toob endaga alati kaasa selle grupi lagunemise, kel on konflikt mõne teise grupiga. Sellega kaasneb omakorda liidri vahetumine ja põhiväärtustest uue ettekujutuse saamine.⁸⁶ „Ka väärtuste internaliseerimine, mis kutsub esile väärtusõiglase käitumise, põhjustab nihkeid teadvuses. Üha enam inimesi omandab väärtuste suhtes kriitilise ettekujutuse. Nad ei taha end lasta juhtida nendel väärtustel, mida neile sisendati sotsialiseerimise varajastes faasides, s.o lapsepõlves. Nii laieneb individuaalne väärtuskujutluste ja -prioriteetide autonoomse kindlaksmääramise nõudlus. Sellele järgneb väärtuste kasvav privatisseerumine ja edasine pluraliseerumise tõus. Need tendentsid kujundavad soodsa pinnase väärtuste suhtelisuse ja nõrgenemise tekkeks.”⁸⁷

Lähedane väärtusorientatsioonide mõistele, kuid viimasega mitte täiesti kattuv on mõiste „baasväärtus”. Baasväärtused peegeldavad kõige vahetumalt antud ühiskonna põhiideale ning läbivad paljusid väärtushierarhiaid või isegi subjekti väärtussüsteemi tervikuna. Baasväärtused (nagu patriotism, au, eneseväärikus jt) on ühelt poolt subjektiivseks mõõdupuuks isiksuse väärtussüsteemile, teiselt poolt aga evivad nad garanteerivat funktsiooni puhkudeks, mil muud väärtused ei ole võimelised käitumist reguleerima.

Kõik see, mis kuulub sotsiaalse väärtuse mõiste sisusse, laieneb täiel määral ka sotsiaalõigusliku väärtuse mõistele. Nimetatud kahte mõistet eristab eelkõige see, et sotsiaalõiguslikke väärtusi kaitsevad ja propageerivad õigusnormid, nende järgimist tegelikus käitumises tagab riiklik sunnijõud. Teisisõnu: positiiveeritud käitumisnormides peavad kajastuma need väärtused, mis asetsevad riigi kui institutsiooni väärtustehierarhia tipus, saades avaldatuks (ja avalikuks) läbi selle institutsiooni ametnike (seadusandliku) tegevuse.⁸⁸

Indiviidi õiguspärasest käitumisest mõjutavad tema käitumise seesmised regulaatorid, mis kujutavad endast indiviidi poolt subjektiivsete väärtustena vastu võetud sotsiaalseid väärtusi ning käitumisprintsiipe, mida propageeritakse ja

---

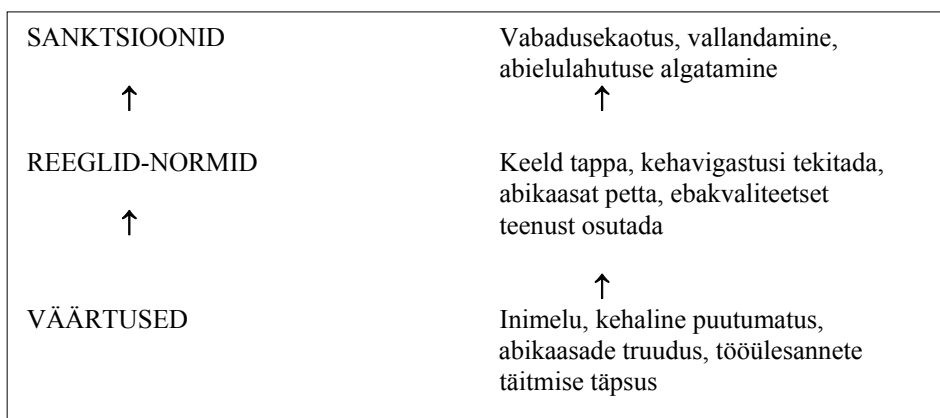
⁸⁶ А.Г. Здравомыслов (1996), с 92–96.

⁸⁷ K.-H. Hillmann. Zur Wertewandelforschung: Einführung, Übersicht und Ausblick. G.W. Oesterdiekhoff, N. Jegelka (Hrsg): Werte und Wertewandel in westlichen Gesellschaften. Resultate und Perspektiven der Sozialwissenschaften. Opladen: Leske+Budrich, 2001, S 35.

⁸⁸ Mis puutub positiiveeritud õiguse loomisesse, siis on see tahteakt, s.t et algul on ideaalne mudel, mis fikseeritakse ja objektiviseeritakse õigusnormides. Eri sotsiaalsetel gruppidel need ideaalmodelid erinevad ja lõpptulemusena saab õigusnormiks selle konkreetse poliitilise seltskonna mudel, kes sel hetkel omab volitust õigust positiiveerida (s.t kandis seadusandja rolli). Õiguse kvaliteet sõltub sellest, mil määral on seadusandja arvestanud ning kasutanud ka teiste sotsiaalsete gruppide, erinevate huvikandjate ja erinevate poliitiliste erakondade mudeleid, kui laiale pinnale kehtiv kirjutatud õigus toetub. Nii omab õigusteadvus olulist rolli ka imperatiivse käitumismudeli väljatöötamises.

kaitstakse õigusnormidega.⁸⁹ Ühiskonna normaalse funktsioneerimise aspektist enamolulistele väärtustele antakse normatiivne kuju. Tekkinud sotsiaalses normis sulavad lahutamatuks tervikuks kolm regulatiivse iseloomuga elementi: 1) tegevuse ideaal (sotsiaalne väärtus); 2) selle ideaali realiseerimise optimaalseim variant (formaalne käitumisreegel) ja 3) normi täitmist garanteeriv sanktsioon. Normi formaalse elemendi ja normi täitmist garanteeriva sanktsiooni iseloomu alusel saab sotsiaalseid norme liigitada suhteliselt terviklikesse alarühmadesse. Ühe sellise alarühma moodustavad ka õigusnormid.

Väärtuste ja normide seos väljendub sotsiaalse kontrolli ahelas – näiteks tänaval käimise üldkehtivad reeglid (alasti ringi liikumise ja sündsusetute tegude keeld) on üldised väärtushinnangud ja normid, mida üldsus tõlgendab ettekirjutustena ning seadusandja fikseerib juriidilises vormis. Selliste käitumisreeglite tagamiseks rakendatakse sanktsiooni, ja selle rakendajateks võib olla nii formaalse sotsiaalse kontrolli organ (politsei) kui ka mitteformaalse kontrolli teostaja (nt pereliikmed). Sotsiaalse kontrolli ahel on kujutatud alljärgneval skeemil.⁹⁰

Joonis 2. Sotsiaalse kontrolli ahel

Sotsiaalõiguslike väärtuste kajastumist õigusnormides ei ole õige mõista liiga kitsalt, sotsiaalõiguslike väärtuste ja õigusnormide üks-ühese vastavusena. Kuna õigusnormide analüüsile nende väärtuselise sisu aspektist on senini pööratud suhteliselt vähe tähelepanu, siis on meie teadmised sotsiaalsete väärtuste ning neid kaitsvate ja propageerivate õigusnormide „mahulistest” vahekordadest üsna pealiskaudsed. Puht empiirilisel võib eeldada, et vaid üksikute õigusnormide väärtuseline sisu on vaadeldav iseseisva, tervikliku käitumiseideaalina,

⁸⁹ Vt lähemalt S. Kaugia. Structure of Legal Consciousness. – Juridica International. Tartu, 1996, p 18.

⁹⁰ I. Aimre (2001), lk 207.

mida antud norm kaitseb ja propageerib (s.t õigusnorm ja sotsiaalsed väärtused on üks-üheses vastavuses). Üldreeglina on õigusnormi väärtuseline sisu märksa kitsam, mistõttu üks ja sama sotsiaalne väärtus läbib paljusid õigusnorme, kusjuures iga üksik norm konkretiseerib kaitstavat väärtust teatavast aspektist.

Käsitledes sotsiaalõiguslike väärtustena teatavaid käitumiseideaale – tegevuse eesmärgid ja nende saavutamise viise ning vahendeid –, mida kaitsevad ja propageerivad õigusnormid, peab ühtlasi asuma seisukohale, et sotsiaalõiguslikeks väärtusteks antud käsitluses ei ole mitte teatav hüve (nagu näiteks vara, ühiskondlik kord ja turvalisus jne), vaid käitumisprintsüübid, millele rajaneb inimeste ja sotsiaalsete gruppide suhtumine vastavasse hüvesse.

Sotsiaalõiguslikud väärtused on käitumuslik-regulatiivse õigusteadvuse struktuuri üheks olulisemaks lüliks. Nende lülitumisega subjekti väärtussüsteemidesse (kus väärtused järjestuvad hierarhiliselt) algab tema õigusteadvuse kujunemine. Teiselt poolt on internaliseeritud sotsiaalõiguslikud väärtused (s.o väärtused, mis on vastu võetud subjekti teadvuse struktuuri veendumuste, printsiipide, ideaalide jmt kujul õigetena ning mida ta teadvustab möödapääsmatutena, eesmärgipärastena ja talle kasulikena) õiguspärase käitumise vahetussubjektiivsed regulaatorid. „Internaliseerimine on toimunud siis, kui tegutseja teadvustab välist ajendit kui ajendit, millest lähtuvalt ta tegutseb, hoolimata sotsiaalsete eesmärkide „tõmbest“ või normatiivse surve „tõukest“. Internaliseerimisel võib olla mitu astet ja see võib olla rohkem või vähem täielik. Näiteks üksikjuhtumil võib olla raske või isegi võimatu öelda, kas tegutseja allus korraldusele sellepärast, et tal seda kästi, või sellepärast, et ta kartis karistust. Tema motiivid võisid olla „segased“ ja seotud nii sisemiste kui väliste ajenditega”.⁹¹

Sotsiaalõiguslike väärtuste (subjekti väärtussüsteemide) empiirilisteks indikaatoriteks on hinnangud (väärtusorientatsioonide kognitiivsete elementide verbaliseerumine), nendega seotud emotsioonid ja käitumisaktid. Kuna hinnangutes võivad väljenduda nii internaliseeritud kui ka verbaalselt omaks võetud väärtused, siis peab sotsiaalõiguslike väärtuste empiirilisel uurimisel eesmärgiks seadma välja selgitada püsivad, sisult lähedastes valikusituatsioonides korduvad hinnangud arvestusega, et just nendes avalduvad internaliseeritud väärtused kõige tõenäolisemalt. Hinnangutega seonduvad emotsioonid avalduvad hinnangu intensiivsuse kaudu (mõõdetav intensiivsusskaalaga), kusjuures hinnangu kõrge intensiivsus on üheks indikaatoriks eristamiseks verbaalseid ja internaliseeritud väärtusi.

---

⁹¹ G. H. v Wright. Filosoofia, loogika ja normid. Tallinn: Vagabund, 2001, lk 177.

2.2.3. Sotsiaalõiguslikud hoiakud

Kujunedes subjektiivsete väärtushierarhiate vastastikuse integratsiooni tulemusel, määrab sotsiaalõiguslik hoiak koos objektiivsete faktoritega ära selle, kas mingi õiguslikult kaitstav hüve (nt inimese elu ja tervis) on konkreetse subjekti silmis hindamist leidvaks väärtuseks või mitte. Antud juhul peetakse silmas väärtustamist ontoloogilises (väärtusõpetuse) tähenduses. Hoiak on püsiv, stereotüüpne valmisolek või eelsoodumus reageerida teatud kindlal viisil. Hoiak võib endast kujutada teatud häälestatust, ootust, suhtumiste süsteemi, mis kujuneb inimese eelneva sotsiaalse ja/või praktilise kogemuse mõjul.⁹²

Hoiakud on keerukad nähtused, mis võivad toimida erinevatel tasanditel ja mis omavad kolme mõõdet, millest igauks annab oma panuse tervikusse: 1) tunnetuslik mõõde (mis on seotud uskumuste ja ideedega, millised on inimesel hoiaku objekti suhtes); 2) afektiivne mõõde (seotud sellega, mida inimene tunneb hoiaku objekti suhtes; teisisõnu, nende emotsioonid või emotsionaalsed reaktsioonid); 3) tungide ehk käitumismõõde (seotud inimese tendentsiga tegutseda või astuda samme hoiaku objekti suhtes).⁹³; ⁹⁴ Nimetatud tasandid moodustavad sotsiaalsete hoiakute struktuuri.⁹⁵ Samas ei saa välistada võimalust, et nimetatud struktuurilemendid on hoopis sotsiaalõigusliku hoiaku funktsioneerimistasandid. See tähendab, et sotsiaalõiguslik hoiak võib konkreetsel juhul esineda kas tunnetuslikul või emotsionaalsel tasandil; käitumuslik tasand (tendents vastavaviisiliseks käitumiseks) ei saa esineda iseseisvalt, vaid tuleneb ühest eelnimetatud tasandist.⁹⁶ Lõpliku vastuse küsimusele, kas tegemist on struktuurilementidega või funktsioneerimistasanditega, peab andma sotsiaalõiguslike hoiakute empiiriline uurimine.

Sotsiaalõigusliku hoiaku käitumuslik-regulatiivne toime on märksa üldisem subjektiivsete väärtuste regulatiivsest toimest. Sellest tingituna võib sotsiaal-

---

⁹² T. Bachmann, R. Maruste (2008), lk 79.

⁹³ N. Hayes. Sotsiaalsühholoogia alused. Tallinn: Külim, 2002, lk 92.

⁹⁴ Hoiaku kõrval on oluline avada sotsiaalse hoiaku ja sättumuse olemus nende võrdluses. Kui sotsiaalne hoiak on teadvustatav, suhtumisena tõlgendatav predispositsioon, siis sättumus on varasemate kogemuste, toimingute ja tajude baasil kujunenud põhiliselt mitteteadvustatud, fikseeritud valmisolek reageerida teatud objektidele, nähtustele või olukordadele mingil kindlal viisil. Sättumust vaadeldakse kui käitumise teadvustamata alust, kus ei tunnetata ei tegevuse eesmärki ega vajadusi, mille rahuldamiseks tegevus toimub. (T. Bachmann, R. Maruste (2008), lk 79).

⁹⁵ Selles osas peab silmas pidama asjaolu, et sotsiaalõiguslikud hoiakud ei kujuta endast iseseisvat, subjekti väärtussüsteemidest eraldiseisvat fenomeni. Vastupidi – nad on väärtussüsteemide üheks integratsioonitasandiks.

⁹⁶ Öeldut toetab kirjanduses nimetatud asjaolu, et lati ei lange hoiakud ja inimese käitumine kokku. Peamiseks põhjuseks leitakse siin olevat tegeliku elu ja sotsiaalsete suhete poolt pandud piirid, mis ei luba hoiakutel igal juhul ka käitumise tasandil avalduda: 1) enamasti ei ole elusituatsioonid ühe või teise käitumise avaldumiseks ideaalsed; 2) meie käitumine ei sõltu üksnes meie enda soovidest ja suhtumistest, vaid me peame pidevalt arvestama sellega, mida teised inimesed sobivaks peavad või millist käitumist meilt ootavad. (T. Bachmann, R. Maruste (2008), lk 277).

õiguslikke hoiakuid käsitleda mitte niivõrd subjektiivsete käitumisregulaatoritena, vaid isiksust iseloomustavate karakteristikutena, isiksuse sündroomina.

Sotsiaalõiguslikke hoiakuid võib liigitada positiivseteks, negatiivseteks, neutraalseteks ja infantiilseteks. *Positiivse* sotsiaalõigusliku hoiakuga on tegemist siis, kui teatava hüve subjektiivne väärtustamine ühtib sisult ja suunalt selle hüve objektiivse (s.o õigusliku, sotsiaalse) väärtustamisega ning esineb subjekti valmisolek käituda vastavalt antud hüve kaitsvate õigusnormide nõuetele. *Negatiivsest* sotsiaalõiguslikust hoiakust räägitakse juhul, kui esinevad lahkuminekid teatava hüve subjektiivse ja objektiivse väärtustamise vahel või kui subjekti käitumistendentsid ei vasta antud hüve kaitsvate õigusnormide nõuetele. *Neutraalsena* käsitletakse sotsiaalõiguslikku hoiakut siis, kui puuduvad tunnused, mis võimaldaksid selle liigitamist positiivseks või negatiivseks. *Infantiilset* sotsiaalõiguslikku hoiakut iseloomustab selle üldine väljakujunematus ja seda nii vormiliste kui ka sisuliste tunnuste osas.⁹⁷

Nagu eelpool märgitud, avaldub subjekti õiguslikult relevantne suhtumine teatavasse hüvesse (näiteks inimese elu ja tervis, võõras vara, avalik kord jne) tema vastavas sotsiaalõiguslikus hoiakus.

Eelpoolviidatud noorte õigusteadvuse uuringute tulemuste⁹⁸ alusel saab väita, et elanike suhtumine teatud väärtustesse ei lange alati kokku õigusnormides

---

⁹⁷ Noorte õigusliku kasvatus... (1977), lk 13–21.

⁹⁸ Uuringutes püüti välja selgitada, milliseid kuritegusid noorte arvates loeb seadus raskemateks, milliseid kergemateks ning kuivõrd need arvamused langevad kokku kriminaalseaduses tegelikult fikseerituga. Ankeedis paluti noortel vastata, milline viiest esitatud kuriteoliigist (raske kehavigastuse tahtlik tekitamine; kodaniku isikliku vara vargus suures ulatuses; auto ärandamine; huligaansus koos vägivallega isiku kallal; riigi või ühiskonna vara vargus suures ulatuses) on seaduse järgi kõige raskem ja milline on nimetatud kuriteoliikidest nende hinnangul kõige raskem. (Selgituseks: Seaduseandja näeb ette kuritegude eest, mida ta peab raskemateks, karmimad karistused, nende eest aga, mida peab kergemateks, leebemad karistused. Seejuures on karistuse raskuse hindamisel üldreeglina määravaks see, milline on karistuse ülemmäär, mitte aga see, milline on karistuse alammäär. Seda tingib asjaolu, et vastava kuriteo eest ettenähtud karistuse ülemmäärast rangemat karistust antud kuriteo eest mõista ei tohi, küll aga lubab kriminaalseadus (Eesti Vabariigi KrK § 39) mõista vastava kuriteo eest ettenähtust kergemat karistust. Kui erinevate kuritegude eest ettenähtud karistuse ülemmäärad on võrdsed (nii põhi-kui ka lisakaristuse osas), siis tuleb eeldada, et seaduseandja peab nendest kuritegudest raskemaks seda, mille eest karistuse alammäär on kõrgem. Lähtudes nendest printsiipidest saame esitada järgmise meie poolt vaadeldavate kuritegude raskusastme võrdluse 1970-ndatel ja 1990-ndatel aastatel. (Järjestuses esikohal on raskeim kuritegu selles loetelus, loetelu lõpeb kõige kergema kuriteoga). (Vt Lisa 2 Tabelid 4 ja 5). Nagu näeme, arvasid kõikide küsitletud gruppide noored nii 1970. kui ka 1990. aastatel, et seaduse järgi on kõige raskemaks kuriteoks raske kehavigastuse tahtlik tekitamine. Teise küsitluse ajaks on suurenenud nende respondentide hulk, kes peavad huligaansust raskuselt järgmiseks kuriteoks raske kehavigastuse tahtliku tekitamise järel. Kui 1975. aastal küsitletud arvasid õigesti, et auto ärandamine on seaduse järgi kergeim kuritegu võrreldes teiste meie poolt esitatud kuriteoliikidega, siis 1995. aasta respondentid ei osanud mootorsõiduki ärandamist siin raskeimaks kuriteoks pidada.

Uurimusandmetest järeldub, et enamik noori loeb kuritegusid, mis on suunatud isiku vastu, suhteliselt raskemaks ja varavastaseid kuritegusid suhteliselt kergemaks kui need

väärtustatuga. See, milliseid hüvesid seadusandja enam väärtustab, peegeldub suures osas õigusnormides sisalduvate riiklike reaktsioonide (eriti sanktsioonide) ranguses. Ühiskonnaliikmete jaoks on oluline, et erinevate kuritegude eest ettenähtud karistused oleksid omavahel proportsioonis ja et nad vastaksid inimeste ettekujutusele õiglasest õigusemõistmisest. Olukord, kus mõnede kuritegude eest karistatakse ülemäära rangelt, teiste eest aga ülemäära leebelt, soodustab ebaõiglustunde tekkimist. Väga negatiivselt mõjub selline disproportsioon siis, kui ülemäära rangelt karistatakse nende kuritegude eest, mida elanikkonna rõhuv enamus ei pea üldreeglina rasketeks ja ülemäära leebelt nende eest, mida elanikkonna valdav enamus peab üldreeglina rasketeks.

Negatiivse sotsiaalõigusliku hoiaku äärmusliku käitumistendentsina võib käsitleda antiväärtusi, mis on isiku jaoks eemaletõukavad ja mida ta tahaks igal võimalikul juhul vältida, s.t, et inimesel on kindel negatiivne hoiak teatud nähtuste või käitumisaktide suhtes. Antiväärtused muutuvad eriti oluliseks revolutsiooniliste sotsiaalsete murrangute tingimustes, kui varem kehtinud sotsiaalsed normid enam ei toimi ja endised sotsiaalsed väärtused on ümber hinnatud. Antiväärtuste näol ei ole tegemist absoluutse muutumatu nähtusega: sotsiaalsete muutuste käigus, vastuolude kuhjumisel vana ja uue vahel, lakkab senini paratamatuna (õigena) tunnetatud positiivne käitumine toimimast ning negatiivne sotsiaalõiguslik hoiak saab domineerivaks. Seniste antiväärtuste asemele tekivad uued. Nagu väärtused, nii ka antiväärtused, esinevad hierarhilise süsteemina. Koos sotsiaalsete väärtuste ümberhindamisega muutuvad ja arenevad sotsiaalõiguslikud hoiakud.

Empiirilisel väljendub sotsiaalõiguslik hoiak suhtumises mistahes (sotsiaalsesse) hüvesse, mille suhtes hoiakut uuritakse. Sotsiaalõiguslike hoiakute fikseerimise protseduur peaks sisaldama järgmisi etappe: 1) piiritleda subjekti suhtumine vaadeldavasse hüvesse, selle suhtumise stabiilsus ja sisemine terviklikkus; 2) teha kindlaks, kas tuvastatud suhtumine rajaneb valdavalt: a) tunnetuslikele ratsionaalsetele momentidele või b) emotsioonidele (sotsiaalõigusliku hoiaku struktuuri või siis funktsioneerimise tasand); 3) jõuda selgusele, kui võrd intensiivne on vastava sotsiaalõigusliku hoiaku käitumuslik potentsiaal. Inimese käitumise kujundamisel on hoiakul eriline osa, sest „kui tahetakse muuta või suunata kellegi käitumist, on sellisel kavatsusel lootust edule siis, kui suudetakse ennekõike muuta vastavaid hoiakuid. Peamiseks vahendiks leitakse siin olevat veenmine.”⁹⁹

Tuginedes sotsiaalõiguslike väärtuste ja -hoiakute sisulisele analüüsile ja nende mõistete empiirilisele interpreteerimisele, saab anda esialgse mudeli käitumuslik-regulatiivse õigusteadvuse struktuurist.

Õigusteadvuse struktuuri kaks olulist elementi – väärtusorientatsioonid ja sotsiaalõiguslikud hoiakud on struktuursed moodustised, mille struktuuris võib

---

seaduse järgi on (võrreldes teiste kuritegudega). See asjaolu viitab sellele, et noored tähtsustavad isiku elu, tervist, au ja väärikust ning peavad oluliseks, et eelkõige need väärtused oleksid seadusega kaitstud.

⁹⁹ T. Bachmann, R. Maruste (2008), lk 275, 278.

eristada ühe elemendina tunnetuslikku (kognitiivset) elementi. Selle elemendi sisuks on suures osas teadmised. Kuid silmas peetakse siin mitte niivõrd õiguslikke teadmisi, kuivõrd esmajoones ja peamiselt *teadmisi sotsiaalõiguslike väärtuste olemasolust ja sisust*.

Käitumuslik-regulatiivse õigusteadvuse struktuuri põhilisemaks lüliks tuleb nii funktsionaalselt kui geneetiliselt pidada sotsiaalõiguslike väärtusi. Just viimaste lülitumisega subjekti väärtussüsteemidesse algab õigusteadvuse kujunemine, teiselt poolt on internaliseeritud sotsiaalõiguslikud väärtused õiguspärase käitumise vahetud subjektiivsed regulaatorid.

Käsitledes internaliseeritud sotsiaalõiguslikke väärtusi ja indiviidi sotsiaalõiguslikke hoiakuid käitumuslik-regulatiivse õigusteadvuse tegeliku sisuna, saab ühtlasi käepärase kriteeriumi õigusteadvuse taseme hindamiseks. Indiviidi õigusteadvus on seda arenenum, mida suuremal määral ja mida väiksemate moonutustega on antud indiviidi internaliseeritud subjektiivsete käitumisregulaatoritena arvestatud ühiskonna sotsiaalõiguslikke väärtusi. Kõrvuti nimetatud kriteeriumiga peab õigusteadvuse taseme hindamisel kindlasti arvestama õigusteadvuse struktuuri harmooniat, üksikute sotsiaalõiguslike hoiakute vastastikust tasakaalu.

2.2.4. Käitumistendentsid

Nagu eelpool mainitud, on inimese väärtussüsteemide empiirilisteks indikaatoriteks: 1) hinnangud, 2) emotsioonid ja 3) käitumisaktid, mis kõik koos (kogumina) näitavad tema käitumistendentsi. Teadmised, hoiakud ja suhtumised mõjutavad isiku käitumist käitumistendentside kaudu. Oleks ideaalne, kui inimesel oleks harmooniline sotsiaalõiguslike hoiakute süsteem, mis realiseeruks käitumispraktikas. Verbaalsete hinnangute abil konstrueeritud hoiakud ei realiseeru aga alati käitumises.

Nimetatu üheks põhjuseks on see, et inimene ei oska alati tungida oma käitumise sügavamate regulaatoriteni ega ise neid loogiliselt avada (esitada). Esineda võib vastuolu hoiakute ja käitumistendentside vahel võib olla aga seletatav ka psühholoogiliste asjaoludega.

Nimelt teeb uue põlvkonna isiksusetooriate viie faktori teooria vahet baastendentside (neurootilisus – (seadumus kogeda negatiivseid emotsioone), ekstraversus – (seadumus kogeda positiivseid emotsioone), avatus – (seadumus, mis paneb inimese huvituma ümbritsevast maailmast ja oma siseelust), sotsiaalsus – (seadumus usaldada teisi inimesi, olla omakasupüüdmatu ja leplik), meelekindlus – (seadumus kontrollida oma soove ja impulsse)) ja iseloomulike kohanemuste (püüdlused, hoiakud, harjumised) vahel. Nimetatud teooria kohaselt on *baastendentsid endogeensed, tugeva päriliku osakaaluga, ajas väga püsivad dispositsioonid või seadumused, mis reguleerivad inimeste tegevust*. Baastendentsid määravad tegevuse üldise suuna ja viisi, kuidas toimitakse. Baastendentsidele vastanduvad iseloomulikud *kohanemused, mis on elu jooksul omandatud oskused, harjumused, hoiakud ja suhtumised*. Kohanemused tekivad baastendentside ja keskkonnategurite kokkupuutes. Igale inimesele iseloomulik

mõtlemis-, tunnete- ja käitumismuster kujuneb vastavalt sellele, kuidas tema sisemised kalduvused leiavad väljenduse olukordades, mida pakub inimest ümbritsev keskkond. Viimase paarikümne aasta uuringud seadumusest kinnitavad aga, et isiksuse põhisuundumuste (baastendentside) kujunemisel on kasvatus ja perekonna osa kas minimaalne või olematu. *Seadumused on pigem mingid ajusisesed bioloogilised protsessid, mis kujunevad välja oma sisemiste arenguseaduste alusel.* Varasel lapsepõlvkogemusel ja kodusel kasvatusel on nende protsesside arengu osas vähe kaasa rääkida. Sellele vaatamata ei ole õige laste kasvatamisest ja suunamisest loobuda: ainult kõige üldisemad seadumused on kasvatuses suhtes paindumatud. See, kas laps omandab korraliku hariduse, kas tal kujunevad välja eluks vajalikud harjumused, kuidas ta õpib lahendama kriitilisi olukordi, millised on tema huvid, sõltub endiselt väga suurel määral kodusest kasvatuses ja eeskujudest.¹⁰⁰

Abstraktsed sotsiaalõiguslikud hoiakud püütakse õiguspraktikasse viia käitumistendentside uurimise kaudu.

Käitumistendentside kujunemises omavad olulist rolli nii seadumused kui kohanemused. Käitumistendentside all mõeldakse isiku suunitletust, valmisolekut õiguspäraseks või -vastaseks käitumiseks. Peaasjalikult formeeruvad need sotsialiseerumisprotsessis sotsialiseerimisagentide vahendusel.

Käitumistendentsid ja nende kujunemine on tihedalt seotud isiksuse väärtussüsteemiga. Illustreerigem öeldut näiteks isiku kriminaalse käitumise ja tema väärtussüsteemi seoste väljatoomisega:

- 1) väärtuskujutluste ja -orientatsioonide kaudu ehk tegelikkusesse valikulise suhtumise ja tegelikkuse mõju valikulise vastuvõtu kaudu kujuneb isiksus oma valikuid vabalt suunava ja tehtud valikute eest vastutava subjektina;
- 2) väärtussüsteemi seosed hälbiva (s.h kriminaalse) käitumisega ilmnevad kujukalt erinevate kultuuritaustade põrkumisel (nt immigrantide integratsiooniprobleemid on suuresti tingitud just erinevatest kultuurikeskkondadest pärit väärtuskujutluste konfliktist);
- 3) kultuuride segunemisega ja eriti inimeste rändega seoses tõuseb esile veel üks subjektiivse väärtusmaailma ja kriminaalse käitumise seose aspekt – kosmopolitism kui väärtus või väärtuste puudumine. Kuna praegu ei ole veel olemas universaalset, rahvusülest kultuuri sellele omase märgisüsteemi ja väärtusideaalidega, ei tugine kosmopoliitiline hoiak, maailmavaade, mingile püsivale korrastatud väärtusalusele. Kosmopoliit on isik, kelle teadvusesse on kogunenud siit-sealt kokkukorjatud väärtuskilde. Kuna need killud ei moodusta harmoonilist, süsteemset tervikut, kohaneb selline isik raskesti igas konkreetse kultuuris. See omakorda põhjustab tema potentsiaalset konflikti kõigi inimlikult tähtsate väärtustega ja selles mõttes tema kõrget hälbivuseeldust;
- 4) väärtussisuga on kahtlemata ka nn põlvkondade konflikt, noorte negativism vanemate inimeste tõekspidamiste ja väärtusarusaamade suhtes, mis sageli

---

¹⁰⁰ J. Allik. Psühholoogia keerukusest. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009, lk 92–126.

areneb konfliktseks käitumiseks.¹⁰¹ Sii sobiks lisada aga ka perekonna kui esmase sotsialiseerija võimaliku negatiivne mõju, mis võib teatud juhtudel soodustada (ja mõjutada) kurjategijate (taas-)tootmist.

Inimese käitumine on mõjutatud eelkõige kolme tegurikompleksi koostoimest:

- 1) tema subjektiivne maailm (väärtused, hoiakud, teadmised normsest olemisest);
- 2) indiviidi käitumist ja isiksust kujundavad ühiskonna elemendid (suhtlemispartnerid, sotsiaalsed institutsioonid, kellega inimene on seotud, massikommunikatsioon (s.o sotsialiseerimisagendid)) ja nende poolt levitatavad sotsiaalsed normid ja väärtused;
- 3) käitumisfoon (sotsiaaldemograafilistes näitajates kajastuv asend ühiskonnas, kasvumiljö, senine seaduskuulekus).¹⁰²

Kõik nimetatud elemendid on omavahel tihedalt seotud; see seotus tuleneb indiviidi ja ühiskonna vastastikusest toimest. Inimene elab ja tegutseb ühiskonnas, mis reguleerib oma liikmete käitumist erinevate sotsiaalsete normidega. Püüdes oma käitumist kohandada nendele normidele, üritab inimene säilitada oma individuaalsust, arendada oma isiksust. Inimese individuaalsed (eelkõige psühholoogilised) tunnused mõjutavad tema käitumist aga sama olulisel määral kui sotsiaalsed tegurid. Nii moodustub omapärane nõiaring, mis annab jätkuvalt ainet diskussioonideks küsimuses, kas inimkäitumise olulisemaks determinandiks on sotsiaalne või individuaalne aspekt.

Töö autor asub seisukohale, et olulisemaks inimkäitumise mõjuriks on sotsiaalne keskkond, milles individid leiab enda jaoks sobivad (aga ka sobimatud) käitumisreeglid ja kus kujuneb tema õigusteadvus. Tähtsat rolli omab siinjuures sotsiaalne kontroll kõigis oma vormides – sotsiaalne käitumine toimub ühiskonnas kujunenud (loodud) hinnangute raames ja reeglina neile vastavalt.

Sisemise (s.o individuaalse, subjektiivse, inimese sisemaailma) ja välise (s.t ühiskonna) suhte üle on mõtisklenud juba antiikfilosoofid. Olgu siinkohal välja toodud Sokratese ja Marcus Aureliuse sarnane veendumus selles, et inimese tõelise loomuse või olemuse leidmiseks tuleb ta eelnevalt vabastada kõigist välistest ja juhuslikest tunnusoostest. „Kõik, mis saab inimesele osaks väljastpoolt, on tühine ja kehtetu. Inimese olemus ei sõltu välistest oludest, see sõltub ainult välistest, mille ta ise enesele annab.”¹⁰³ Rikkus, ametikoht, sotsiaalne positsioon, isegi tervis ja intellektuaalsed võimed – kõik osutub ükskõikseks. Maksab ainult hinge suundumus, sisemine hoiak; ja seda sisemist printsiipi ei saa häirida.”¹⁰⁴ See sajanditetagune veendumus on märk sellest, kui oluliseks faktoriks peeti inimese hoiakuid ja tema suhtumist millessegi. Seda aspekti

---

¹⁰¹ E. Raska. Kriminoloogia. Sissejuhatus ainesse. Tallinn: Juura Õigusteabe AS, 2002, lk 97–98.

¹⁰² Noorte õigusliku kasvatuse... (1977), lk 11.

¹⁰³ Vrd ka Н. Луман. Понятие общества. – Проблемы теоретической социологии. Под ред. А.О. Бороноева. Санкт-Петербург: Петрополис, 1994.

¹⁰⁴ E. Cassirer. Uurimus inimesest. Sissejuhatus inimkultuuri filosoofiasse. Tartu: Ilmamaa ja Avatud Eesti Fond, 1997, lk 22–23.

käsitleti isiksuse n.ö konstitutsioonilise alusena, mis lõppkokkuvõttes määrabki inimese käitumise.

Tänapäeval ei olda selles küsimuses nii kategoorilisel seisukohal – inimest ei saa välja rebida sotsiaalsest keskkonnast ja ühiskonna mõju inimese kogu olemusele on vaieldamatu. Ei saa olla inimese puhast olemust, nagu ka puhast õigust või õiglust. Õigusteadvuse arengu määravateks faktoriteks on teadvus ja sotsiaalne keskkond nende koostoimes.

Indiviidi käitumine kujuneb vastavalt konkreetsele ühiskonnatüübile. Kui teatud mikrokeskkonnas hakkavad inimeste käitumises korduma kindlad käitumisvormid, saame rääkida kindlat sotsiaalset tüüpi käitumisest. Sotsiaalne tüüp kujutab endast isiksuse individuaalsete omaduste ja talle lähedase sotsiaalse keskkonna tüüpiliste elementide ühtsust. Sotsiaalpsühholoogia seisukohalt on sotsiaalse keskkonna tähtsamateks elementideks need kategooriad, positsioonid, hinnangud, mida keskkond indiviidile pakub: reaalse kehatuse leiab keskkonna ja isiksuse ühtsus indiviidi käitumises, sest just käitumisaktis ühinevad sotsiaalse keskkonna ja isiksuse elemendid. „Teadvuse ja tegutsemise ühtsus võimaldab tunnetada isiksuse sisemaailma, tema üleelamisi, teadvust, ja seda just tema välise käitumise kaudu./.../ Ka isiku (õiguslik) eneseteadvus on sotsiaalselt determineeritud kõigi inimese objektiivsete suhete kaudu sotsiaalses keskkonnas”.¹⁰⁵

Iga inimese teadlik käitumine on alati suunatud kindlate eesmärkide realiseerimisele.

Käitumisvariandi valikul võtab inimene aluseks põhiliselt kaks intellektuaal-ratsionaalset lähtekohta: 1) realiseerib ainult need eesmärgid, mis kujutavad tema jaoks väärtust; 2) valib selle käitumisvariandi, mis kõige tõenäolisemalt viib püstitatud eesmärgi realiseerumisele.¹⁰⁶ Inimese teadvuses hierarhiliselt reastunud sotsiaalsed väärtused toimivad orientiiridena elukorralduse valikul ja püstitatud eesmärkide poole liikumisel.

Sotsiaalne keskkond ei mõjuta kõigi inimeste psüühikat sarnaselt, samasuunaliselt. Ühiskonnas olemasolevad käitumisvariandid on enam või vähem kättesaadavad kõigile seal elavatele inimestele. Vaatamata sellele, et kõigi inimeste stardipositsioon ühiskonnas ei ole võrdne (nt erinev haridustase, erinevad võimed, erinev materiaalne ja sotsiaalne seisund jne), on inimestel alati võimalus valida normipärase ja -vastase käitumise vahel. See, kas ta valib ühe või teise käitumisvariandi, sõltub paljudest inimpsüühika omadustest, aga ka teguritest, mis moodustavad konkreetse isiksuse psüühikat kujundavate faktorite kogumi.

Käitumistendentside kujunemise aluseks on ühiskonnas valitsevate moraalse-teadlikkuse (mis on kogu vastava sootsiumi regulatsiooni internaliseerimise aluseks) omandamine sotsialiseerimisprotsessis.

---

¹⁰⁵ В. Ю. Хотинец (2000), с 35.

¹⁰⁶ Psychologie und Rechtspraxis: unter besonderer Berücksichtigung der jugendpsychologischen Begutachtung. Hrsg von H.-D. Schmidt, E. Kasielke. Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1966, S 142.

Inimese moraalses arengus võidakse eristada järgmisi aspekte: 1) moraalsete mõtlemise ja arvamuste areng (kognitiivne alge); 2) moraalsete tunnete (tundmuste) areng (afektiivne alge); 3) moraalsete käitumisviiside areng (käitumuslik alge). (1) *Kognitiivne teooria* tegeleb isikute mõtlemise ja otsustamise arengu uurimisega, õiguse ja õigusetuse vaatevinklist „hea” ja „kurja” küsimustega. Seejuures lähtub see alge (mis kaasajal ikka veel arengupsühholoogias moraalset arengu selgitamisel domineerib) sellest, et selles arengus omab üksikisik aktiivset osa; (2) *Afektiivne aspekt* ja koos sellega küsimus moraalsete tundmuste ja väärtushoiakute tekkest, tegeleb peaaesjalikult niisuguste moraalsete tundmuste nagu häbi, uhkus ja süü arenemise uurimisega; (3) *Käitumuslik aspekt* toetub sotsiaalse õppimise teooriale, mille lähtepunktiks on väliselt vaadeldava ja mõõdetava üksikisiku käitumine seoses sotsiaalse keskkonna mõjudega. Konformset käitumist käsitletakse tasustamise, karistamise ja vaatluse läbi õpitud harjumusena. Oluline on see, et sotsiaalse keskkonna muutumine toob endaga kaasa totaalset muutust inimeste käitumisviisides.¹⁰⁷

Illustreerigem öeldut Eestis 1995. aastal läbiviidud kordusuuringu tulemustega.¹⁰⁸ Ka nimetatud uuring lubab konstateerida, et ühiskonnas toimuv struktuuride vahetus toob enamasti kaasa antisotsiaalse (s.h õigusvastase) käitumise jõudmise uude arenguetappi – selline käitumine võib hakata esinema antud ühiskonna jaoks enneolematutes või varasemal etapil massiliselt mittelevinud vormides. Nimetatud protsessid toovad kaasa teatud nihkeid erinevate elanikkonnagruppide õigusteadvuses.¹⁰⁹

Õigusteadvuses toimuvate muutuste täpseid põhjusi ei ole võimalik esitada skeemi „kui-siis” järgi, küll aga saab nimetada tegureid, mis võivad nimetatud muutusi kaasa tuua:

- 1) vanemlike kasvatusesmärkide muutumine: õigusteadvus omandatakse põhiliselt sotsialiseerimise kaudu ja on sotsiaalse õppimise tulemus;
- 2) pedagoogika emantsipeerumine – õppimise sisu ja eesmärgi muutumine;
- 3) väärtuste muutumine: muutused sotsialiseer(i)umises toovad kaasa väärtuste muutumise. Uute väärtuste kandjateks on eelkõige uued sotsiaalsed liikud.

¹⁰⁷ T. Raiser. *Das lebende Recht. Rechtssoziologie in Deutschland*. 2. Aufl. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1995, S 274 ff.

¹⁰⁸ Nimetatud uuringus kasutati noorte käitumistendentside väljaselgitamiseks kaasusülesandeid, mille analüüsis eraldus kaks aspekti: 1) hinnang teiste käitumisele ja 2) prognoos enda või teiste käitumisele antud situatsioonis. Esitati järgmine kaasus: *15-aastase Jaani vanemad said korteri uude majja. Kui tema isa hakkas keldrisse riiulit ehitama, selgus, et selleks vajaminevatest laudadest tuleb puudu. Kuulnud isa murest, läks Jaan õhtul koos oma sõbraga lähedalasuva ehituse laoplatstile ja tõi sealt vajaminevad lauad*. Võrreldes noorte suhtumist võõra vara vargusesse ilmes, et praeguse aja noored suhtuvad sellesse kuriteoliiki üsnagi soosivalt. Tähelepanuväärne on ka see, et öeldu peab paika nii õiguskuulekate kui ka õigust rikkunud noorte osas. Märgatavalt on vähenenud nende noorte osakaal (1975. aastal 41,1%, 1995. aastal 29%), kes kaasuses kirjeldatud tegu kuriteoks pidasid. Ilmselt on siin asi selles, et suur osa noortest on omaks võtnud praeguses ühiskonnas levinud arvamuse, et kõige olulisem on isiklik rikkastumine, kui tarvis, siis ka õigusvastaseid vahendeid kasutades.

¹⁰⁹ Lähemalt selle kohta vt S. Kaugia. *Legal Behaviour: Norm and Deviation*. – *Juridica International. Law Review University of Tartu*. II, 1997, pp 7–13.

- mised: nt ökoloogia- („roheline“)-, naiste-, rahuliikumine jne loovad subkultuurilisi elu- ja käitumisvorme;
- 4) õigusteadvuse mõjutamine ajaloo interpreteerimise kaudu: kuna õigusteadvus on alati ka ajalooliselt arenev teadvus, on ta mõjutatud ajaloolistest poliitilis-õiguslikest vaidlusküsimustest, klassikutest, kes seisavad poliitiliste ideede eest jne;
  - 5) õigusteadvuse mõjutamine õiguslike mõistete kaudu: kuna inimdõtted koosnevad mõistetest, siis teadvustatakse ümbritsevat just mõistete kaudu: mõistete sisu muutudes, neis negatiivse või positiivse tähenduse teke ja selle mõiste uue sisu omandamine toob kaasa muutusi mitte ainult inimese üldises teadvuses, vaid ka õigusteadvuses;
  - 6) õigusteadvuse muutumine seadusandluse kaudu: seaduseandja kujundab õigusteadvust oma autoriteedi kaudu, ühiskond ootab „õigeid” ja õiglasi seadusi. Ühiskonnaliikmed annavad seadusloomele oma hinnangu, aktsepteerides neid norme või mitte;
  - 7) õigusteadvuse mõjutamine massimeedia poolt: paljudes valdkondades jõuab reaalsus elanikkonnani just massimeedia kaudu.¹¹⁰
- Suured sotsiaalsed muudatused tingivad vajaduse uutele oludele vastava väärtustestruktuuri järele.

2.3. Õigusteadvuse struktuuri lisaelemendid

2.3.1. Ettekujutus ideaalsest õigusest

Sotsiaalset käitumist reguleerivad normid saab tunnetuslikust aspektist lähtudes liigitada välisteks ja seesmisteks käitumisreegliteks.

Välised käitumisreeglid on niisugused, mis on kindlal viisil (kirjalikult) fikseeritud ja mis väljenduvad inimese konkreetsetes käitumisaktides; seesmisi käitumisreegleid saab aga käsitleda kui inimese mõtteviisi ja veendumusi, nimetades neid mõttelisteks käitumismallideks, suhtumisteks või hoiakuteks. Seesmised käitumismallid ei eelda välismaailmas eksisteeriva nn grupivaimu olemasolu indiviidist lahutatud lokaliseeritud kollektiivse teadvuse mõttes. Inimese sotsiaalsest teadvusest saab rääkida indiviididel esinevate ühtsete seesmiste käitumisreeglite rohkuse korral, ja ainult selles mõttes.¹¹¹

Seesmiste käitumiseeskirjade juures eristatakse: 1) ideaalseid (olema pida-vaid) käitumisreegleid, mille positiivset hindamist oodatakse kõigilt ja 2) reaalseid (olemas olevaid) käitumisreegleid, mida inimesed tõeliselt oma käitumises realiseerivad.¹¹²

---

¹¹⁰ J. W. Pichler, K. J. Giese. Rechtsakzeptanz. (Eine empirische Untersuchung zur Rechtskultur aus dem Blickwinkel der Ideen, Werte und Gesinnungen. Dargestellt am Beispiel einer österreichischen Demoskopie). Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag Gesellschaft m.b.H. & Co.KG, 1993, S 387–393.

¹¹¹ M. Rehbinder (2003), S 42–43.

¹¹² M. Rehbinder (2003), S 43.

Ideaalsete käitumisreeglite näol on tegemist ettekujutusega ideaalsest õigusest. Ideaalse õiguse olemus ühtib õiglase õiguse mõistega.

Õiglase õiguse otsingute aluseks on õigluse olemuse tunnetamine ja sõnas-tamine; üksmeelne õigluse definitsioon puudub. Selle relatiivse nähtuse ühene määratlemine ja universaalse õigluse leidmine ei ole võimalik meie (s.t inimeste) subjektiivse maailmanägemuse tõttu. Subjektiivne maailmanägemus tingib meie erinevad arusaamad sellest, mis on õiglane ja mis mitte.

Hoolimata paljude õigusfilosoofide (nt John Rawls'i) järeldest, et univ-ersaalse õiglusteooria loomine on võimatu ning ulatub väljapoole inimvõimete piire,¹¹³ on seda siiski tehtud ja tehakse ka edasi. Näiteks arvab Jürgen Habermas, et on võimalik luua universaalse õigluse mudel, mis põhineb inimese vaba tahte ja universaalse inimloomuse olemasolul. Ta on seisukohal, et univ-ersaalse tõe ja õiglusmõiste määratlemine on võimalik läbi inimkonna ja -ühis-kondade arenguetappide, mille tulemusel inimesed jõuavad mingil ajal aruteluni üldiste moraaliprintsiipide üle ning üldiste tõe- ja õigluskontseptsioonide formuleerimiseni. Ta eeldab, et inimesed oma kommunikatiivses tegevuses jõuavad lõpuks ainult mõistusel põhineva loogilise arutluseni, mille tulemusel jõutakse ka kokkuleppele universaalsete tõe- ja õiglusprintsiipide küsimuses. Oma universaalse õiglusteooria loomise idee õigustuseks on Habermas väitnud, et „sotsiaalse evolutsiooni käigus leitakse, mobiliseeritakse ja vabastatakse kammitsaist keele potentsiaal sotsiaalses integratsioonis kommunikatiivse tegevuse läbi”.¹¹⁴ Siinkohal jääb aga kahtlus, kas inimesed jõuavad kunagi kõigile vastuvõetavate õigluseprintsiipide formuleerimiseni. (Ja seda vaatamata sellele, et universaalse õigluse kriteeriume ollakse võimelised (ju juba tänagi) tunnetama). Õigluse küsimuses universaalse arusaama kujunemise peamiseks takistuseks on ja jäävad sotsiaalsed tegurid, mis ei võimalda lõpuni realiseerida ühtegi õiglusteooriat.

Õiglus on tunnetatud vaid kompromissina, mis võimalikult suuremat hulka inimesi kõige paremini rahuldab või kõige vähem pahandab, kuid aimdus rahuldamata õiglustest jääb ka iga kompromissi korral püsima.

Rahvusvaheliselt tunnustatud eestlasest õigusfilosoof Ilmar Tammelo on välja pakkunud õigluse definitsiooni, mis tuleneb põhimõttest „igäühele oma“: „Õiglus on positiivne eetiline sotsiaalne väärtus, mille järgi normatiivselt kahe-poolsetes olukordades igäühele antakse tema osa”.¹¹⁵ Ta on universaalsemate õigluse kriteeriumitena välja toonud Piibli Kuldreegli – käitu teiste suhtes nii, nagu sa tahad, et teised sinu suhtes käituksid; Kanti kategoorilise imperatiivi – käitu nii, et su tahte juhtmõte võiks olla üldise seadusandluse põhimõtteks; ning erapooletu menetluse põhimõtted, mille kohaselt tuleb mõlemad pooled ära kuulata; keegi ei tohi olla kohtunik omaenda asjas.¹¹⁶ Kuid õiglus ei ole seegi, sest ikka jääb püsima subjektiivne komponent kujul, et kõik ei ole rahul.

¹¹³ J. Rawls. *Theory of Justice*. Cambridge: Harvard University Press, 1999, p 607.

¹¹⁴ J. Habermas. *Between Facts and Norms: contributions to a discourse theory of law and democracy*. Cambridge: Polity Press, 1996, p 42.

¹¹⁵ I. Tammelo. *Õiglus ja hool*. Koost R. Narits ja M. Luts. Tartu: Ilmamaa, 2001, lk 279.

¹¹⁶ I. Tammelo (2001), lk 279 jj.

Õiglusteooriad on tihedalt seotud hüvede ning ressursside jaotamise probleemiga ühiskonnas, mis seondub distributiivse ehk jaotava õiglusega. Selle kohaselt tuleks hüvede jagamist reguleerida riigi tasandil, ja see põhiprintsiip võiks olla aluseks õigussüsteemi loomisel. Antud printsiibi kohaselt tähendaks õiglaselt toimimine seda, et igale inimesele antakse „oma” ehk see, millele tal on õigus. Aristoteles pidas siin oluliseks proportsionaalsust – õiglus tähendab võrdsete kohtlemist võrdselt ja ebavõrdsete kohtlemist ebavõrdselt, s.o hoolimata ebavõrdsetest vajadustest, teenetest, positsioonist jm. Inimeste arvamused distributiivse õigluse kohta ei lase praktiliselt ühelgi kodanikul tunnistada, et keegi teine võiks teada paremini, mida õigluse mõiste peaks sisaldama.¹¹⁷ Siin peab inimene toetuma mõistusele, mille abil peaks ta suutma läheneda hüvede jaotuse küsimusele ratsionaalselt ja erapooletult. S. Kautz on nentunud, et vastasel korral tuleb õiglusarusaamade subjektiivsetest erinevustest tulenevalt tõenäoliselt kaose vältimiseks õigluse osatähtsust vähendada ning sellisel juhul võime õigluse mõistest kui kehtiva õiguskorra osast rääkida vaid „kõige lihtsamas ja minimaalsemas ning vasturääkivusi mitteteketavas tähenduses”.¹¹⁸

Enamasti seostatakse õigluse mõiste ka võrdsuse põhimõttega ning seda võrdse kohtlemise mõttes. Sellisel puhul saab rääkida kommutatiivsest ehk võrdsustavast õiglusest. Kommutatiivse ehk võrdsustava õigluse printsiibi kohaselt koheldakse kõiki inimesi nende voorustest või pahedest sõltumatult võrdsetena, selle alusel peaksid toimima ka vahetussuhted.

Kui distributiivse õigluse teostamine toimub riigi kaasamisega, mis jaotab hüvesid isikute vahel õigluse ja sellega seotud väärtushinnangute kohaselt, siis kommutatiivse ehk võrdsustava õiglusega reguleeritakse kodanikevahelisi suhteid võrdsuse printsiipi järgides.

Kõnealused õigluse vormid hõlmavad õigluse formaalset ja materiaalselt tasandit. Formaalse õigluse printsiibiks on võrdse kohtlemise põhimõte (kõigi kodanike võrdne kohtlemine riigi poolt, kõigi võrdsus kohtu ees jne); materiaalne õiglus eristab: 1) õiglust hüvede jaotamises (ehk jaotus- ehk distributiivset õiglust) ja 2) hüvede ja koormiste (õiguste ja kohustuste) tasakaalustatust (ehk vahetamis- ehk kommutatiivset õiglust).¹¹⁹

Nagu nähtub allpooltoodud tabelist, saab materiaalse õigluse vormidena käsitleda koguni kolme liiki õiglust: 1) vahetusõiglust (mis on eriti nõutav õiguslikes koordinatsioonisuhetes. Siin on oluline, et toimiks põhimõtteline jaotusõiglus: igaüks annab teistele, mis tal on, kuid ei tohi tekkida ühepoolset kasu ega kaotust); 2) jaotusõiglust (mis on eriti nõutav õiguslikes subordinatsioon (alluvus-) suhetes. Jaotamise aluseks on võrdsuse- ja vajaduseprintsiip. Võrdsuseprintsiibi järgi peab igaüks võrdselt omama. Panuseprintsiibi järgi peab igaüks niipalju saama, kuipalju ta on üldiseks hüvanguks panustanud.

---

¹¹⁷ S. Kautz. Liberty, Justice and the Rule of Law. – Yale Journal of Law and the Humanities. Summer 1999, Vol 11, Nr 2, pp 465–466.

¹¹⁸ S. Kautz (1999), p 466.

¹¹⁹ M. Rehbinder (2003), S 163–164.

Vajaduseprintsibi järgi peab igaüks saama oma vajaduse järgi ja 3) poliitilist õiglust (mille sisuks on, et võim peab teenima õigusriigi põhimõtteid).¹²⁰

Kõik need õigluse vormid on seotud vastavate sotsiaalsete suhete vormiga, teisisõnu: vastavad sotsiaalsed ehk inimestevahelised suhted ühiskonnas tingivad vastavate Tabelis 1 esitatud õigluse vormide tekke. Need vormid on iseloomustatavad õigluse kriteeriumide kaudu, mille realiseerimine ei saa toimuda ilma õiguskorra kaasabita.

Tabel 1. Õigluse materiaalsed vormid

Sotsiaalse suhte vorm	Õigluse vorm	Vastava õiglusvormi kriteeriumid	Tulenevad nõudmised õiguskorrale
Vahetussidemed	Vahetusõiglus	1. Hüved või saavutused peavad olema võrdväärsed; 2. Võimalikud peavad olema vabaturusuhted; 3. Kõik peavad olema vabad ja tegutsema vabatahtlikkuse alusel.	Majanduslik (nt lepingu)vabadus, turumajandus, individuaalsed vabadused, vähe riiklikku vahelesegamist
Kogukonnasidemed	Jaotusõiglus	Oma olemuselt on kõik inimesed võrdõiguslikud. Hüvede ja koormiste ebavõrdne jaotamine võib aset leida üldiselt vastuvõetavatel põhjustel (nt erilised teened, saavutused või vajadused).	Õigluse põhimõtted, printsiibid, sotsiaalabi selle vajajatele, mittediskrimineerimine
Võimusedemed	Poliitiline õiglus	Võim võib teenida vaid üldiselt vastuvõetavaid eesmärke. Ta peab sotsiaalset kooselu õiglaselt ja soodsalt korraldama.	Võimu jaotamine, võimu sidumine riigi ja seadusega, demokraatiaprintsiip, õigusriik

Õiguste ja hüvede jaotamine võib toimuda väga erinevate printsiipide järgi. C. Perelman on käsitlenud erinevaid õigluspärase jaotamise põhimõtteid, nagu igaühele võrdselt, igaühele tema sisemiste omaduste järgi, igaühele töö järgi,

¹²⁰ J. Zenthöfer. Rechtsphilosophie. Berlin: Richter-Verlag, 2003, S 72.

igäuhele vajaduste järgi, igäuhele tema seisuse ja ühiskondliku positsiooni järgi, igäuhele tema õigusjärgne osa.¹²¹

Materiaalse õigluse valdkonnas konkreetse õiglusujuhtumi lahendamiseks on I. Tammelo pakkunud sama põhimõtte: „Kõiki olemuslikus mõttes võrdseid tuleb olulise põhjusega kohelda olemuslikelt sarnastes situatsioonides võrdselt.”

¹²² Ka B. Rùthers'i arvates võib ebavõrdne jaotus osutada õigluse seisukohalt õigeks: saades rohkem kui teised, on vastavuses õigluse põhimõttega ja võib olla õiglane. Selliseks õigluse kriteeriumiks võib olla panuse suurus väärtuse loomisel (jaotamise aluseks on panuse proportsionaalsus). Arvestada võib ka vajaduste erinevusega objektiivses mõttes (invaliididele, vanemateta lastele jm). Seega on tegemist diferentseeritavate jaotusprintsipidega, mis oma olemuselt vastavad õigluse põhimõttele võrdsete kohtlemiseks võrdselt ja ebavõrdsete kohtlemiseks ebavõrdselt.¹²³

Inimene on algselt, olemuslikult vaba. Oma loomult oleme ühetaolised ja meie võimalused peaksid olema võrdväärsed. Rùthers on nentunud, et „oleme kõik võrdsed oma inimolemuse baastasandil”.¹²⁴ Oma võimetelt ja omadustelt ei ole inimesed aga ühetaolised ja võrdväärsed. Kuigi meil on võrdväärsed võimalused, ei kasuta me neid ära võrdväärselt või ei ole isegi (nii bioloogilistel kui ka sotsiaalsetel põhjustel) võimelised seda tegema. Sageli ei ole meil ka võimalust võrdväärsete võimaluste ärakasutamiseks, mille puhul on tegemist kahtlemata ebaõiglase võrdsusega. (Nt võib meie vanemate sotsiaalne seisund mõjutada (ja ka mõjutab) meie sotsiaalseid võimalusi).

Seega ei saa rääkida absoluutsest võrdsusest isegi „inimolemuse baastasandil” ja püüdlused õiglust leida on seotud relatiivse õigluse printsipiga arvestamisega konkreetse juhu lahendamisel.

Õigluse relatiivsusega seondub otseselt õigluse seotus aja ja ruumiga. Universaalse õigluse idee realiseerumise muudab võimatuks tunnetatava õigluse idee seotus sotsiaalse kontekstiga ning koos sellega tunnetuse seotus aja ja ruumi kategooriaga. Ilmselt on õige õiglust mõista vaid subjektiivse nähtusena, kus võib tegu olla vaid teatud sotsiaalsetele inimeste gruppidele õiglusega sisustatud objektiivsete reeglite ning ettekirjutuste loomisega.

Õigluse idee tunnetamine või rakendamine õigusemõistja poolt on sõltuv õiguse looja või rakendaja kohast ja sümpaatiatest sotsiaalses keskkonnas. Seega on ka siin tegemist sügavalt relatiivse õiglusega oma ajas ja ruumis. Jõudmaks lähemale ideaalse õiguse mõistele ja lähendamaks ideaalse õiguse ideed reaalsele õigusele, tuleks õigusnormide formuleerimisel ning nende tõlgendamisel lähtuda antud ajas ja ruumis valdavalt sarnaselt mõistetavatest õigluse kokkuleppelistest printsipidest.

---

¹²¹ C. Perelman. *Justice, Law and Argument: essays on moral and legal reasoning*. Holland: D. Reidel Publishing Company, 1980, p 2.

¹²² I. Tammelo (2001), lk 84.

¹²³ B. Rùthers. *Rechtstheorie*. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1999, S 220 ff.

¹²⁴ B. Rùthers (1999), S 221.

Nagu öeldud, ei ole õigluse olemuse küsimus tänaseks vastust leidnud, see on olnud ja ilmselt ka jääb vaidluste ning diskussioonide objektiks. Samas on inimene alati õiglust otsinud ja need otsingud jätkuvad nii riigi kui ühiskonna tasandil. Riiklikud võimustruktuurid, olles huvitatud oma võimu säilitamisest ja poliitilise positsiooni tugevdamisest, peaksid võimalikult vähe eirama ühiskonnas tunnustamist leidnud õigluse põhimõtteid. Nende põhimõtete pööramine valdavalt enda huvide realiseerimisele põhjustab konflikti võimustruktuuri ja ühiskonna vahel, mille tulemuseks on n.ö võimu võõrandumine ühiskonnast, valijate madal valimisaktiivsus ja elanikkonna vähene huvi riigi (s.h õigusloomelise) tegevuse vastu.

Lähenedes õigluse küsimusele indiviidi ja ühiskonna seisukohalt, on professor Eduard Raska kirjutanud: „Indiviidi seisukohalt õiglane on see, mida ta nõuab oma sotsiaalse identiteedi raames, positsioonilt, millisel teised tunnustavad tema õigusi ja kohustusi sotsiaalse koosluse liikmena, subjektina identiteediruumis. Ühiskonna seisukohalt õiglane on hoolitseda selle eest, et iga indiviid tunnetaks oma kuuluvust ühiskonda sotsiaalse olemise kõigil tasanditel alates olemise intiimselt mitteformaalsetest vormidest ja lõpetades globaalse maailmaühiskonnaga.”¹²⁵ Nendelt positsioonidelt hindavad ühiskonnaliikmed kehtivat õigust ja annavad sellele hinnangu õigluse seisukohast. Ideaalne on õigus, mida tunnetatakse õiglasena, seda kõigist eelkirjeldatud aspektidest lähtuvalt.

Iga mõtleva olendi käitumist motiveerib hinges valitsev õigluse põhimõttest lähtuv alge. Selline alge tekkis sinna juba aegadest, kui inimene inimkoosluses suutis hakata mõistma head ja kurja, seda, mis on õige, mis vale. Indiviidi mõttemaailm loob oma ettekujutuse ja nägemuse ning seostatuse õiglasest kooslust teiste omasugustega. Inimese ettekujutus õiglusest kujutab endast erinevate abstraktsete ideede resultaati, seda eraldiseisvana iga indiviidi jaoks. Ühe subjekti käsitus sellest, mis on õige, ei lange aga enamuses kokku teiste inimeste käsitlusega õigest, mistõttu igauks on veendunud oma õigustunnetuses (ja selle õigsuses). Igapäevaelus võidakse küll jõuda osaliselt üksteise mõistmisele ka selles, mis on õige, mis mitte, kuid ühiselu korraldamisel kasvab vajadus tunnetada neid üldisi regulaatorid ja faktoreid, mis oleksid ühiskonnas inimestevahelise suhtlemise üldisteks õiguspärasteks normideks.

Lähtudes eeltoodust võib hinnata õiglast õigust eri aspektidest, kuid ühtset universaalset õiglust ei saagi olla. Õiglus on tunnetus iga inimese hinges.

2.3.2. Suhtumine kehtivasse õigusesse

Nagu eelpool märgitud, sisalduvad inimese seesmiste käitumiseeskirjade struktuuris lisaks ideaalsetele ka reaalsed (olemas olevad) käitumisreeglid, millest individid oma käitumisaktides juhivad. Siin on tegemist kehtivasse õigusesse suhtumisega, hinnangu andmisega õigusele lähtudes õiglusest, täpsemalt sellest, kui õiglasena antud ajas ja ruumis ühiskonnaliikmed õigust tunnetavad. See on oluliseks baasiks sellele, kuivõrd me saame arvestada õigusega kui (eeldatavalt

---

¹²⁵ E. Raska (2004), lk 125.

efektiivse) ühiskondlike suhete regulaatoriga. Sellest omakorda sõltub see, kas ja kuivõrd subjekt kehtivaid õigusnorme oma käitumises realiseerib.

Suhtumine mistahes nähtustesse, s.h õigusesse, kujuneb eelkõige olenevalt sellest, kui palju ja missugust informatsiooni me selle nähtuse kohta omame.

Informatsioonikanaliks ning vahelülis riigi ja õigussubjektide (ühiskonna) vahel on õigusnormid, mille kaudu (antud juhul) riik annab teada, milline käitumine on talle vastuvõetav, milline mitte. Ühiskondlikul tasandil kujutavad normid endast „vastavat märgisüsteemi”, mille omandamine vastavas kultuuri-ruumis tagab antud ühiskonna mõttes oodatava käitumise. Kui informatsioon oodatavast käitumisest mingil põhjusel ei jõua adressaatideni, on tegemist n.ö kommunikatsioonihäirega sotsiaalses ruumis, mis väljendub normide eiramises ning mille puhul kõneldakse siis „ebaefektiivsetest normidest”. Õigusadressaadid annavad seaduseandjale tagasisidet normide aktsepteeritavuse või selle puudumise kohta oma käitumisaktide kaudu, mis on kas õigusnormidega vastavuses või mitte. „Õigust on ühiskonnas täpselt niipalju, kuipalju seda lõppastmes ütlevad oma käitumise kaudu ja käitumise abil õiguse subjektid – need oleme meie, eesmärgipäraselt tegutsevad inimesed”¹²⁶.

Suvalise sotsiaalse normi puhul ongi oluline see, et see hakkab ühiskonnas või mingis sotsiaalses grupis kehtima siis, kui ühiskonna või grupi liikmed seda järgivad ning norm pälvib antud sotsiaalse keskkonna heakskiidu ja normi eiramine toob kaasa hukkamõistva reaktsiooni. Normi järgimine või mittejärgimine on suvalise sotsiaalse normi efektiivsuse kriteeriumiks. Seega: õigus on efektiivne siis, kui see toimib, kui seda järgitakse. Suuremad šansid saada õigussubjektide käitumises realiseeritud on aga niisugustel normidel, mis on lähedasemad meie tõekspidamistele ja mille puhul me tunnetame, et just need normid suudavad arvestada meie vajaduste ja soovidega ning mis tunduvad meile õiglastena ja on seetõttu vastuvõetavad.

Inimese valmidusele õigusnormi järgida ja oma tegude eest vastutada, avaldab kindlasti mõju see, kas ja kuivõrd on riigi karistuspoliitika kokkulangev inimese (ja ühiskonna) õiglustundega.

Ühiskonna seisukohalt võib nii karistuse liigne rangus kui ka liigne leebus esile kutsuda ebaõiglus- ja usaldamatustunde kriminaalseaduse suhtes. Määravaks sanktsioonide raskuse üle otsustamisel on kõrgeim karistusmäär, mis on seaduses ette nähtud ühe või teise kuriteo toimepanemise eest. Kodanike õiglustunde seisukohalt ei ole seaduses ettenähtud karistuse ülemmäär liigne rangus nii ohtlik kui selle liigne leebus. Viimane võib elanikkonnas (s.h. seaduskuulekate seas) esile kutsuda kartuse, et riigivõim ei kaitse piisava rangusega kodanike elu, tervist ja väärikust kuritegelike rünnete eest. See võib omakorda viia selleni, et need inimesed hakkavad passiivselt suhtuma kuritegevuse vastasesse võitlusesse (nt kartes kurjategijate ja nende lähedaste isikute kättemaksu ei julge nad kannatanuna teatada nende suhtes toimepandud kuritegudest, tunnistajana ei julge nad anda kurjategijat paljastavaid ütlusi jne). Ekstreemsetel

---

¹²⁶ R. Narits, K. Merusk. Õiguse olemusest ja seaduse võimalustest. – Riigikogu Toimetised, 2/ 2000, lk 101.

juhtudel võib selline sanktsioonide liigse leebuse tunnetamine viia omakohtule (seda just siis, kui kannatanu või temale lähedane isik on eriti nõrдинud kuriteo toimepannud isikule mõistetud karistuse liigse liberaalsuse pärast ja tal on reaalne võimalus omakohtule, s.o sisult kättemaksu realiseerimiseks).

2.3.3. Õigusele esitatavad nõuded

Vajadus seadusandluse järele tõusetub ühiskonnast enesest õiguslikku reguleerimist vajavate ühiskondlike suhete tekke ja esinemise näol.

Kaasaegses, üha enam moderniseeruv ja transnatsionaliseeruv maailmas on levinud arvamus, et õigusel ei ole piire, ta peab laienema kõigile aladele ja tasanditele. See tähendaks, et kõik (või vähemalt valdav enamus) sotsiaalsed suhted tuleks õiguslikult reguleerida. Ometi tundub see võimatuna ja samaaegselt ka mõttetuna – ühest küljest ei ole võimalik ette näha kõiki inimestevahelises suhtlemises ettetulevaid nüansse, teisest küljest oleks absurdne üritada kõiki neid suhteid kirjalikult fikseerida ning näha ette riiklikud sanktsioonid teisitikäitujatele. Nii on seaduseandja vaatevinklist tähtis hoomata seaduse optimaalset haardeulatust, jõuda äratundmisele, mida ja mil määral tuleb seadustega reguleerida, millised ühiskondlikud suhted aga peaksid jääma teiste (s.o õigusväliste) sotsiaalsete normide regulatsioonivälja.

Seadusandlust ei ole õige käsitleda ainuüksi riiklike organisatsioonide koostööna. Tegemist on paljude riigioranite ja ühiskondlike seadusandlike jõudude kooperatiivse protsessiga.

Seadusandluse protsess kaasab ühiskonna peamised valdkonnad – poliitika, majanduse, ideoloogilis-kultuurilise sfääri. Kõigil nendel (ja loomulikult kõigil ülejäänud) institutsioonidel on omad huvid, väärtused, mida seadusandluses peaks arvestatama. Seadusandlusprotsessi ei käivita aga regulatsioonivajadused ise, vaid seda teevad kindlad isikud või isikute grupid. Järelilikult tekivad seadused teatud isikute või isikute gruppide (s.h kohtute) initsiatiivil. Seadusandlusega realiseeritakse ka riigivõimu ning teenitakse ühiskonna arengu eesmäärke.

Seadusloomet seostataksegi eelkõige võimuga, täpsemalt ajas ja ruumis piiratud poliitiliste jõudude võimuga. „Õiguskord on – selles ei ole kahtlust – võimuhete toode. Õiguskord säilitab endas need eelised, mis vastavad valitsevas seisundis olevate ühiskonnarühmade nõudmistele”.¹²⁷ Iga õiguskorra eesmärgiks peaks olema õigusnormides sisalduvate käitumisootuste kinnistamine ühiskonnaliikmete teadvuses.

Võimuloleva grupi kõrvale asetuvad sotsiaalses struktuuris teised grupid, kellel ei ole küll õigust ega võimalusi otsustada ühiskonnaprotsesside arengu käigu üle, kuid kel on küllaldaselt mõjuvõimu, et suunata konkreetseid otsuseid enda huvidele soodsas suunas.

---

¹²⁷ A. Aarnio. Õiguse tõlgendamise teooria. Tallinn: Õigusteabe AS Juura, 1996, lk 21.

Reeglina vallandub riigiorganite seadusandlik aktiivsus tänu „väljastpoolt” tulevatele impulssidele, tekib erinevate ühiskondlike gruppide huvide kokkupõrge. Nii on seadusloome juures olulisteks faktoriteks nii grupisisene huvide organiseerimisvõime kui ka grupi kui terviku konfliktivõime ja sanktsioonivõimalused.

Oma huvide läbisurumise võimalus sõltub organisatsiooni sisemisest distsipliinist. Lahkuminevad huvid ühtlustatakse organisatsioonisiselt, kusjuures organiseeritavad on vaid need huvid, mis kujutavad endast antud sotsiaalse grupi sotsiaalseid vajadusi.

Seadusloomega taotletava huvi organiseerimisvõime kõrval on vajalik ka huvikandjate konfliktivõime, mis sageli puudub sotsiaalselt nõrkadel gruppidel (nt töötud, pensionärid, koduperenaised jne), kuna vähese organiseerituse ja peaaegu olematute ressursside tõttu ei oma nad vajalikku võimu ega autoriteeti, mistõttu nende käsutuses ei ole sanktsioonivõimalusi juhuks, kui huvidega arvestamine osutub puudulikuks. Tihti on neil raskusi isegi õigusloomealase teabega, sest harvad ei ole juhud, mil uuest seadusest saadakse teada alles siis, kui see on juba jõustunud või sellega kokku puututakse. Järelikult ei sõltu seadusloome niivõrd rahva tegelikust huvide olukorrast ega nende vahekorrast, kuivõrd sellest, kui edukalt suudetakse oma huvid parlamendis läbi suruda ja ühiskonnas kehtestada.

Materiaalses mõttes asub seadusloome tegelikkuses administratsiooni kätes. Ta valmistab ette eelnõud kuni otsustamisküpsuseni, kogudes ja töödeldes informatsiooni ning kontrollides poliitiliste parteide ja mõjukate (s.t konfliktivõimeliste) huvigruppide konsensust. Oluline on seadusandluse menetluse suurem avalikustamine, ühiskonna kaasamine, kuna see tagaks mitte ainult parema poliitilise kontrolli, vaid aitaks kõrgendada ka sageli puuduvat rahva heakskiitu.

Seadusloomeprotsessis tuleb üldsuse hüvangu tagamise kõrval mõelda pakutavate normide efektiivsusele, seda enam, et ka „varjatud normilooming” tekib loodavate õigusnormide ebaefektiivsuse korral.

Olulisemad faktorid, mis mõjutavad õiguse efektiivsust on: 1) õiguse formuleerimine ja seadusandlus tervikuna, õiguse arusaadavus tema adressaatidele; 2) õiguskaitse- ja õigust rakendavate organite tegevuse kvaliteet; 3) õiguse adressaadid ise ja nende sotsiaalsest keskkonnast tingitud käitumishoiakud.¹²⁸ Lisaks nimetatutele tuleks siin rõhutada ka õiguse sisu, selle võimet peegeldada objektiivseid asjaolusid ja arvestada reaalseid ühiskondlikke ning poliitilismajanduslikke suhteid. Üheks oluliseks õiguse efektiivsust mõjutavaks teguriks on kindlasti õiguskultuuri ja inimeste õigusteadvuse tase ühiskonnas. On ju õigus efektiivsem sellises ühiskonnas, kus enamus ühiskonnaliikmetest austab seadust ja juhindub sellest igapäevases elus. „Normi efektiivsus on lõppkokkuvõttes sõltuv õigusteadvusest; ja siin on ka normikonfliktide lahenduse klassi-

---

¹²⁸ R. Mayntz. Durchsetzung und Wirksamkeit des Rechts in der Sicht der Soziologie. – Die Durchsetzung des Rechts. Symposium der Fakultät für Rechtswissenschaft aus Anlass des 75jährigen Bestehens der Universität Mannheim. Mannheim, Wien, Zürich: Bibliographisches Institut, 1984, S 13.

kaline koht”.¹²⁹ On oluline, et inimesed teaksid oma õigusi ja nendele vastavaid kohustusi ning saaksid nendest õigesti aru.

Niisiis: võimalikult õiglase ja võimalikult efektiivse õiguse väljatöötamine riiklikul tasandil eeldab seadusloome suunatust ühiskonnale: enne seaduste kirjapanekut ja väljakuulutamist peab seadusandja olema kursis ühiskonna olemuse ja vajadustega, sügavuti analüüsima seda, kellele ja milleks ta neid seadusi kirjutab. Ainult see aitab ületada rahva riigist võõrandumise probleemi ning tõsta õiguse efektiivsust ja suurendada ühiskonna turvatunnet.

Nii lasub positiveeritud õigusel suur vastutus ühiskonna tasakaalustatud funktsioneerimise kindlustamisel ning turvalisuse tagamisel.

Et seda vastutusrikast ülesannet täita, peab õigus arenema käsikäes vastava ühiskonna arenguga, arvestades sotsiaalsete arengutega ning tajudes õigusnormide vastastikust seotust teiste sotsiaalsete käitumisreeglitega. Koos teiste käitumisnormidega kujundab õigus elanikkonna elulaadi, suhtumisi, tõekspidamisi; teisest küljest on õigusnormide sisu mõjutatud ühiskondlikest teguritest, eelkõige võimupositsioonist, huvidest, väärtustest ja valitsevatest mentaliteetidest. Õeldu viitab vajadusele senisest enam kasutada seadusloomes sotsiaalset informatsiooni.

Informatsioonina, mis nii abistaks seadusloomesse kaasatud isikuid tervikliku ühiskonnapildi mõistmisel kui ka kohustaks poliitilist eliiti moraalselt arvestama stratifikatsioonistmestiku madalamatel astmetel olevate ühiskonnaliikmete olukorraga ja vajadustega, mõistetakse sotsiaalstatistilisi andmeid, majandusinformatsiooni ja sotsioloogiliste uurimuste tulemusi.¹³⁰

Selleks, et õigusnorm reguleeriks efektiivselt ühiskondlikke suhteid, ja seejuures teeks seda nii, nagu soovib seaduseandja, on vajalik paljude faktorite koosmõju.

Õigusloome protsessis on vajalik pöörata tähelepanu järgmistele aspektidele:

- *uue akti puhul*: millised objektiivsed sotsiaalsed, poliitilised, majanduslikud, psühholoogilised põhjused nõuavad tema loomist; milliste klasside, kihtide ja sotsiaalsete gruppide huvid peegelduvad akti loomise idees; millised sotsiaalsed takistused on selle akti väljatöötamisel ja vastuvõtmisel; millistena nähakse selle akti perspektiive ja toimet tulevikus;
- *seaduseprojekti teksti ettevalmistamisel*: milline on teksti ettevalmistamise mehhanism; millised sotsiaalsed faktorid ja mil määral seda mõjutavad; kuidas seda teksti mõjutavad erinevate elanikkonnagruppide huvid, arvamused ja traditsioonid;
- *seaduseprojekti arutusel*: milline on siin kodanike aktiivsus; millised klassid, kihid, sotsiaalsed grupid avaldavad oma arvamust ja teevad ettepanekuid ning millega need lõpevad; mil määral neid märkusi ja ettepanekuid

---

¹²⁹ R. Jakob. Rechtsbewusstsein und Normkonflikt. Gedanken zur Aktualität von Theodor Geigers Überlegungen zu Recht und Moral. – Theodor Geiger. Soziologie in einer Zeit „zwischen Pathos und Nüchternheit“. Beiträge zu Leben und Werk. Herausgegeben von Siegfried Bachmann. Berlin: Duncker&Humblot GmbH, 1995, S 200.

¹³⁰ Vt selle kohta lähemalt: P. Kenkmann. Sotsiaalne informatsioon seadusloome edendamise teenistuses: olukord ja ettepanekud. – Riigikogu Toimetised, 2000, nr 1, lk 139 jj.

- arvestatakse ja millistel motiividel seda tehakse; millised tagajärjed võivad olla nende ettepanekute arvestamisel või arvestamata jätmisel;
- *projekti esitamisel läbivaatamiseks seadusandlikule organile*: millised muudatused projekti tehti; millised olid riiklike ametkondade, ühiskondlike organisatsioonide ja neid esindavate sotsiaalsete ja professionaalsete gruppide huvid; kuidas on selle seaduse vajalikkust seaduseprojektis motiveeritud; kuidas prognoositakse selle seaduse vastuvõtmist;
  - *projekti arutelul seadusandlikus organis*: kõik eelmises etapis püstitatud küsimused ja lisaks sellele: kuidas ühiskondlik arvamus mõjutab seaduseprojekti arutamise käiku ja tulemusi ning sellesse tehtud parandusi;
  - *seadusandliku akti jõustumisel*: nende isikute suhtumine sellesse akti, kes seda uut akti hakkavad rakendama (nimetatud isikute arvamus akti sisust, selle juriidilisest vormist, nende isikute prognoos selle akti efektiivsuse kohta tulevikus).¹³¹

Nagu eeltoodust nähtub, korduvad mõningad küsimused (probleemid) õigusloomingu protsessi erinevates staadiumides. Kui need korduvad küsimused omaette vaatluse alla võtta, võib nad grupeerida kolme peamisesse rühma, mis erinevad üksteisest ühiskondlike suhete ringi poolest:

1. *grupp* – ühiskondlikud suhted, nähtused ja protsessid, mis kutsuvad esile õigusliku reguleerimise vajaduse (möödapääsmatuse, soovitavuse) ja nendele vastavad ühiskondlikud huvid. Need põhjused on aga tihti ka ise õigusliku reguleerimise aineks (objektiks);
2. *grupp* – ühiskondlikud suhted õigusloome protsessis, mis stimuleerivad, pidurdavad või muudavad tema arengut (kulgu); siin on põhiliseks õigusloome protsessi osaliste huvid. Märksõnaks on siin õigusloome sotsiaalne mehhanism;
3. *grupp* – ühiskondlik arvamus, elanikkonna huvid ja vaated, s.o nende kodanike ja ametiisikute arvamus, vaated, kes vahetult seaduseprojekti ettevalmistamises ei osale (või osalevad osaliselt, nt selle arutamisest osavõtmise näol). Järelikult peetakse siin silmas uue õigusnormi loomise protsessi lähtudes selle tulevastest adressaatidest. Kõik need kolm gruppi iseloomustavad õiguse sotsiaalset tingitust lähtudes tema peamistest aspektidest: objektiivsest ja subjektiivsest; sisemisest ja välisest; sotsiaalsest ja sotsiaalpsühholoogilisest.¹³²

2.3.4. Suhtumine õiguslikesse ettekirjutustesse

Nagu eelpool märgitud, sõltub õigusnormidesse suhtumisest nende normide realiseerimine (või realiseerimata jätmine) inimeste käitumises. Normide

¹³¹ В.Н. Кудрявцев, В.П. Казимирчук. Современная социология права. Москва: Юрист, 1995, с 40, 41.

¹³² В.Н. Кудрявцев, В.П. Казимирчук (1995), с 41, 42.

realiseerimine või normide eiramine sõltub sellest, kas õigusadressaatide hinnangul on normid võimelised, kohased vastavaid, õiguslikku regulatsiooni vajavaid, ühiskondlikke suhteid nõutaval, vajalikul tasemel reguleerima. Õigusadressaatide hinnang selles küsimuses sõltub sellest, kui „õigena” (õiglasena) õigussubjektid õigust tunnetavad. Nii jätkuvad õigluse otsingute kõrval ka õige õiguse otsingud.

Küsimus „õigest” õigusest on olnud ja on jätkuvalt aktuaalne igas kultuurija õigusruumis. Vaatamata tõsiasi, et mistahes sotsiaalsed käitumisreeglid (nii ühiskondlikus kui riiklikus mõttes) on inimesed ise enda tarvis loonud, ei suudeta „õiget” õigust ometi leida ega teadlikult luua. Niisuguse õiguse üheks kriteeriumiks on eeldatavalt õiglus (nähtus, millel taas puudub ühtne definitsioon), kuid ka õiglase õiguse otsingud on vähemalt niisama vanad kui võimukandjate seadusandlik tegevus. „Õigusfilosoofia olemuslik küsimuseasetus on alati küsimine õige õiguse, õige õiguse idee järele”.¹³³ „Õigusfilosoofia ülesanne, tema teema on „õige õigus”. Seda võib nimetada ka „õiglaseks õiguseks” või koguni lihtsalt „õigluseks”.”¹³⁴

Õige õiguse otsingul on ilmselt mõttekas lähtuda õiguse määratlemisest. Kui õiguspositivism käsitleb õigust seaduseandja tahtest määratud fenomenina, mis nii tekkelooliselt kui ka olemuslikult on seotud riigi kui legaalse võimu suveräänse subjektiga, siis loomuõigusliku seisukoha järgi on õige olemise algoritmiks õigus, mis on kätketud inimtahtest sõltumata loomuliku korra sotsiaalse elu nähtustesse ja suhetesse.¹³⁵

Õiguspositivism ja loomuõigus on õiguse olemuse küsimuses erinevatel seisukohtadel.¹³⁶

Mis on õigus?	
Õiguspositivism	Loomuõigus
1. arvamus Õigus on ainult see, mis tuleneb riigist ja baseerub poliitilisel autoriteedil	1. arvamus Õigus on ainult see, mis ei ole vastuolus inimese loomusega
2. arvamus Õigus on ainult see, mida inimesed järgivad ja mida riik realiseerib	2. arvamus Õigus on ainult see, mis ei ole vastuolus jumaliku ilmutusega
3. arvamus Õigus on ainult see, mida inimesed ja riik käitumisjuhisenä aktsepteerivad	3. arvamus Õigus on ainult see, mis ei ole vastuolus mõistusega

Joonis 3. Õiguse olemus õiguspositivismis ja loomuõiguses

¹³³ M. Luts. Sissejuhatus õigusfilosoofiasse. Tallinn: Juura, Õigusteabe AS, 1997, lk 20.

¹³⁴ M. Luts (1997), lk 30.

¹³⁵ E. Raska (2004), lk 38.

¹³⁶ J. Zenthöfer. Rechtsphilosophie. Berlin: Richter-Verlag 2003, S 17–20.

Küsimusega õiguse olemuse ja kehtimise kohta seondub õiguse pärinemise, tema tekkekoha küsimus. Sellele on põhimõtteliselt kaks vastust:

- õigus on seadusandja looming – grupp selleks volitatud inimesi paneb vastavad käitumiseeskirjad kirja ja need käitumisjuhised muutuvad pärast seaduse jõustumist kõigile kohustuslikeks;
- õigus tekib ühiskonnas spontaanselt inimeste endi käitumise kaudu, ilma et keegi neid käitumisreegleid spetsiaalselt välja mõtleks.

Esimesel juhul pärineb õigus riigilt, teisel juhul ühiskonnast; esimest seisukohta toetab õiguspositivism, teist loomuõigus.

Nii saab õigust tema tekkekohast lähtudes liigitada riiklikuks ja ühiskondlikuks õiguseks. (Teoreetiliseks lähtekohaks on siin austria õigusteadlase Eugen Ehrlich'i esitatud õiguse liigitus, mille järgi lisaks nimetatutele eksisteerib veel juristide- e otsustamisõigus).¹³⁷ Juristide- ehk otsustamisõigust võiks tänapäevase arusaama järgi ka menetlusõiguseks nimetada.¹³⁸

---

¹³⁷ E. Ehrlich. Grundlegung der Soziologie des Rechts. 1913, S 34–137 ff.

¹³⁸ **Otsustamisnormid**, nagu kõik normid, on teatud käitumisreeglid. Nende eripära on see, et nad ei ole loodud nende inimeste jaoks, kes ühiskonnas tegutsevad, vaid nende jaoks, kes esimeste üle kohut mõistavad. Need on normid, mis kirjutavad kohtunikele (nii riiklikele kui ka au-, distsiplinaar-, vahe- jne kohtunikele) ette, mida tuleb silmas pidada kohtualuste käitumist arutades ja nende üle kohut mõistes ning sanktsiooni rakendades. Kõnealused normid ei teki vahetult ühiskonnast, vaid on seadusandja looming. **Ühiskondlik õigus** kujutab endast inimühendustes kehtivaid õigusetekirjutusi. Kuna ühiskond koosneb arvututest suurematest ja väiksematest inimühendustest (nt perekond, korteriühistu, töökollektiiv, kutsealased seltsid jne), mille sees eksisteerivad ja toimivad antud ühenduste liikmete käitumist reguleerivad normid, võime sellist õigust nimetada ka organisatsiooniõiguseks. (T. Raiser (1995), S 105). Oluline on siin rõhutada, et organisatsioonid (inimühendused) loovad need käitumisnormid ise ja teostavad ise ka kontrolli nende täitmise üle. Tähtis on ka see, et nn organisatsiooninormide sisu võib, kuid ei pruugi kokku langeda nn riikliku õiguse normidega. Mistahes inimühendus saab vaid siis püsima jääda, kui on olemas korraldavad reeglid, mis näitavad ära iga antud ühenduse liikme positsiooni selles ühenduses (nt alluvussuhted, igapäev ülesanded koosluses jne). Nii koosneb ühiskondlik õigus inimühenduste elu ja tegevuse organiseerimis- ja korraldamisõigusest, mis on automaatselt (spontaanselt) tekkinud. „Need normid baseeruvad ühiskonnaliikmete teadvusel ning olulisemateks normideks, mille järgimist ka püütakse kindlustada, on moraali-, tava-, ja viisakusnormid, aga ka au, hea toon ja mood on need kategooriad, mida peetakse olulisteks sotsiaalses ühiselus. Inimühendustes tekkinud ja tekkiv ühiskondlik sund toimib aga tugevamalt kui mistahes riiklikud sanktsioonid”. (T. Raiser (1995), S 105). **Riikliku õigusena** on E. Ehrlich käsitletud õigust, mis „tekib riigi kaudu ja mis ei saa ilma riigita püsima jääda”. (T. Raiser (1995), S 108). Samas rõhutatakse, et riiklik õigus, nagu ühiskondlik õiguskki, tekib ühiskonnas, kasvades välja „õiguslikest asjaoludest”. Elementaarsete õiguslike asjaoludena nimetab Ehrlich käitumisreeglipärasusi ja ühiskondlikke harjumusi, samuti sotsiaalset võimu ja varalisi sidemeid. (T. Raiser (1995), S 107), s.t tüüpilistest asjaoludest seoses sotsiaalelu korraldusega ja seostega, mis kannavad inimeste jaoks õiguslikku iseloomu. Kuna paljude seaduste sisuks on rahva- (s.o ühiskonna-) või juristideõiguse retseptioon, siis riikliku õiguse all võib Ehrlichi arvates mõista eelkõige sõjaväe-, politsei- ja maksuseadusi, kui spetsiaalset liiki organisatsiooninorme. Nii on riikliku õiguse näol tegemist vahendiga ühiskonna kujundamiseks ja selle struktuuri muutmiseks. (T. Raiser (1995), S 108).

Riiklik õigus esineb siis, kui on olemas tsentraalselt juhitud, militaarsete ja poliitilisele võimule toetuv õigusemõistmine ja valitsemine. Riikliku õiguse aluseks on asjaolu, et juhul kui riik (kui võimuaparaat) ja suur osa ühiskonnast on vastuolus, nii et riigi poolt antud normid ei leia ühiskonnas üksmeelset aktsepteerimist, tagatakse nende täitmine riiklike sunnivahendeid kasutades. Ühiskondlik õigus rajaneb konkreetse ühiskonna liikmete arusaamal ja ettekujutusel „õigest” ehk õiglasest õigusest. Seda õiguse õiglust, mis teeb sellest õigusest „õige” õiguse, oodatakse igal tasandil – üksikindiviidi ja grupi suhetes ning gruppidevahelises suhtlemises.

Riikliku ja ühiskondliku õiguse eristamise peamisteks kriteeriumideks on: 1) *autoriteetsuse küsimus*: riikliku õiguse autoriteet lasub spetsiaalsetel institutsioonidel (parlament, valitsus, kohtud jne), ühiskondliku õiguse puhul on olulised riigi- ja võimuvälised liidrid (sotsiaalse grupi juhid, perekonnapea jne); 2) *õigustrakendavate organite, institutsioonide aspekt*: õpetatud juristid kuuluvad riikliku õiguse juurde; „ühiskondliku õiguse mõistjateks” on mitteformaalse sotsiaalse kontrolli teostajad; 3) *moraali ja õiguse vaherkord*: ühiskondliku õiguse tasandil ei ole õigus ja moraal teineteisest lahutatud. Siin eksisteerib moraal kui üleüldine nähtus, niisamuti nagu tava- ja loomuõigus. Riikliku õiguse puhul peab rääkima õigusest ja moraalist kui eraldiseisvatest nähtustest. Eeldatakse, et seaduseandja on võtnud ja võtab seaduste loomisel aluseks ühiskondlikud üldkehtivad moraalnormid, kuid nende kajastumine ei ole tegelikult õigusnormides nähtav ja sageli ka tuntav. Siin peitubki peamine põhjus, miks õiguse adressaadid, s.o ühiskonnaliikmed, õigusnorme alati ei järgi ning otsivad oma probleemide lahendamiseks teisi reegleid ja vahendeid.

Riiklik ja ühiskondlik õigus arenevad koos ning täiendavad teineteist. Siiski tundub, et tugevam on mõju ühiskondlikult õiguselt riiklikule õigusele. „Riiklik õigus oma tardumuses, ranguses ja üldisuses ei ole adekvaatne asendaja ühiskondlik-autonoomsetele kordadele, mis võivad painduvalt ja diferentseeritult erinevate eluvaldkondadega ja sotsiaalsete rollidega ning muutuvate sotsiaalsete vajadustega kohaneda. Riiklik õigus, et olla sotsiaalselt mõjus, vajab täiendust õigusväliste normide näol.”¹³⁹ Ja vaatamata sellele, et olukorras, kus tavad, moraal ja religioon ei juhi enam piisavalt inimeste sotsiaalset kooselu ning tekib vajadus riigi poolt sanktsioneeritavate normide järele, peavad need (riiklikud) normid olema vastavuses õigusväliste ühiskondlike normidega, kui tahetakse, et nad leiaksid realiseerimist õigussubjektide käitumises.

Riikliku ja ühiskondliku õiguse vahelülis on subjektiivne tunnetus, mille tulemusena isik (antud juhul seaduseandja) interpreteerib ühiskonnast tulenevat oma isikust ja enda teadvusest (s.h õigusteadvusest) lähtudes, mis võib objektiivset reaalsust kirjapandud õigusnormides mõnevõrra moonutada. (Ja tegelikult ta seda alati teebki!). Seda probleemi aitaks vähendada seaduseandja võimalikult hea ja adekvaatne kursisolek tegeliku sotsiaalse situatsiooniga, hoides kätt n.ö „aja pulsil” loomaks enam sotsiaalses mõttes „õigeid” seadusi.

---

¹³⁹ J. Isensee. Freiheit–Recht–Moral – das Dilemma des Rechtsbewusstseins im deutschen Verfassungsstaat. – Freiheit-Recht-Moral. Hrsg von K. Weigelt. Bonn: Bouvier, 1988, S 17.

Õiguskorda tuleks pidevalt analüüsida ja võrrelda seda sotsiaalse tegelikkusega, avastamaks seadustes lünki ning subjektiivseid moonutusi.

Suhtumine õiguslike ettekirjutuste täitmisel taandub suuresti õiguse autori- teedi küsimusele. Õiguse autoriteet on oluliseks faktoriks selle järgimise või mittejärgimise küsimuse otsustamisel õigussubjektide poolt.

Õiguse autoriteedi küsimust on mõttekas analüüsida riikliku ja ühiskondliku õiguse võrdluses. Nii võime küsida: kumb, kas riiklik või ühiskondlik õigus, peaks leidma enam ühiskonnaliikmete poolehoidu ja mis sunnib õigust järgima? Lihtsam on siin ehk vastata küsimuse teisele poolele: riigist tuleneva õiguse täit- mise garantiks on riik ise loonud vastava sunnimehhanismi, vastavad institut- sioonid, organid, kes peavad seisma hea selle eest, et õigust järgitaks ning karistama sellest üleastujaid; ühiskonnas tekkinud õiguse järgimise üle ei ole loodud spetsiaalseid sunniorganeid, vastutus oma käitumise eest lasub eelkõige igatüüpi enesel, õiget käitumist juhib „südame hääl” ning meie kaaskodanikud, andes hinnanguid meie tegudele. Kui riikliku õiguse eiramisel peab arvestama rangete riiklike sanktsioonidega, siis ühiskonnaõigusest üleastumise korral peab olema valmis kaasinimeste (s.t teiste ühiskonnaliikmete) hukkamõistuks. Nii on siin tegemist kahe, täiesti erineva kontrollimehhanismiga, mis inimese käitumist igapäevaselt mõjutavad.

Tulles tagasi eelmise lõigu alguses esitatud küsimuse juurde, on vastuse otsimisel ilmselt mõttekas lähtuda õiguse sotsiaalsest olemusest, mis tähendab seda, et n.ö „õige” olemise normid on tekkinud ja tekivad alati ühiskonnas, üks- kõik kuidas me neid norme nimetame (tava-, moraal-, eetika- jne normid). Ühiskonnas juurduvad nii või teisiti ainult need normid, mis leiavad ühiskonna- liikmete positiivset vastukaja. Just seepärast me saamegi neid nimetada „õige” käitumise normideks või „õigeks õiguseks”. Riik kui institutsioon, mille valduses on vastavad sunnimehhanismid, fikseerib ühiskonna mõttes „õiged” normid riiklike seadustena, andes neile imperatiivse kaalu ja kehtestades (formaalseid) sanktsioone neist normidest üleastujate suhtes. Nii saab väita, et (riiklikel) õigusnormidel on sotsiaalsed juured, kuna need normid on välja kasvanud (tulenevad) ühiskonnast enesest ning õiguse adressaadid, kellele riik on need normid kohustuslikena fikseerinud, on needsamad ühiskonnaliikmed, kes on nendesamade (nüüd siis juba riiklike) käitumishinnangude kaudseteks loojateks.

Poolehoidu saame aga tunda meie sümpaatsete, südamelähedaste nähtuste, asjade suhtes. Nii pooldame seda õigust, mis on lähedasem meie tõeks- pidamistele ja mille puhul me tunneme, et just see õigus suudab arvestada meie vajaduste ja soovidega, mis tundub meile õiglasena. Mida teineteisele lähemal seisavad ühiskondlik ja riiklik õigus, seda sotsiaalselt „õigem” õigus kui nii- sugune on ja seda autoriteetsemana õigussubjektid seda tunnetavad.

Õigusteadvuse struktuuri kvaliteet tervikuna sõltub neist käitumis-ees- kujudest, keda antud isik on kunagi jäljendanud või kellega ta on end käitumises identifitseerinud. Järelikult: selleks, et kindlustada õigusteadvuse soovitatav kujunemine juba tema kujunemise algfaasis, on vaja suunata ja kontrollida jäljendamise ning identifitseerimise protsesse.

3. ÕIGUSTEADVUSE KUJUNEMINE

3.1. Õigusliku sotsialiseerimise eesmärgid

Õiguslik sotsialiseerimine rajaneb kõlbelise kasvatusena loodud alustel ning omab selgelt formuleeritavaid eesmärgi.

1) *Isiksuse kujundamine*, mis algab sellest, et lapsele tehakse selgeks ühiskonnas, eelkõige aga mikrokeskkonnas valitsevate väärtusideaalide seisukohalt, mis on hea ja mis on halb, mida tohib ja mida ei tohi teha. Tuginemine olulistele väärtusideaalidele (ja eeldades, et õigusnormide loomisel on nendest ideaalidest lähtutud) kindlustab inimese õiguspärase käitumise (ja seda ka ilma õigusnormide sisu tundmata).

2) *Positiivsete sotsiaalsete hoiakute kinnistamine*. Spetsiifiline õiguslik kasvatus hakkab inimese teadvust ja käitumist mõjutama siis, kui ta on juba saavutanud teatava sotsiaalse küpsuse ning on võimeline mõistma õigusnorme ja neid spetsiifilisi vahendeid, millega tagatakse õigusnormide täitmine. Koos sellega hakkab indiviid tunnetama ka teatavaid kõlblusnorme ja neis sisalduvaid väärtusi õigusnormide ja sotsiaalõiguslike väärtustena ning sotsiaalsed hoiakud kujunevad ajapikku sotsiaalõiguslikeks hoiakuteks. Seega õiguslik sotsialiseerimine „kinnistab tavaliselt juba olemasolevaid positiivseid sotsiaalseid hoiakuid ning aitab üksikasjalikult välja töötada õiguspärase käitumise mudeli ühe või teise konkreetse elusituatsiooni jaoks. Pole kahtlust selles, et võrreldes sotsiaalsete hoiakutega on sotsiaalõiguslike hoiakute mõju inimese käitumise reguleerimisel tugevam”.¹⁴⁰ Õiguslik sotsialiseerimine ei alga konkreetse indiviidi osas seega kunagi tühjalt kohalt, vaid alati teatavate kõlbeliste teadmiste ja kogemuste pinnalt.

Kui kõlbeline kasvatus on indiviidi teadvuse (ja käitumise) vorminud ühiskonna väärtusideaalide vaimus, siis toimub ka positiivsete sotsiaalsete hoiakute kujunemine sotsiaalõiguslikeks hoiakuteks sujuvalt ning inimese reaalne käitumine ei satu konflikti õigusnormidega. See on ilmselt määrava tähtsusega õiguspärase käitumise kujundamisel, mis iseloomustab meie elanikkonna valdavat enamust.

Samas ei ole välistatud ka võimalus, et inimene ei ole oma eluteel sattunud situatsiooni, kus ta oleks pidanud kindlaks määrama oma suhtumise teatavatesse sotsiaalsetesse väärtustesse, mistõttu tal ei ole ka välja kujunenud kindlat sotsiaalset hoiakut nende väärtuste suhtes. Peab eeldama, et niisugustel juhtudel langeb positiivse sotsiaalõigusliku hoiaku kujundamise põhivõime sotsialiseerimisagentidele. Õiguskasvatus peaks olema suunatud eelkõige noortele.

Erinevused ühiskonnaliikmete sotsiaal-majanduslikes elutingimustes ja ühiskondliku teadvuse ebahühtlane arengutase tingivad ka teatavaid erinevusi arusaamades väärtustest. Mida väiksema ühiskonna rakukesega on tegemist, seda

---

¹⁴⁰ Noorte õigusliku kasvatusena kanalid ja efektiivsus (kriminoloogilisi aspekte). Tartu, 1974, lk 17.

suuremad võivad erinevused olla võrreldes üldtunnustatud väärtusideaalidega. Kui niisugused hälbed esinevad näiteks kodus (kus nad ka kõige sagedamini esinevad) ning ühiskonna teised grupid ja institutsioonid neid arusaamu õigeaegselt ei korrigeeri ja väärä käitumist ei tõkesta, võivad kujuneda negatiivsed sotsiaalsed hoiakud. Siis seisavad õigusliku sotsialiseerimise ees komplitseeritud ülesanded positiivsete sotsiaalõiguslike hoiakute kujundamisel (vajadusel vastavate riiklike institutsioonide (nt Alaealiste komisjonid) osalusel).

3) *Aluse rajamine ratsionaalse käitumisvariandi valikuks.* Sotsiaalse olendina akumuleerib inimene informatsiooni, mis mistahes sotsiaalsete kanalite kaudu temani jõuab. Neid kanaleid ja informatsiooniandjaid (siin peetakse silmas erinevaid sotsialiseerimisagente) on arvukalt, kusjuures subjekt jääb oma arengus justkui nende risttule alla. Tegelikult valib iga indiviid oma hinnatavad väärtused ise tehes seda eelkõige oma sisetunnetuse ajal ja sellest lähtudes. Valitud väärtused avalduvad tema käitumises.

Kahtlemata ei tee ühiskond (sotsialiseerimisagentide kogumi mõttes) oma tööd ilmaaegu: tema edastatav informatsioon jõuab subjektini. Subjekt selekteerib saadud informatsiooni ning see saab tema käitumise kujundajaks vastavalt tema teadvuse ja individuaalsuse (nt ka ealisele, arengutasemelisuse) eripärale. Ükski sotsialiseerimisagent ei suuda luua ega selgitada (avada) kõiki skeeme, situatioone, millesse inimene võib sattuda ja kus tal tuleb teha teadlik otsus (valik) oma käitumisvariandi osas. Igal üksikjuhul käitub, tegutseb ikka isik ise, tehes seda selle pagasiga, mis tema teadvusesse sotsialiseerimisagentide vahendusel on kinnistunud.

Käitumisvariandi *teadlikul* valikul mängib olulist rolli ratsionaalsus, ja seda mitte ainult n.õ ratsionaalse valiku printsiibist lähtudes. Rääkides inimese teadlikust (teadvustatud) käitumisest tähendab see, et isik lähtub mõtestatud käitumismudelidest, mis on tema teadvuses kinnistunud ning mis on kooskõlas tema südametunnistuse ja õigluse printsiipidega ning sisetunnetusega õigest käitumisest.

Need käitumismudelid tekivad sotsialiseerumise käigus kogutud ja akumuleeritud informatsiooni baasil selle info subjektiivse analüüsi tulemusena. Inimene loob endale n.õ regulatsioonivälja, kus kujunevad selle keskkonna jaoks universaalsed ja kõige sobivamad käitumisreeglid, mis ei sõltu mistahes muudest kanalitest soovitatavatest või pealesurutavatest ettekirjutustest.

Niisugune regulatsiooniväli kujuneb inimese tunnetuse kaudu, millised on mõtestatud, ratsionaalsed teed toimiva sotsiaalse kooselu jaoks. Toimiva õigussüsteemi kujundamiseks ei ole oluline ega vajalik riigi positiveeritud normide päheõppimine vaid tunnetuslikul alusel ühtse regulatsioonivälja loomine. Õigussüsteem peab reaalseid ühiskondlikke suhteid mõistuspäraselt (s.t vastavalt vajadusele) reguleerima. Positiivse õiguse loomise põhimõtted mõjutavad inimeste väärtussüsteemi kujunemist ja sotsiaalset käitumist.

4) *Sotsiaalse käitumise printsiipide tutvustamine.* Sotsiaalset käitumist võib määratleda käitumisena, mis eeldab isiku jaoks tähtsaid sotsiaalseid tulemusi,

milleks võib olla suvaline hüve (nt teadmine, informatsioon, heaolu, austus, heatahtlikud suhted, võim, raha jne), mille allikaks ilmingimata peab olema ühiskond. Sotsiaalse tulemuse saavutamisel on aga oluline isiku seotus (st sotsiaalne suhe) teiste ühiskonnaliikmetega, kellest suurel määral sõltub hüvede saamise võimalikkus või võimatus.

Sotsiaalseks suhteks nimetatakse paljude indiviidide käitumist, mis oma subjektiivse mõtte kohaselt on üksteist arvestav ja üksteisele orienteeritud. Sotsiaalne suhe seisneb täielikult ja eranditult mingi mõtestatud sotsiaalse tegevuse võimaluses, sõltumata sellest, millel see võimalus põhineb. Nii on kõnealuse mõiste tunnuseks vähemalt kahe indiviidi vastastikku orienteeritud tegevus. Sotsiaalse suhte sisu võib olla väga erinev: suguline kiindumus, sõprus, aukartus, tunnustamine, lugupidamine, mingi lepingu täitmine, sellest mööda hiilimine või selle katkestamine, võitlus, vaenulikkus jne. Seega ei ütle kõnealune mõiste mitte midagi selle kohta, kas tegemist on tegutsevate indiviidide solidaarsuse või vaenuga. Ilmselt tulevad siin kõne alla mõlemad variandid.¹⁴¹ Kõik sotsiaalse suhte vormid eeldavad ühiskonnaliikmete omavahelisi kontakte, mille käigus tekivad ja arenevad erinevat tüüpi seosed inimeste vahel. Olenevatest seose iseloomust mõjutavad isikud mistahes suhtlemise käigus üksteist, püüdes häälestada teist suhtluspoolt n.ö oma lainele, kohandada teda (ja võimalusel ise kohanedada) selle suhte „mängureeglitega”. Sisuliselt on siin tegemist tüüpilise sotsialiseerumise ja sotsialiseerimise situatsiooniga, ja seda nii konkreetse suhte kui ka sotsiaalse keskkonna tasandil.

Sotsiaalse suhte puhul tuleb kindlasti rõhutada veel mõningaid olulisi aspekte: 1) mitte mingil juhul ei ole õige väita, et sotsiaalse suhte osapooled omistavad antud suhtele sama mõtte või võtavad mõlemad ühesuguse hoiaku. „Sõprusele”, „austusele”, „armastusele” jne võib teine pool vastata hoopis millegi muuga. Sellisel juhul annavad osalised oma tegevusele erineva mõtte ning sotsiaalne suhe on mõlemalt poolt objektiivselt vaadatuna „ühepoolne”. Vastastikune on ta aga isegi siis, sest tegutsev indiid eeldab (mõnevõrra või täiesti ekslikult) partneri teatud hoiakut enda suhtes ja orienteerib oma tegevuse sellele ootusele. Objektiivselt „mõlemapoolne” on sotsiaalne suhe ainult siis, kui ühe poole suhtumine on kooskõlas teise poole suhtumisega. Vastastikkuse puudumine välistab „sotsiaalse suhte” olemasolu ainult siis, kui indiviidide tegevuses puudub tõepoolest igasugune vastastikune orientatsioon; tavaliselt on aga ka siin igat liiki üleminekuid; 2) sotsiaalne suhe võib olla ajutine või väga kestev. Viimane võimalus teostub siis, kui on tõenäoline, et oma subjektiivsele mõttele vastav ja seetõttu oodatav käitumine pidevalt kordub. *Ainult* sellise võimaluse olemasolu (s.t tõenäosus), et leiab aset mingi subjektiivselt mõtestatud tegevus, tähendab sotsiaalse suhte olemasolu. Väide, et mingi „sõprussuhe” või „riik” eksisteeris või eksisteerib, tähendab siin *vaid* seda, et meie (vaatlejad) arvame, et oli või on olemas *tõenäosus*, et mingist hoiakust lähtudes tegutsevad inimesed mingil kindlal viisil. Juriidilises lähenemises vältimatut alternatiivi – mingi *õigusnorm* kas kehtib (õiguslikus mõttes) või mitte, teatud *õigus*suhe

---

¹⁴¹ M. Weber. Võimu ja religiooni sotsioloogiast. Tallinn: Vagabund, 2002, lk 41–42.

eksisteerib või mitte – ei ole sotsioloogilise käsitluse jaoks olemas; 3) sotsiaalse suhte subjektiivne mõte võib muutuda (nt poliitiline suhe võib üle minna solidaarsuselt huvide konfliktiks). Kas öelda, et sellisel juhul on tegemist „uue” suhte või kestva vana suhte uue „mõttega”, sõltub ühelt poolt terminoloogilisest otstarbekusest, teiselt poolt muutuse kestvusest. Ka võib sotsiaalne suhe muududa ainult osaliselt; 4) sotsiaalse suhte aluseks olevat mõtet võib sõnastada „maksimides”, mille tavapärasest või mõttelt ligilähedast järgimist tegevuses osalejad oma partneritelt ootavad ja millele nad oma tegevuse orienteerivad; 5) sotsiaalse suhte mõte võib olla konsensusel baseeruva *kokkuleppe* küsimus, see tähendab, et suhtes osalejad annavad oma edaspidise käitumise osas (kas üksikutele või üleüldse) teatud lubadusi. Iga suhtes osaleja arvestab – kuivõrd ta arutleb ratsionaalselt – kõigepealt (enam või vähem) sellega, et *teine* orienteerub oma tegevuses lepingu mõttele nii, nagu tema (s.o esimene individ) sellest mõttest aru saab. Omaenda tegevuses orienteerub ta osalt sihirsionaalselt (vastavalt oma lojaalsuse astmele) sellele ootusele, osalt väärtusratsionaalselt „kohusele” lepingust kinni pidada – nii nagu ta selle mõttest aru saab.¹⁴²

Õeldust koorub saksa sotsiaalteadlase Max Weberi antud sotsiaalse käitumise mõiste. Sotsiaalse käitumisega on M. Weberi arvates tegemist siis, kui on olemas individid, kes tegutseb ja paneb oma tegevusse subjektiivse mõtte. Oluliseks sotsiaalse käitumise tunnuseks on siinjuures nõue, et see subjektiivne mõte peab olema orienteeritud teisele indiviidile või grupile: „Sotsiaalne tegevus (mille alla kuulub ka millegi tegematajätmine või talumine) võib olla orienteeritud teiste indiviidide (kelleks on kas üksikud ja tuttavad inimesed või ebamäärane hulk täiesti võõraid indiviide; viimasel juhul oleks sotsiaalse käitumise näiteks see, et tegutsev individ aktsepteerib raha kui vahetusväärtust, lähtudes eeldusest, et teisedki seda vahetusprotsessis tunnustavad) eelnevale, käesolevale või tulevasele käitumisele (nt kättemaks kunagise kallaletungi eest, reageerimine parajasti toimuvale kallaletungile, julgeolekumeetmed võimalike kallaletungide vastu tulevikus). /.../ Sotsiaalne on ainult mõtestatult teiste indiviidide käitumisele orienteeritud käitumine”.¹⁴³

Oma käitumise orienteerimine teistele võib olla puhtalt kognitiivne, kuid ta võib olla ka varustatud „peab”-stigmaga, mis on äratuntav seeläbi, et käitumisootuse mittetäitumise korral järgneb „sanktsioon”.¹⁴⁴ Ühiskonna funktsioneerimine eeldab kõigi liikmete koostööd; inimese käitumist aga suunavad eesmärgid, vahendid ja tulemused.

M. Weber on sotsiaalse käitumise mõiste avamisel lähtunud erinevatest käitumistüüpidest. Ta esitas sotsiaalse käitumise neli tüüpi¹⁴⁵, mõõndes, et see

---

¹⁴² M. Weber (2002), lk 42–44.

¹⁴³ M. Weber (2002), lk 35–36.

¹⁴⁴ E. Blankenburg (1995), S 151–152.

¹⁴⁵ M. Weber tõi välja järgmised sotsiaalse käitumise tüübid: 1) sihirsionaalne (ehk eesmärgiratsionaalne) käitumine, mille aluseks on ootused välismaailma objektide ja teiste inimeste käitumise suhtes ning neid ootusi kasutatakse oma ratsionaalsete ja lübiikaalutud eesmärkide saavutamise tingimuste või vahenditena; 2) väärtusratsionaalne käitumine, mille aluseks on usk mingi käitumisviisi eetilisse, esteetilisse, religioossesse või muusse

klassifikatsioon ei ole ammendav ja sotsiaalne tegevus on väga harva orienteeritud ainult ühel või teisel viisil. Reeglina esinevad nimetatud käitumistüübid omavahel läbipõimunult. Kõige olulisemaks nendest sotsiaalse käitumise tüüpidest pidas ta eesmärgiratsionaalset käitumist, mida iseloomustab see, et isik „orienteerib oma tegevuse eesmärgile, vahenditele ja võimalikele tagajärgedele, vaagides ratsionaalselt vahendite vastavust eesmärgile, eesmärgi ja tagajärgede ning lõpuks erinevate võimalike eesmärkide vahekorda”.¹⁴⁶ Isik, kaaludes käitumisvariandi valikul selle variandi poolt- ja vastuargumente, toimib teadlikult, mõistusepäraselt, eesmärgiga valida ratsionaalne ja motiveeritud käitumisvariant.

5) *Enesekontrolli tõhustamine sotsiaalse kontrolli süsteemis*. Inimeste ühiskondlik kooselu nõuab üksikindiviidide ja sotsiaalsete grupeeringute käitumise vastastikust koordineeritust. Mitte kellegi käitumine ei tohi ületada piire, mis võib hakata ohustama teiste inimeste või koguni ühiskonna kui terviku normaalset eksistentsi. Käitumise vastastikune koordineerimine ning inimeste ja ühiskonna ohutu eksisteerimise tagamine on käitumise sotsiaalse regulatsiooni ja kontrolli ülesandeks.

Kõige üldisemalt avaldub käitumise sotsiaalne reguleerimine ja kontroll teatavate käitumisšabloonide kehtestamises ning jälgimises, et neist šabloonidest tegelikult kinni peetakse. Sotsiaalne ühendus võib nimetatud käitumisšabloone kehtestada üsna konkreetsete ja üksikasjalikult fikseeritud tegevusjuhistena, kuid võib piirduda ka üldiste käitumisprintsipiide (-ideaalide) andmisega. Täpselt samuti võidakse väga erineval tasandil garanteerida kehtestatud käitumiseeskirjade täitmist, kasutades selleks nii moraalselt hukkamõistu kui ka otsest sundi kas füüsilise või majandusliku sunni kujul.

Õiguskorra kui normidesüsteemi ja üksikisikute käitumise vahel on siduv lüli – õigusteadvus, millel baseeruvad hinnangud nii enda kui teiste inimeste käitumisele. Käitumishinnangute andmine toimub sotsiaalse kontrolli kaudu.

Sotsiaalse kontrolli eelduseks on sotsiaalsete standardite teadvustamine nii individuaalsel kui ka sotsiaalsel tasandil. Selleks, et hinnata, kas ühiskonnaliikmete käitumine on vastavuses sootsiumis oodatavaga, peab hindajatel endil olema ettekujutus ühiskonnale vastuvõetavast käitumisest ja vajalik on sotsiaalsete normide internaliseerimine, s.t nende teadvuslik omaks võtmine. Nii on sotsiaalne kontroll ja normiteadvus lahutamatult seotud – hinnangu andmine enda ja teiste käitumisele lähtub teadvustatud normitunnetusest.

Sotsiaalse kontrolli all mõistetakse riigi ja ühiskonna mõju isiksusele ning sotsiaalsele keskkonnale, eesmärgiga reguleerida ühiskonna isiksusele suunatud käitumisootusi. Sotsiaalne kontroll on suunatud inimeste sellise käitumise taga-

---

väärtusesse, sõltumata tegevuse edukusest; 3) afektiivne (eeskätt emotsionaalne) käitumine, mille aluse moodustavad indiviidi afektid ja tundeseisundid; 4) traditsiooniline käitumine, mis baseerub sügavalt juurdunud harjumusel. (M. Weber (2002), lk 38).

¹⁴⁶ M. Weber (2002), lk 40.

misele, mis on vastavuses antud sotsiaalse grupi, riigi ja ühiskonna huvidega.¹⁴⁷ See on protsess, mille käigus ühiskonnaliikmed annavad vastastikku hinnanguid üksteise käitumisele.

Sellel protsessil on järgmised etapid: 1) hinnangu andmine enda käitumisele, mis eeldab vastava kultuuriruumi ja selles olevate käitumisootuste tundmist, sest just nendelt alustelt saab inimene enda käitumist hinnata kas normipärasena või -vastasena (s.o enesekontroll); 2) hinnangu andmine teiste ühiskonnaliikmete käitumisele ja olles ise „hinnatud” teiste poolt (lähtudes vastavast kultuuriruumist) (s.o mitteformaalne sotsiaalne kontroll); 3) riigi reageering indiviidide ja sotsiaalsete gruppide ning institutsioonide käitumisele (s.o formaalne sotsiaalne kontroll).

Formaalseid ja mitteformaalseid (vaimseid) käitumise sotsiaalse reguleerimise ja kontrolli süsteeme saab eristada olenevalt sellest, millele üks või teine käitumise sotsiaalse reguleerimise ja kontrolli süsteem valdavalt rajaneb – kas formaalsetele ettekirjutustele või käitumise mitteformaalsetele regulaatoritele (ideaalid, üldised käitumisprintsipiidid). Sellise eristamise puhul peab arvestama ka regulatsiooni ja kontrolli süsteemi garanteerivate mehhanismide (sanktsioonide) iseloomu. Võib öelda, et üldreeglina seondub käitumise formaalne reguleerimine otsese sunniga.¹⁴⁸

---

¹⁴⁷ Siin on oluline silmas pidada, et erinevate sotsiaalsete gruppide, aga ka riigi ja ühiskonna huvid võivad olla vastuolulised. Huvide vastuolu mõjutab ühiskonnaliikmete käitumist (nt kui riik seadusandjana võtab vastu norme, mis eelistavad ühe grupi huve teiste gruppide ees, tekitab see protesti nende seas, kes tunnevad, et nende huve ei ole piisavalt arvestatud), mis on hinnatav gruppide, riigi ja ühiskonna tasandil. Nimetatud asjaolu tingibki vajaduse teostada sotsiaalset kontrolli mitmel erineval (s.o indiviidi, riigi ja ühiskonna) tasandil.

¹⁴⁸ Mistahes käitumisakt kutsub esile vastavalt kas positiivse või negatiivse reaktsiooni koos vastavate sanktsioonidega. Positiivsete ja negatiivsete sanktsioonidega haakub vastutus, mis kujutab endast õiguslikku suhet subjekti ja sotsiaalse kontrolli süsteemi vahel, seoses selle subjekti õigusliku käitumisega. Kuna õiguslikul käitumisel on kaks liiki (õiguspärane ja -vastane käitumine), siis tuleneb ka vastutus nii positiivsetest kui negatiivsetest aspektidest.

Positiivne vastutus on subjekti lülitatus kindlasse sotsiaalsete suhete süsteemi, mis nõuab aktiivsust, ühiskonnale kasulike tegude tegemist. Sellise vastutuse objektiivse sisu moodustavad sotsiaalsete nõuete järgimine ja sotsiaalsete ootuste arvestamine. Positiivse vastutuse juriidiliseks sisuks on kohustus.

Positiivse vastutuse mõiste on aga palju laiem kui ainult kohustus. Tegemist on õigus-suhtega, mis koosneb mitmest elemendist: 1) igas õigussuhtes on vähemalt kaks subjekti, kelle õigused ja kohustused vastanduvad teineteisele. Antud juhul on subjekt, kes saab oma tegutsemiseks abi ühiskonna ja riigi poolt, kohustatud silmas pidama, et tema käitumine, mille eest ta kannab vastutust, on ühiskondlikult kasulik ja õiguspärane. Tal on õigus nõuda vastavat tegu kõigilt, kes on selleks volitatud ja kaitsta oma tegusid juriidilises korras. Vastavate riiklikelt ja ühiskondlikelt organisatsioonidelt ja ametisikutelt ei ole mitte ainult õigus nõuda positiivse vastutuse realiseerimist, vaid nad on kohustatud ühiskonnale kasulikule tegevusele kaasa aitama; 2) tuleb pöörata tähelepanu positiivse vastutuse subjektiivsetele elementidele: a) oma kohustustest arusaamine, selle teadvustamine endale; b) suhtumine oma kohustustesse. Need positiivse vastutuse subjektiivsed elemendid on seotud positiivsete ühiskondlikult kasulike õiguspäraste tegude motivatsiooniga.

Kehtivate käitumisnormide, järelikult ka sotsiaalse kontrolli nõudmiste rikkumise korral realiseerub teine vastutuse vorm – negatiivne vastutus, mille puhul võidakse vastavalt

Mida kõrgemal arengutasemel on ühiskond, mida keerukam on tema sotsiaalne struktuur, seda raskem on reguleerida inimeste ja sotsiaalsete gruppide käitumist puht-formaalsete süsteemide kaudu. Viimaste toimemehhanism on liialt paindumatu ja kohmakas. Sellepärast ongi arenenud ühiskonnas valitsevaks käitumise sotsiaalse reguleerimise ja kontrolli süsteemiks vaimne (s.o mitteformaalne) reguleerimine, mida teatavas ulatuses toetavad formaalsed elemendid.

Sotsiaalne kontroll isiksuse tasandil muutub enesekontrolliks, mille vahenditeks on isiku hinnangulised orientatsioonid, tema poolt omandatud käitumisnormid, sotsiaalpsühholoogilised hoiakud, tunded ja emotsioonid. Enesekontroll seondub eelkõige kontrolli mitteformaalse vormiga läbi inimese enesehinnangu. Enesekontrolli tõhusus sõltub paljuski sotsialiseerumisprotsessi õnnestumisest, s.t sellest, mil määral sarnanevad inimese enda väärtushinnangud ühiskonnas tervikuna omaks võetutele. Et rääkida enesekontrollist kui ühest võimalikust sotsiaalse kontrolli alaliigist, tuleb eeldada, et isik, kes seda teostab, tunneb ühiskondlikke tavasid, reegleid, ning ka tunnustab neid.

Enesekontrolli (kui segavate emotsioonide ja impulsside kontrolli all hoidmist) on siinkirjutaja arvates õige käsitleda sotsiaalse kontrolli alusena. Enesekontrolli kaudu juhib inimene teadlikult oma käitumist andes sellele ise hinnangu. Kuna enesekontroll baseerub inimese kõlblusel ja lähtub tema südame-tunnistusest, mis kujutab endast seesmist, individuaalset õigustunnetust, sõltub enese käitumisele antav hinnang just selle individuaalse õigus- (ja õiglus-) tunnetuse sisust ja tasemest.

Südametunnistus (süüme) on kui moraali „sisemine hää”, õigluse mõte, nn normifilter. Kui see „normifilter” märkab kõrvalekallet teadvuse tasandil omaks võetud normidest, kutsus see esile hirmutunde, mis väljendub süüdistava reaktsioonina enesekriitika ja -karistamise vormis.

Südametunnistuse allikaks on mõistmine, et inimesel on kohustused ja vastutus teiste inimeste ees, sellest kujuneb inimese kohustus ja vastutus iseenda ees. Südametunnistus ei sõltu teiste arvamusest ning on just selles mõttes sisemine moraalne kohtumõistja.

Kujundlikult on südametunnistust võrreldud teravatipulise kiviga, mis on inimese hinges. Kui ta ei käitu õigesti, hakkab see kivi veerema ning hingel on valu. Kuid veeredes kivi servad kuluvad ning mida rohkem kivi veereb, seda vähem see hingele haiget teeb. See tähendab, et südametunnistus ei reageeri enam.¹⁴⁹ Nendel juhtudel ei pööra isik enam piisavat kriitilist tähelepanu oma mistahes normivastasele käitumisele.

Väärtuskujutlused tõest ja õiglusest omavad olulist motiveerivat tähendust. On ju paljud inimeste teod dikteeritud (tulenevad) mitte enda isiklikest

---

vajadusele rakendada karistuslikke või/ja õigusttaastavaid sanktsioone. Positiivsete ja negatiivsete sanktsioonide kaudu esilekutsutud assotsiatsioonid normidest tingivad inimeste sotsiaalse käitumise arengu. Sotsiaalne kontroll toetab sotsialiseerimisprotsessis normide süvendamist ja aitab seeläbi ehitada „seesmist instantsi” nn personaalse kontrolli mõttes.

¹⁴⁹ I. Meos Filosoofia sõnaraamat. Olulisi mõisteid, koolkondi, filosoofe, seisukohti. Tallinn: Koolibri, 2002, lk 239.

vajadustest ja huvidest, vaid teiste inimeste ning ühiskonna kui terviku huvidest, tulenedes ettekujutustest tõest, kasulikust, õigest, õiglasest. Enamikel juhtudest on eesmärgiks tõde jalule seada, taastada õiglus (nt töövaidluste lahendamine, pere- või rahvustevaheliste tülide lahendamine jne). Arenenud õiglustunne kujutab endast ühte sisemise kontrolli vahendit, mis on tihedalt seotud isiku õigusteadvusega.¹⁵⁰

Puudulik seesmine kontroll on tihti ebasoodsalt toimiva sotsiaalse keskkonna (eelkõige perekonna) tagajärg.

Eespool oli juttu käitumuslik-regulatiivse õigusteadvuse olulisest rollist inimese käitumise juhtimises vastavalt tegelikule elusituatsioonile ning ühiskonnas kehtivatele käitumisstandarditele. Kui vaadelda õigusliku sotsialiseerimise eesmärgina

6) *arenenud käitumuslik-regulatiivse õigusteadvuse kujundamist*, siis tuleb asuda seisukohale, et õigusliku sotsialiseerimise sisuks on inimeste (eelkõige noorte) suunamine sotsiaalõiguslike väärtuste internaliseerimisele. Nende väärtuste internaliseerimise tulemusena peavad kujunema noorte positiivsed sotsiaalõiguslikud hoiakud.

Kindlasti on õigusliku sotsialiseerimise keskseks eesmärgiks

7) *indiviidide suunamine õiguspärasele käitumisele*. Püüdes seda ülesannet lahendada õiguslike teadmiste levitamise, õiguspropaganda intensiivistamise kaudu, ei tohi unustada, et ainuüksi õiguslikud teadmised, mida ei toeta sügavamad käitumise regulaatorid, ei suuda kindlustada indiviidi õiguspärast käitumist.

Normikuuleka käitumise põhjuste väljaselgitamisel on lähtepunktiks üksikisik, tema käitumise psüühiline aspekt.¹⁵¹

Normide järgimise juures saame välja tuua vähemalt kaks aspekti, mille puhul on otstarbekas rõhutada nende seotust normide endiga: 1) normide teadlik järgimine, mis eeldab käitumiseeskirjade ja nendega seonduvate sanktsioonide tundmist ning normide aktsepteerimist; 2) normide n.ö intuitiivne järgimine, mis eeldab mitte niivõrd normide tundmist, kuivõrd normide kokkulangevust ideaalse õiguse printsiipidega, õige sotsiaalse olemise tunnetamist. Mõlemad nimetatud aspektid on õigusteadvuse struktuuriosised, mis kumbki, küll erineval viisil, viib sotsiaalselt olulise tulemuseni – isiku normipärase käitumiseni.

Normide teadliku järgimise motiivide selgitamiseks on sobiv välja tuua tunnustatud saksa teadlase Karl-Dieter Opp'i teooria konformsuse põhjuste ja seaduste toime kohta. Oma teorias nimetab ta tingimused, millest sõltub seaduste järgimise intensiivsus. Seejuures vaatlleb ta ka niisuguseid tegureid,

---

¹⁵⁰ В.Н. Кудрявцев. Избранные труды по социальным наукам. Том III. Политология, идеология, этика. Москва: Наука, 2002, с 381.

¹⁵¹ Muidugi kannab ka riik tema käsituses olevate vahenditega (sanktsioonid ja nende kohaldamine, üld- ja eripreventsioonimeetodite väljatöötamine ja rakendamine jm) hoolt selle eest, et õigussubjektid õigusnorme järgiksid, kuid inimese käitumine lähtub siiski eelkõige tema vaimsetest käitumismudelitest, mida ta teadlikult või vähemteadlikult seostab reaalseste käitumishormidega.

nagu suhtumine normidesse ja oodatavad positiivsed sanktsioonid seaduste järgimise korral. Skemaatiliselt võib tema teooriat kujutada järgmiselt:¹⁵²

SEADUSE JÄRGIMISE MÄÄR	MUUTUJAD:	MÕJU (EFEKTIIVSUS):
+	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Isiku seadusest informeerituse määr ▪ Negatiivsete sanktsioonide ootuste määr seaduse eiramise korral ▪ Positiivsete sanktsioonide ootuste määr seaduse järgimise korral 	<p>Mida suuremad need muutujad on, seda sagedamalt järgib isik seadust:</p> <p style="text-align: center;">↑↑</p>
-	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Isiku normatiivse hälbe (seadusest kõrvalekaldumise) määr 	<p>Mida väiksem see muutuja on, seda sagedamalt järgib isik normi:</p> <p style="text-align: center;">↓↓</p>

Joonis 4. Opp'i seaduste järgimise teooria

Nagu esitatud jooniselt nähtub, järgib inimene Opp'i arvates seadust seda tõenäolisemalt, „mida enam on ta seadustest informeeritud ja mida väiksem on tema normatiivne kõrvalekalle seadustest, mida kõrgem on isiku oodatavate negatiivsete sanktsioonide määr seadustest kõrvalekaldumise korral, mida kõrgem on tema oodatavate positiivsete sanktsioonide määr seadustest kinnipidamise korral”.¹⁵³

Seejuures on isiku informeerituse aste seda kõrgem, mida kindlamalt isik konkreetset käitumisvormi kui õiguslikult keelatud liigitab (käsitleb) või vastupidi, ei tee seda; oodatavate negatiivsete sanktsioonide määr on seda suurem, mida tõsisemalt inimene sanktsiooni ootab (kardab) ja mida raskem see sanktsioon on; oodatava positiivse sanktsiooni määr normi järgimise korral on seda suurem, mida enam isik normikuulekalt käitudes selle sanktsiooniga arvestab ja mida kõrgemalt on see sanktsioon tema poolt väärtustatud.¹⁵⁴ Seejuures ei mõelda siin sanktsioonide all mitte ainult riiklikke, vaid ka õigusväliseid, mitteformaalseid positiivseid ja negatiivseid reaktsioone inimese käitumisele.

¹⁵² K.-D. Opp. *Soziologie im Recht*. Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, 1973, S 190 ff.

¹⁵³ K.-D. Opp (1973), S 199.

¹⁵⁴ K.-D. Opp (1973), S 193 ff.

Opp'i teooriat on edasi arendanud Andreas Diekmann, kes on väljunud pelgalt seaduse, positveeritud õiguse raamidest ja vaatlleb sotsiaalseid norme laiemalt käsitledes üleastumist suvalisest sotsiaalsest normist.

NORMIST ÜLEASTUMISE SAGEDUS	MUUTUJAD	MÕJU (EFEKTIIVSUS)
+	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Isiku normatiivse hälbe määr ▪ Oodatav negatiivne sanktsioon normi järgimise korral ▪ Oodatav positiivne sanktsioon normist üleastumise korral ▪ Normrelevantsete situatsioonide sagedus 	<p>Mida suuremad need muutujad on, seda sagedamalt isik normi eirab:</p> <p>↑↑</p>
–	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Isiku seadusest informeeritus ▪ Oodatav negatiivne sanktsioon seaduse eiramise korral ▪ Oodatav positiivne sanktsioon normi järgimise korral 	<p>Mida väiksemad need muutujad on, seda sagedamalt isik normi eirab:</p> <p>↓↓</p>

Joonis 5. Diekmann'i modifikatsioon Opp'i seaduste järgimise teooriast

Selleks, et inimesed norme respektteeriks, tuleb siin esile tõsta kahte olulist aspekti: 1) normid peavad olema arusaadavalt formuleeritud, et nad suudaksid edastada õiget informatsiooni; 2) ähvardav negatiivne sanktsioon peaks olema küllalt intensiivne, et avaldada normiadressaatidele mõju ja võita vastuseis normile.¹⁵⁵

Nii on esitatud teooriates keskendunud õiguspositivistlikele sanktsiooniteooriatele rõhutades karmide karistuste olulisust normipärase käitumisvormi valiku motiivina.

Opp'i ja Diekmann'i käsitlused on saanud aluseks tänapäevastele normipärase käitumise põhjuste uurimustele. Nii nimetab Manfred Rehbinder vabatahtliku konformse käitumise ja normide vabatahtliku järgimise motiividena orienteerumist sanktsioonidele (s.h sanktsioonihirmu), (teiste ühiskonnaliikmete konformse käitumise) imiteerimist või õiguskuleka käitumise ja sotsiaalsete (s.h õigus-) normide internaliseerimist.¹⁵⁶

¹⁵⁵ T. Raiser (1995), S 274 ff.

¹⁵⁶ M. Rehbinder. Rechtssoziologie. Berlin, New York: de Gruyter, 1993, S 171 ff; vt ka (2003), S 153–155.

Uurides seost inimese ja sotsiaalses käitumisnormis sisalduva sanktsiooni vahel, on kirjanduses avaldatud ka niisugune seisukoht, et otsustava tähtsusega on siin mitte sanktsiooni raskus, vaid kasu-kahju suhe isiku jaoks (tulenedes ilmselt soovimatusest kahandada või sootuks kaotada kasulikkuse printsiibil väljakujunenud väärtuste (teisisõnu: hüvede) omamist ja kasutamist), ja seda nii negatiivsete kui ka positiivsete sanktsioonide osas: subjekt (normiadressaat) käitub normipärasel viisil siis, kui tõenäosus tema normivastase käitumise negatiivsele sanktsioneerimisele ja tema kahjud on suuremad kui kasu, mida ta saaks normi eirates. Positiivse sanktsioneerimise korral järgib ta normi (väliselt) selle järgimisest tuleneva kasu ootuses.^{157 158}

Kalkulatsioon normipärase käitumise eeliste ja puuduste üle eeldab seda, et õigusadressaat tunneb (õigus)normi ja on teadlik normi järgimise või eiramisega seonduvast. Kaaludes kõiki n.õ poolt- ja vastuargumente langetab ta *teadliku* otsuse kas normi järgimise kasuks või kahjuks. (Nt maksuõiguses või liikluseeskirjade suhtes). Kuigi antud juhul on tegemist n.õ „külma kaalutluse” põhjal tehtud käitumisotsustusega, mis ei tulene isiku enda sügavast veendumusest ja tõekspidamistest, on siin normikuuleka käitumisvariandi valimise korral siiski tegemist konformse käitumisega, mille välise külje osas ei ole ei riigil ega ühiskonnal midagi ette heita. Kuna sanktsioonid, olgu nad siis negatiivsed või positiivsed, järgnevad isiku reaalsele käitumisaktidele, ei ole isikut võimalik sanktsioneerida tema käitumismotiivide eest.

Normide järgimise või mittejärgimise osas teadliku otsuse langetamisel võib esineda erinevaid kombinatsioone. Inimene võib: 1) õigusnorme aktsepteerida, kuid neid sellele vaatamata mitte järgida; 2) õigusnorme aktsepteerida ja neid ka järgida; 2) õigusnorme mitte aktsepteerida, kuid neid siiski järgida; 3) õigusnorme mitte aktsepteerida ja neid siis ka mitte järgida. Need käitumisvariandid eeldavad õigusnormide tundmist.

Nii nimetatud käitumisotsustuste kombinatsioonides kui ka käsitletud teooriates on taas keskendutud õiguslaste teadmiste olulisusele. Kuivõrd õiguslikud teadmised ei ole indiviidi käitumuslik-regulatiivse õigusteadvuse usaldusväärseteks indikaatoriteks, tuleb seada eesmärgiks välja selgitada need subjektiivsed käitumisregulaatorid, mis tegelikult suunavad inimese õiguspärasest käitumist.

Lähtepunktiks selle ülesande lahendamisel on tees, et õiguspärane käitumine tuleneb orgaaniliselt antud ühiskonna valitsevast kultuurist ja üldiselt tunnustatud ühiselu reeglitest. See tähendab, et õiguspärasest (samuti õigusvastast) käitumist ei saa käsitleda mingi *erilise* käitumisviisina, mis baseerub *erilistele* subjektiivsetele mehhanismidele. Asjaolu, et teatavat osa inimtegevusest reglementeeritakse õigusnormidega, räägib ühiskonna kui terviku ja iga üksiku

¹⁵⁷ M. Reh binder (2003), S 153–154.

¹⁵⁸ Öeldut toetab ka 1975. ja 1995. aasta uuringute võrdlus. Vastused küsimusele „Mis sunnib Sinu arvates noori käituma nii nagu nad tegelikult käituvad?” kajastuvad Lisas 5 Tabelis 10. Tabelist nähtub, et noorte hinnangul on kasvanud püüd elada lõbusat elu. Tegutsemismotiivide seas tuuakse märgatavalt enam esile auahrust, karjerismi ja isiklikku kasu. (Vt Lisa 5).

indiviidi objektiivsest huvist asetada käitumisele teatavad õiguslikud piirid, mitte aga vastavates piirides toimuva käitumise erilisusest. Järelikult – ka indiviidi subjektiivsed käitumisregulaatorid, faktorid, mis lõppastmes määravad ära, kas käitumine jääb õiguspäraseks või ületab õigusnormis kehtestatud nõuded, ei moodusta iseseisvat, ainuüksi õiguslikult relevantse (s.o – õiguslikule hinnangule alluva) käitumise reguleerimisel funktsioneerivat kompleksi, vaid nende reguleeriv toime ulatub inimtegevuse kõigile aladele. Seega omandab küsimus inimese õiguspärase käitumise sisemistest regulaatoritest hoopis laiemas sisu ja asetub meie ette probleemina subjektiivsest eneseregulatsioonist üldse.

Indiviidi subjektiivne eneseregulatsioon (inimese käitumise vaimsed regulaatorid) kujutab endast käitumise sotsiaalse determineerimise objektiivse protsessi jätkumist subjektiivses teadvuses. Käitumise sotsiaalset determineerimist omakorda saab teatavas mõttes käsitleda kahetasemelise nähtusena: selle esimesel tasemel determineeritakse indiviidi sotsiaalne aktiivsus, teisel tasemel aktiivsuse reaalsed avaldumisvormid – tegelik käitumine. Viimatinimetatud tasemel realiseerub käitumise sotsiaalne determineerimine käitumise sotsiaalse regulatsiooni ja kontrolli objektiivse mehhanismi kaudu.

Indiviidi sotsiaalse aktiivsuse determineerimisel kuulub põhiline tähtsus vajadustele. Mitmesuguste vajaduste tekkimise ja rahuldamise katkematu protsess ongi inimese sotsiaalse aktiivsuse aluseks ja sisuks.

Tekkinud vajadusi võivad inimesed rahuldada väga erineval viisil ja mitmesuguste vahenditega. Nimelt siin, vajaduste rahuldamise viiside ja vahendite valikul, omandab käitumine spetsiifiliselt inimliku, sotsiaalse sisu. Seda ühelt poolt. Teiselt poolt on vajaduste rahuldamise viiside ja vahendite valik käitumise sotsiaalse reguleerimise ja kontrolli sisuks.

Vajaduste rahuldamise viiside ja vahendite valik sõltub isiku subjektiivsetest *väärtussüsteemidest*, mille alusel kujunevad subjekti *väärtusorientatsioonid*. Väärtusorientatsioonide mõju all ja nende ümber kujunevad suhteliselt terviklikud ning enam või vähem korrastatud väärtushierarhiad, millede vastastikuse integratsiooni resultaadiks on sotsiaalõiguslikud *hoiakud*. Viimaste kaudu avaldub üldistatud kujul ja suhteliselt terviklikult subjekti *suhtumine* õiguslikult relevantsetesse sotsiaalsetesse hüvedesse. Just nimetatud komponendid moodustavadki käitumise vaimse reguleerimise ja kontrolli süsteemi tuumiku.

Niisiis: käitumisvariandi teadvustatud valikul ei ole õige teha panust karmidele sanktsioonidele. Neist olulisemad peaksid olema inimese enesedistsipliin (baseerudes enesekontrollil) ja ühiskonnas juurdunud tavade austamine. Sanktsioonide raskusele rõhumise asemel rõhutatakse täna pigem sanktsioonide rolli ja üksikisikute väärtushoiakute olulisust õiguskuleka käitumisvariandi valikul. Posiiveeritud õigus peaks täitma sümboolset funktsiooni, orienteerides inimesi riigi poolt aktsepteeritavale käitumisele. Õigusnormide heakskiit elanikkonna poolt on sõltuv nende normide kokkusobivusest religioossete, moraalsete ja eetiliste väärtuskujutlustega.

Üsna suur osa inimese subjektiivsetest käitumisregulaatoritest (k.a õiguslikult tähenduslikud regulaatorid) internaliseeritakse õigusteadmiste vahendusteta jäljendamise ja identifitseerimise teel. See tähendab, et ajaks, mil inimene jõuab

ikka, kus tema õigusteadvust saab hakata kujundama õiguslike teadmiste andmise kaudu, on õigusteadvuse põhistruktuur juba välja kujunenud. Selle struktuuri kvaliteet sõltub aga neist käitumis-eeskujudest, keda antud isik on kunagi jäljendanud või kellega ta on end käitumises identifitseerinud. Järelkult – selleks, et kindlustada õigusteadvuse soovitatav kujunemine juba tema kujunemise alfaasis, on vaja suunata ja kontrollida jäljendamise ning identifitseerimise protsesse.

3.2. Õiguslik sotsialiseerumine õigusteadvuse kujundajana

Normide ja sotsiaalsete väärtuste süsteemi võtab inimene omaks sotsiaalse kogemuse kaudu. Uue sotsiaalse kogemuse omandamise aluseks on tal üldjuhul elu varasematel etappidel omandatud sotsiaalse kogemuse süsteem. Selle süsteemi baasil tekivad oma kujutlused heast ja halvast, õigustest ja kohustustest, arusaamine oma kohast ühiskondlike suhete ja sotsiaalse struktuuri süsteemis. Tavaliselt mõistetakse eksisteerimise võimatust väljaspool neid suhteid ja süsteemi. Indiviid saab aru, et temalt oodatakse teatavat käitumist, teatavate sotsiaalsete väärtuste tunnustamist ja ühiskondliku käitumise normidest kinnipidamist. Paraku võib sotsiaalne kogemus ühiskonnas tunnustatud sotsiaalsete normide suhtes olla ka osaliselt või oluliselt negatiivne. Selline ilming esineb näiteks juhul, kui omandatav sotsiaalne kogemus toodab kurjategijaid: toimub sotsiaalse kogemuse omandamine kuritegelike eeskujude mõjul, moraali- ja eetikaprintsiipide eiramine või allakäik ühiskonnas.

Sotsiaalne kogemus on ladestunud ühiskonna sotsiaalsesse mällu, mis moodustab dialektiliselt tervikliku sotsiaalse süsteemi. Selles saab tinglikult eraldada materiaalse kultuuri, ühiskonna struktuuri, keele ja vaimukultuuri.¹⁵⁹ Sotsiaalset kogemust omandatakse kogu elu jooksul, selle vormid ja mehhanismid muutuvad aga sõltuvalt eelistatavast domineerivast tegevusest ja domineerivatest rollidest. Sotsiaalse kogemuse omandamine toimub sotsialiseerumise käigus.

Sotsialiseerumine on isiksuse kujunemise protsess, mille käigus indiviid omandab antud ühiskonnas ja sotsiaalses grupis olulised teadmised, väärtused, normid, käitumisviisid (sotsiaalse kogemuse), teatava sotsiaalsete rollide süsteemi ning kultuuri. Sotsialiseerumine kindlustab ühiskonna sotsiaalse ja kultuurilise järjepidevuse, võimaldab ühiskonna uutel liikmetel kohaneda sotsiaalse keskkonna nõuetega ning selles edukalt funktsioneerida.¹⁶⁰

Nii on sotsialiseerumine kohanemisprotsess, mis käivitub sidemete kaudu, mida inimene kui sotsiaalne olend oma kaaskodanikega ning ühiskonnaga omab

---

¹⁵⁹ Noorte õigusliku sotsialiseerumise uurimine üleminekul riigisotsialismist vabaturumajandusse. Materjale kordusuuringust. Koost L. Auväärt, H. Dsiss, S. Kaugia, P. Kenkman, E. Raska. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 1999, lk 18.

¹⁶⁰ L. Auväärt, S. Kaugia. Perekond ja lapsealiste kuritegevus. – Akadeemia, 1995, nr 10, lk 2175.

ja omandab. Ühiskonna positsioonilt vaadatuna on sotsialiseerumine protsess, mille käigus individid ühiskonnaga kohaneb ja mille kaudu ta oma kultuuri põlvest põlve edasi annab ning seeläbi käitumismalle vahendab. Siin räägitakse kultuuri ülekandmisest ehk enkulturatsioonist. Üksikisiku positsioonilt vaadatuna on sotsialiseerumine protsess, mille käigus individid kohaneb kaasinimesetega, võtab omaks sotsiaalse keskkonna käitumisreeglid ja seeläbi ühiskonnastub. Siin käib jutt inimese nn sotsiaalkultuurilisest sünnist, tema „sotsiaalkultuurilise isiksuse” loomisest. Sotsialiseerumine toimub seeläbi, et individid oma kontaktide kaudu ühiskonnaga pidevalt midagi juurde õpib.¹⁶¹

Samas ei ole õige väita, et sotsialiseerumise näol võiks tegemist olla pelgalt ühepoolse protsessiga, kus ühiskond õpetab oma uusi liikmeid „õigesti” käituma. Ükski ühiskonna liige ei ole passiivne (sotsialiseeritav) objekt, ollus, millest keegi (ühiskond) peaks vormima temale meeldiva isendi (asja, figuuri). Vastupidi: iga sotsialiseeritav isik on samaaegselt ka ise sotsialiseerija, rikastades teisi oma kogemustega.

Tuginedes oma varasemale kogemusele arendab inimene kas teadlikult või alateadlikult olemasolevat sotsiaalset normistruktuuri. Selle arengu aluseks on tema vajadus kontrollida looduslikku ja sotsiaalset keskkonda. Tajudes kõike ümbritsevat, õpib inimene esmalt tundma ühiskonnas valitsevaid käitumisnorme, ja ta kas aktsepteerib või ei aktsepteeri neid. Seejärel oma elu jooksul kujundab ta enda jaoks välja täieliku normisüsteemi.

Normisüsteemi kujundamisel on otsustava tähtsusega tema varasem kogemus: esmane suhe inimese elus on vanem-laps-side, seejärel seos laps-laps (see toimib eelkõige mängu kaudu). Inimese areng kulgeb kõrgdünaamiliselt, kusjuures varases lapsepõlves saadud kogemused jäävad eriti hästi meelde ja on suhteliselt kestva iseloomuga. Täisealiseks saades, muutuvad inimese sotsiaalsed motivatsioonid. Siis ei ole esiplaanil mitte enam ressurside ja reproduktsioonipartnerite leidmine, vaid ressurside investeerimine reproduktsiooni. Vajadus kindlustunde järele kaalub üles erutuse. Ja kui normid annavad selle kindlustunde, omandavad nad tähtsuse.¹⁶²

Nii on sotsialiseerumise olulisemateks ülesanneteks ühelt poolt õppida sotsiaalselt (s.t teiste ühiskonnaliikmete käitumisega kooskõlas olevalt ja sellega arvestavalt) käituma, mille eelduseks on enda kurssiviimine erinevatest käitumisreeglitest tulenevate normiootustega; teiselt poolt saab iga individ just ühiskonda sulandumise protsessis väljendada enda sisemisi tõekspidamisi olemasolevate käitumismustrite suhtes ja anda oma panust nende reeglite arendamisse. Just sotsialiseerumisprotsessis leiab aset kultuuriliste ja sotsiaalsete „juhtpiltide” internaliseerimine ning samaaegselt nende täiustamine ja arendamine sotsiaalsel tasandil.

Ühiskonna kultuur koosnebki käitumisstandarditest, mis inimeste mõtetes ja tegudes reeglipäraselt oma ühetoonilisuses korduvad. Siin on asi mitte üksikisikute isiklikes harjumustes, vaid üleüldistes inimekäitumise reeglipärasustes,

---

¹⁶¹ M. Rehbinder (2003), S 36–37.

¹⁶² E.-J. Lampe (1997), S 24–27.

mida õpitakse matkimise ja sugestiooni kaudu ja respektieritakse legitiimsetena, kui nende taga seisavad traditsioonid või ühiskonna autoriteet. Käitumisstandarditest moodustuvad rollid, institutsioonid ja kultuurid.¹⁶³

Väljend „käitumisstandard” on kahetähenduslik, seondudes sellega, mis peab olema ja mis tegelikult on. Sellest tulenevalt saab eristada ideaalseid ja reaalseid käitumisstandardeid. Seega on käitumisstandardid mitte ainult sotsiaalse käitumise vormiks, vaid ka sotsiaalse käitumise mõõduks. Käitumisstandardi normatiivne aspekt on nagu mudel, mis näitab, mida ühiskond lubab ja mida keelab. Käitumisstandard on käitumise reeglipärasus ja käitumisoetus.¹⁶⁴ Eristatakse seesmisi ja väliseid käitumisstandardeid.

Ühiskond kujundab isiksust kõigi oma suhete ja institutsioonidega, kogu kultuuriga. Et ühiskonnas ladestunud sotsiaalse kogemuse maht ja selle edasiandmise võimalused on piiratud, indiviidi piiravad aga aeg ja ruum, siis omab erilist tähtsust indiviidi omaks saava informatsiooni optimaalne maht ja struktuur, mis tagab oma ajas ja ruumis nõutavate normide, teadmiste ja väärtuste omaksvõtu.

Sotsiaalse kogemuse, s.h ühiskondlike käitumisnormide edukas omandamine sotsialiseerumisprotsessis eeldab isiku enda aktiivsust.

Inimese aktiivsust, millel on sotsiaalne tähendus, nimetatakse tegevuseks. Seejuures eristatakse väljapoole suunatud ja sissepoole suunatud tegevust. Sotsialiseerumisprotsessis on aga tegevuse tähtsaim liik suhtlemine, mis on üheaegselt nii välja- kui sissepoole suunatud. Suheldes vahetatakse sotsiaalset teavet, millel on suhtlemisosalistele teatud tähendus. See teave on seotud indiviidi või indiviidide grupi teadmiste, väärtuskujutluste jmt-ga.¹⁶⁵

Sotsialiseerumisprotsessis omandab indiviid informatsiooni ka sotsiaalsete käitumisreeglite kohta, ammutades (ja saades) teavet selle kohta, millist (s.h õiguslikku) käitumist ühiskond temalt ootab. Paralleelselt sotsialiseerumisega (teabe ammutamisega oodatava käitumise kohta ja sotsiaalselt aktsepteeritava käitumise õppimisega) toimub sotsiaalsete normide internaliseerimine. Internaliseeritud normid kinnistuvad teadvuses sotsiaalse kontrolli protsessis, mis sunnib inimest pidevalt oma käitumise üle järele mõtlema vältimaks konflikti vastava sootsiumiga, kus aegade jooksul on välja kujunenud oma normid. Need normid kajastavad ühiskondlikke väärtusi ja üldinimlikke tõekspidamisi, mille muutmine ei sõltu niivõrd üksikisikute suvast kuivõrd ühiskonna enda arengust. Ühiskonna areng toob kaasa ka põhimõttelisi muutusi inimeste arusaamades „hea” ja „kurja”, „õige” ja „vale” sisus. Antud mõisted seonduvad eelkõige inimeste omavahelise suhtlemise ja sotsiaalse kooseluga, sealjuures sootsiumis kujunenud normide või väärtustega, mis võivad olla norme ja väärtusi arvestavad või mitteamvestavad, sealjuures ka kuritegevust soosivad. Tegemist on kirjutamata reeglitega, arusaamadega, mis on sajandite vältel juurdunud inimeste teadvusesse ja kandunud edasi põlvest põlve.

---

¹⁶³ M. Rehbinder (2003), S 41–43.

¹⁶⁴ M. Rehbinder (2003), S 41–43.

¹⁶⁵ Noorte õigusliku sotsialiseerumise...(1999), lk 18.

Lisaks ühiskonnale ei saa mööda vaadata *riigi mõjust* isiksuse kujunemisele. Riigi käitumisootused kajastuvad positiveeritud õiguse normides, mille järgimise või eiramise põhjal õigusadressaatide poolt, saab riik anda hinnangu sellele, kuivõrd on ta sotsialiseerijana saanud hakkama ülesandega selgitada ühiskonnaliikmetele riigi nägemust oodatavast (õigest) käitumisest ja kuivõrd ühiskonnaliikmed riigi poolt antud õigust õigeks (ja siis ka järgimisväärseks) peavad. Riigi seadusandlik ja õigussubjektide käitumist kontrolliv tegevus seondub otseselt sotsialiseerumise õigusliku aspektiga.

Õiguslik sotsialiseerumine on sotsialiseerumise üks alaliik. Sotsialiseerumise õiguslik olemus väljendub mitte niivõrd selles, et inivid omandab ühiskonnas kehtivad õigusnormid, kuivõrd selles, et õiguse mõju inimese teadvusele aitab tal internaliseerida ühiskonna sotsiaalkultuurilisi, s.h juriidilisi väärtusi. „Õigusliku sotsialiseerumise all mõistame sellise sotsiaalse kogemuse ammutamist ühiskondlikust mälust, mis määrab inimese käitumise õigusliku tähendusega situatsioonides ning siis, kui ta täidab oma rolli õigussubjektina, s.o. juriidiliste kohustuste ja subjektiivsete õiguste teostajana”¹⁶⁶.

Õigusliku sotsialiseerumise käigus internaliseerib inimene teatud väärtused. Isiksuse tasandil on väärtussüsteem omapärane lääts või prisma, milles fookuseerub väliskeskkonnast ja isiksuse enda struktuurist tulenev mõju. Õigusega kaitstud väärtuste internaliseerimiseks on vajalik inimese positiivne aktiivsus õiguse sfääris. Õigusliku aktiivsuse all mõistetakse isiksuse omadust ja sellest tulenevat võimet mõjutada eesmärgipäraselt sotsiaalset keskkonda õiguse valdkonnas. Realse väljundi saab öeldu seadusloomeprotsessis, juhul kui isikud kas individuaalselt või koondunult gruppidesse, osalevad seadusandlusprotsessis. Nii on õiguslikuks sotsialiseerumiseks vajalik olla kursis riigi seadusandliku tegevusega ning seda endale soovitud ja vajalikus suunas (eelkõige õigele õigusele lähemale) mõjutada.

Nagu sotsialiseerumine üldse, nii algab ka õiguslik sotsialiseerumine inimese varases lapsepõlves; kõrvuti kõlblusteadvusega areneb õigusteadvus. Nii näiteks taipab laps varakult, et punase fooritule all ei tohi ületada tänavat, et politsei ülesanne on kaitsta korda jne. Oma mängudes harjuvad lapsed varakult ka õiguslike rollidega. Need on lapselikult lihtsad, kuid siiski õiguslikud. Nagu isiksuse formeerumine, nii kestab ka õiguslik sotsialiseerumine terve elu. Selles võib olla kriise ja murdumisi, mis ei tarvitse langeda ajaliselt kokku kriisidega üldises sotsialiseerumisprotsessis.¹⁶⁷

Õigusliku sotsialiseerumise üheks aspektiks on õiguskasvatus, mille juhtivaks eesmärgiks on ühiskonnaliikmete (eelkõige noorte) suunamine õiguspärasele käitumisele. Selle eesmärgi realiseerimine toimub eelkõige õigusteabe levitamise kaudu.

Õiguslik sotsialiseerumine nagu isiksuse arengu iga teinegi tahk hõlmab kogu sotsiaalse keskkonna stiihilise mõju. Viimane ei ole aga alati positiivne, sest (nagu eelpool märgitud) võib sotsiaalne kogemus ühiskonnas tunnustatud

---

¹⁶⁶ Noorte õigusliku sotsialiseerumise... (1999), lk 18.

¹⁶⁷ Noorte õigusliku sotsialiseerumise... (1999), lk 19.

sotsiaalsete normide suhtes olla ka negatiivne, ning ka sotsialiseerumisprotsess tervikuna võib kulgeda negatiivses suunas.

Õiguslik sotsialiseerumine ei ole lahutatav sotsialiseerumisest laiemas tähenduses – õiguslikku tähendust omavad mõisted ja asjaolud esinevad ühiskonnas seostatult mistahes teiste regulatsioonidega. Õigus ei ole lahutatav moraali, religiooni jt reeglite mõjust. Õigusteadvuse sisu ei seendu puht-õiguslike nähtustega, kategooriatega. Õeldu viitab asjaolule, et õiguslik sotsialiseerumine toimub teiste sotsiaalsete regulatsioonide kaasabil ja koostoimes nendega.

Sotsiaalse käitumise toimimiseks tuleb sotsialiseerimisagentidel n.ö panustada erinevatesse vahenditesse. Ei ole võimalik tõsikindlalt öelda, milline peaks olema (õigusliku) sotsialiseerimise „kuldreegel”, mis viiks alati oodatavate tulemusteni. Siiski on alust oletada, et moraalisse panustamine maast madalast annab ilmselt paremaid tulemusi kui õiguse peale lootmine. Kui suurem teeb väiksemale liiga, on mõttekam pidada „moraalijutlust” sellest, et väiksemale liiga teha on inetu ja halb kui ähvardada politseiga – seda saavad lapsed võõrastelt „kasvatajatelt” üllatavalt sageli ükskõik millise pisiasja eest kuulda. Kui aga „moraalijutlus” on hiljaks jäänud, s.t kuulajad on juba liiga vanad, liiga ülbed ja liiga rikutud, hakkab neid õiguses huvitama eelkõige see, millist paragrahvi saab neile konkreetse süüte eest „väänata” ja kuidas sellest kõrvale hiilida.

Moraaliküsimuseks on ka religiooniõpetus koolides. Kuivõrd tegemist on tõesti eelkõige moraaliküsimusega, on vast alusetu nende lastevanemate hirm, kes kardavad, et neis tundides tehakse „kristlikku ajaloputust” ja et Julk-Jüri nõuab peast kümmet käsku. Võib-olla kartlikud lapsevanemad ja vanavanemad keelavad oma lastele sedasorti sotsialiseerimiskanalit, mis neile enestele „tänu” nõukogude võimule avanemata jäi. Igal juhul vajavad noored nii igihaljaid kui ka täpselt tänasele ajastatud sotsialiseerumisvõimalusi, et vajalikul määral kohaneda ühiskonnaga, ilma et saaks pärsitud nende aktiivne, loov alge.

Õiguslik sotsialiseerumine (sarnaselt üldise sotsialiseerumisega) toimub sotsialiseerimisagentide vahendusel, kelle osatähtsus erinevatele elanikkonna gruppidele sõltub nii sotsiaalsete gruppide endi (nt nende vanusest tulenevast vm) eripärast kui ka ühiskonna arengu tasemest ja konkreetse sotsiaalse keskkonna iseärasustest.

Isiksuse formeerumisel osalevad üheaegselt mitu sotsialiseerimisagenti ja seepärast on vaja uurida erinevate sotsialiseerimisagentide toimet isiksuse kujunemisele.

3.3. Õigusliku sotsialiseerimise olulisemad agendid

Sotsialiseerumisprotsessis on indiviid ühiskonnaga seotud mitmesuguste elementide, nn sotsialiseerimisagentide kaudu. Sotsialiseerimisagentideks nimetatakse isikuid, sotsiaalseid grupe ja institutsioone, kes isiksuse arengut mõjutavad, teda kasvatavad ja suunavad. Eristatakse nelja suurt sotsialiseerimisagentide rühma: 1) üksikisikud; 2) isikute grupid; 3) sotsiaalsed institutsioonid; 4) ühiskondliku teadvuse materialiseerunud väljendajad (nt raamatud, kunstiteosed jne).

Indiviidi õigusteadvuse kujunemist mõjutavad: 1) lapsepõlves oma vanematelt, õdedelt-vendadelt, mängukaaslastelt saadud elementaarsed käitumismallid. Siia juurde kuuluvad juba ka nn Minu- ja Sinu-kogemused, s.t individuaalse omandi isiklikud tähendused ning materiaalsete hüvede jagamine ja jaotamine; 2) koos keele arenemisega õpitakse ära ka õiguskujutlused (ettekujutus õigusest); 3) koolis tulevad koolikogemuste mõjud, kusjuures eriline tähtsus on siin õpilase suhetel teiste õpilaste ja õpetajatega. Mängureeglid õigusteadvuses on samad mis spordis: elementaarsed õigusprintsiibid süüst, südametunnistusest, kahjutasust, kui õpilaste vahel tekivad õnnetus- või vägivallajuhtumid; 4) suhtlemine n.õ anonüümsete isikutega, mis mängib kesket rolli tänapäeva tänavasuhtlemises. Lisandub meedia.¹⁶⁸

Inimese sotsiaalne mikrokeskkond koosneb väikestest gruppidest ja üksikisikutest. Gruppide osatähtsust isiksuse arengus rõhutab ka järgmine sotsialiseerumise definitsioon: „Sotsialiseerumise all mõistetakse inimeste eksisteerimiseks vajalikku liitumist mitmesugustesse sotsiaalsetesse gruppidesse”.¹⁶⁹ Nii kuuluvad väikesed sotsiaalsed grupid (perekond, vanemad, eakaaslaste grupid, klassikaaslasted jne) inimese mikrokeskkonna tähtsamate komponentide hulka. Inimesed kuuluvad reeglina mitmesugustesse väikestesse gruppidesse, mis omakorda on teatud elulaadi kandjateks. Sellest tulenevalt on just väikesed sotsiaalsed grupid indiviidi sotsialiseerimisel otsustava tähtsusega.

Inimese elu eri etappidel omavad tähtsust ja tähendust erinevad sotsialiseerimisagendid: väikelapse arenguks on otsustava tähtsusega tema vanemad, perekond, kus ta kasvab; kooliealisele lapsele saavad perekonnast olulisemaks eakaaslaste grupid, õpetajad, kaasõpilased, suvelaagrite kasvatajad, skaudi- ja teiste noorteorganisatsioonide liidrid jne. Inimese liikumisega ühest sotsiaalsest staatusest teise vahetuvad välja või muudavad oma kohta olulisusehierarhias ka institutsioonid, kelle normidega isik peab oma käitumist kohandama ja kes püüavad indiviidi vastavasse sotsiaalsesse keskkonda sulatada.

Samal ajal on olemas institutsioonid, mis saadavad inimest tema arengus läbi terve elu. Nendeks on sõbrad ja massikommunikatsioon, mida me saame käsitleda n.õ universaalsete sotsialiseerimisagentidena.

Eri massimeediavahendid (televisioon, raadio, ajakirjandus, filmid jne) kujundavad oluliselt inimeste väärtushinnanguid, ning kuigi nende mõju on tugevam, määravam ja märgatavam noorsoole, on massimeedia kahtlemata selleks vahendiks, mis aitab ka täisealistel omandada rollimudeleid, mida on võimalik rakendada pidevalt muutuv ja alatasa uut sisseelamist nõudvas sotsiaalses keskkonnas.

Kogu sotsialiseeri(u)misprotsessi aluseks on see pagas, mille inimene on saanud lapsepõlves kaasa kodust. Kuna lapsel ei ole sünnipäraseid suhtumisi ja teadmisi, kujunevad need tal välja sotsialiseerumisprotsessis, eelkõige kodus. Vastsündinul on olemas vajalikud võimed ümbritseva (nii sotsiaalse kui ka

---

¹⁶⁸ T. Raiser (1999), S 344.

¹⁶⁹ T. Würtenberger. Das Menschenbild unserer Zeit und die Kriminalität als sozialkulturelles Phänomen. Wiesbaden, 1964, S 20.

loodusliku) keskkonna tajumiseks: eelkõige võime imiteerida tegevusi ja helisid, uudishimuinstinkt jne. Last ei jäta ükskõikseks ümbritsevate inimeste nägudel ja tegudes väljenduv hirm, meeleheide, rõõm ja muud tundmused. Talle on omane sünnipärane vabaduserefleks, mille igasugust piiramist võtab ta vastu raevu ja protestiga. Vanuse kasvades muutub laps üha aktiivsemaks, reageerides mistahes välistele mõjudele ning aina teadlikumalt matkides (ja tekkiva ning areneva analüüsivõime mõjul hinnates) teda ümbritsevate inimeste käitumist.

Sotsialiseerimisagendid on kultuuri ammutamise kanaliteks, millel igapähe on oma mehhanism, kuidas ta vastava ühiskonna kultuuri vahendab ja kuidas õigusega seonduvat selgitab. Need mehhanismid avalduvad funktsioonide kaudu, mida üks või teine sotsialiseerimisagent ühiskonnas täidab. Olulist tähtsust omab seejuures sotsialiseerimisagentide kvaliteet, s.t kui hästi nad igal konkreetsel juhul oma ülesannete täitmisega hakkama saavad. Just sellest olenebki isiku (õigusliku) sotsialiseerumise tase.

3.3.1. Perekond

Lapse suhtumiste ja tõekspidamiste omandamise viise käsitledes võib perekonna kontekstis nendest välja tuua järgmised:

- 1) vanemate õpetused – täiskasvanud selgitavad lapsele, mis on hea, mis halb ja nõuavad lapselt teatud käitumist, õpetavad teda elama kindlate normide järgi;
- 2) eeskuju – laps omandab tõekspidamisi (väärtusi) eeskujude jäljendamise teel. Ta näeb teatud käitumist ja jäljendab seda, kusjuures eeskuju mõju on seda suurem, mida positiivsem on lapse suhtumine sellesse;
- 3) ootused ja vastutegutsemine – laps on just niisugune, millisenä teda koheldakse;
- 4) isiklik kogemus – siin on suur tähtsus lapse aktiivsel tegutsemisel.

Kõik need aspektid näitavad üldplaanis, mil viisil laps tõekspidamisi, suhtumist omandab. Määravaks on siin nii spontaanne kui ka eesmärgistatud mõju.¹⁷⁰

Tahes-tahtmata omandab laps perekonna suunduse ja seal valitsevad tõekspidamised. Enamikul juhtudel ei formeeri sotsiaalsete defektidega perekond lapsel negatiivseid jooni ise, vaid laseb toimida laiema sotsiaalse keskkonna antisotsiaalsetel teguritel. Sellistes perekondades ei omanda laps esmaseid kõlbelisi teadmisi, oskusi ja harjumusi; tal ei kujune ka moraalselt kindlust, mis võimaldaks vastu seista negatiivsetele välismõjudele.¹⁷¹

Nii toimub sotsiaalselt negatiivse kogemuse edasiandmine sageli juba perekonna vahendusel. Niisugune olukord võib tekkida perekonna funktsioonimuutuste, funktsioonikadumise, desintegratsiooni ja desorganisatsiooni tõttu, kui kaasaegsed perekonnad ajalooliste struktuurimuutuste baasil ei ole enam võimelised täitma oma ülesandeid ei teiste ühiskonnaliikmete ega ühiskonna kui terviku suhtes. Kui perekonnast tuleneva mõju tõttu noor inimene ei suuda

¹⁷⁰ M. Tuulik. Kasvamine, kasvatus ja väärtustamine. – Haridus, 1991, nr 8, lk 18.

¹⁷¹ Noorte õigusliku sotsialiseerumise... (1999), lk 17.

integreeruda ühiskonda ja kultuurikeskkonda ning on häiritud sotsiaalselt adekvaatse isiksuse areng, suurenevad võimalused, et tema käitumine muutub normidest kõrvalekalduvaks. Siinjuures on oluline rõhutada, et desorganiseerumise ilmingud perekonnas toimivad alati tihedas koosmõjus teiste faktoritega, mis kõik koos võivad põhjustada noorte normivastast käitumist. Loomulikult tuleb arvestada ka võimalusega, et noor eelistab oma (antisotsiaalsele) perekonnale teisi sotsialiseerimisagente (nt vanavanemaid, tuttavaid, sõprade vanemaid jne) juba varases nooruses ning nii jääb ta oma vanemate negatiivsest mõjust suuresti kõrvale.

Tõuge normivastasele käitumisele antakse sageli erinevate kultuuri- ja väärtuskonfliktide poolt, mis omavad teatud tagasisidet desorganiseerunud perekonnale. Sellist perekonda iseloomustab ühtsete väärtuste puudumine, noorte raskused identifitseerumisel oma vanematega jne. Oma (desorganiseerunud) vanematega ette tulla võivad identifitseerumise raskused võivad aga osutada positiivseks faktoriks noore inimese kujunemisel: oma sisemise analüüsivõime toel ei võta ta siis pere deformeerunud väärtushinnanguid omaks ja kujuneb teiste eeskujude (s.t mitte niivõrd perekonna) mõjul normikuulekaks inimeseks.

Kaasaegses suure sotsiaalse mobiilsusega pluralistlikus ühiskonnas on mõistetav, et perekonnas mõjutavad nii vanemaid kui ka lapsi erinevad kultuurnormid ja -standardid. Kultuuri- ja väärtuskonfliktid ühiskonnas soodustavad perekonna desorganiseerumise, mis omakorda mõjutab noorte käitumist.

Need desorganiseerivad mõjurid võivad peale kultuuri- ja väärtuskonfliktide väljenduda ka perekonna struktuuri välistes ja seesmistes pingetes. Välised pinged esinevad näiteks ühe või mõlema abikaasa elukutse pinnal. Üksikute pereliikmete mitmekesisus, tihti raskenevad elukutse- ja tööprobleemid tekitavad võõrandumist üksteisest. Väliste pingete kõrval ohustavad perekonna ühtsust pereliikmete vaheliste suhete emotsionaalsed tegurid.

Eriti oluliseks perekonda desorganiseerivaks faktoriks on pereema koduväline kutsetöö. Oletatakse, et naine tunneb tihti oma kutsetegevuses vastuolu oma „kutsumusele”, ja et naise koduvälised tööd tekitavad lahkarmumise mehe ja lastega, kes tema kutsetöösse pigem negatiivselt kui positiivselt suhtuvad. Ema koduvälise tegevuse tõttu tekib lastel üksinduse- ja ebakindlusetunne, samuti frustratsioon, mis oluliselt häirib nende arengut sotsialiseerumise protsessis. Siinkohal tuleb aga eriti rõhutada probleemi tõsidust praegusel ajal, mil on palju üksikemasid ning aktiivse tööhõivega emal on üha vähem aega oma lapsele pühendada. Laste omapäi jätmine ja nn vabakasvatuse on alaealiste õiguserikkumiste riskifaktoriks. „Uuringu andmeil mängib alaealiste õiguserikkumiste puhul rolli eeskätt vanemate otsene kontroll. Vanemate teadlikkus sellest, kellelega nende laps õhtuti väljas käib, vähendab õiguserikkumiste toimepanemise tõenäosust ja probleemse käitumise esinemise riski”.¹⁷²

---

¹⁷² A. Markina, J. Saar. Alaealiste hälbekäitumine Eestis, Tšehhis ja Ungaris: rahvusvaheline *self-report*-meetodil tehtud delinkventsuse uuring (ISR2-2). – *Juridica*, 2009, VII, lk 475.

Väljaspool abielu sündinud (ent ka abielus, kuid mitte kooselavate vanemate) lastel puudub üleskasvatamisel (reeglina) isa osa. See tähendab spetsiifilist ühekülgset kasvusituatsiooni, kus lapse kasvatamisega ja sotsialiseerimisega tegeleb ema üksi. Kui eelpool oli juttu probleemidest, mis seonduvad ema suure tööhõivega, siis probleemideta ei ole ka olukord, kus vallasema pühendab end täielikult oma lapsele. Sel juhul (eriti tugeva hellitamise korral) varitseb oht ema ja lapse vahelisteks „üleorganiseeritud” suheteks, mis toob kaasa vastavad tagajärjed (nt tugev sõltuvustunne, agressiivsus, afektiivne tundlikkus).

Mittetäielikul, desorganiseerunud perekonnal eristatakse kaks peamist vormi – struktuurselt ebatäielik ja funktsionaalselt ebatäielik. Struktuurselt mittetäielik on n.ö ühe vanemaga perekond ehk osaperekond. Funktsionaalselt mittetäielikku perekonda iseloomustab perekonna struktuuri laostumine ilma, et kumbki vanematest puuduks. Niisugusele perekonnale on iseloomulikud pinged abikaasade ning laste ja vanemate vahel.

2002.–2004.a rahvusvahelise üldprojekti „Balti meri: Euroopa tuleviku-region” (Projekti juht Eestis prof J. Sootak, koordinaator Greifswaldi Ernst-Moritz-Arndt-Ülikool) raames Eestis 2003. aastal professor Jaan Sootaki juhendamisel läbiviidud rahvusvahelise uuringu „Noorte vägivallakogemus süüdlase ja kannatanuna” raames küsitleti Tartu kooliõpilasi.¹⁷³ Uuringu eesmärgiks oli saada teada, kui vägivaldsena ja kuritegelikuna tunnetavad õpilased meie ühiskonda ning millised probleemid teevad noortele elus muret.

Vastused küsimusele peresuhete kohta, on esitatud alljärgnevas tabelis.¹⁷⁴

Tabel 2. Kui tihti on Su perekonnas viimase 12 kuu jooksul nii olnud? (keskmistes)

Sündmus	KOOL Õppeasutus			
	Ameti-kool	Eesti põhikool	Vene põhikool	Kõik
Meie perekonnas oli hõõrumisi	3,59	3,62	3,74	3,63
Minu vanemad karjusid minu juuresolekul teineteise peale	3,92	4,04	3,76	3,92
Ükskõik, kuidas ma käitun, mõistavad mu vanemad selle hukka	4,14	3,95	3,97	4,05
Kuulsin, kuidas üks vanematest teist solvas või alandavalt sõimas	4,17	4,36	4,22	4,23
Meie peres ärritatakse ka pisiastjade pärast	3,97	3,77	3,73	3,86

¹⁷³ Respondentideks olid eesti ja vene põhikoolide 8. ja 9. klasside ja ametikoolide esimese kursuse õpilased.

¹⁷⁴ Küsimusele „Kui tihti on Su perekonnas viimase 12 kuu jooksul nii olnud?” antud vastuseid mõõdeti 5-pallise skaala abil: 5 – „mitte ühtegi korda”, 4 – „harva”, 3 – „vahetevahel”, 2 – „tihti” ja 1 – „väga tihti”. Tabelis on tulemused esitatud aritmeetiliste keskmistena. Mida väiksem on keskmise arvuline väärtus, seda sagedamini esines vastanute perekonnas nimetatud intsidentide ja vastupidi – mida suurem on keskmine, seda vähem nende peredes nimetatud situatsioone esines.

Sündmus	KOOL Õppeasutus			
	Ameti- kool	Eesti põhikool	Vene põhikool	Kõik
Nägin, kuidas üks vanematest teist löi	4,67	4,75	4,66	4,69
Minu vanemad keelasid mulle kord ühte, kord teist. Tegelikult ma ei teagi, kuidas ma käituma pean	4,22	4,07	4,23	4,18
Olen kuulnud, kuidas mu vanemad kõvasti vaidlevad	3,87	3,97	4,14	3,96
Vanemad vaidlesid minu kasvatamise üle	4,40	4,47	4,32	4,40
Nägin kuidas üks vanematest teist jalaga löi	4,74	4,85	4,79	4,78

Esitatud andmed lubavad väita, et antud uuringu respondendid ei ole kodus kokku puutunud füüsilise vägivallega – peamised pingete maandamise meetodid on nendes peredes olnud vaidlemine ja verbaalne „arveteklaarimine”, mis süstemaatilisel esinemisel kujutab endast küll psüühilist vägivalda. Igasugune pingeseisund perekonnas mõjub aga pere mikrokliimale laostuvalt ning võõrandab pereliikmeid üksteisest.

Siit tuleneb tõsiasi, et sellise perekonna ajalooliste struktuurimuutuste baasil on lapsed ja noored enam kui varem „avatud välismõjudele”, kuna tänapäeval kulgeb noorte elu sagedamini väljaspool kitsast pereringi.

Seejuures pööratakse tähelepanu ka noorte muutuvale staatusele. Hõlbustub poja identifitseerumine isaga ja suureneb sisemine vastasseis emaga identifitseerumise suhtes; noorte „põgenemine perekonnast” teistesse grupeeringutesse (nt noortekambad). Niisugused staatuseprobleemid tekivad noortel siis, kui neil tõusetuvad küsimused oma sotsiaalse seisundi ja sotsiaalse tunnustuse kohta oma eakaaslaste silmis. Raskused võivad tekkida siis, kui vaatamata nende juba ehk väljaarenenud bioloogilisele ja isiksuselisele küpsusele, ei ole nad veel võimelised täielikult täitma täiskasvanute rolle. Niisugune olukord võib paljudel noortel soodustada agressiivsust, mis omakorda kutsub enamikel juhtudel esile vajaduse nende suhtes ühiskonnas kehtivaid sunninorme rakendada.

Nii on sotsioloogias ja sotsiaalpsühholoogias, aga ka psühhiaatrias kasutatud ja kasutatavad rollimudelid tähtsad ka perekonna kui sotsialiseerimisagendi toimimise seisukohalt.

Sotsioloogiline rollimudel, mida käsitles ja arendas eelkõige R. Dahrendorf¹⁷⁵, seob inimkäitumise grupi- või kogu ühiskonna normiootusega, kusjuures üksikisikud peavad neid ootusi täitma. See, puhtalt sotsioloogiline rollimudel huvitub inimkäitumisest, mis tuleneb üksikisiku positsioonist grupis ja

¹⁷⁵ Vt nt R. Dahrendorf. Homo Sociologicus. Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle. 4. Aufl. Köln und Opladen: Westdeutscher Verlag, 1964.

ootusnormides ettenähtud sanktsioonijõust. Mis puutub perekonna sotsiaalsesse grupistruktuuri, siis täidavad täiskasvanud ja lapsed siin kindlaid rollipositsioone (nt ema, isa, laps, vend või õde), mis viitavad kohe ka vastavatele normiootustele ja sotsiaalsetele reeglitele. Perekonna sotsiaalne struktuur, mille sees toimub ka sotsialiseerumisprotsess, mõjutab sotsiaalsete rollide ringi ja sisu ning tingib üksikisikute käitumist. Sotsioloogiline rolli tuumikmudel laieneb sotsiaalpsühholoogia baasil nii, et rollikäitumine (eriti konfliktsituatsioonides) ei orienteeru lõplikult normidele ja nende sanktsioonidele, vaid ka individuaalsele struktuurile (nt Ise, Mina, Üli-Mina, Mina-Ideaal). Sotsiaalse rolli tunnus avaldub sellest momendist, mis on oluline noorte personaliseerumise jaoks. Siin ei avaldu roll isiksuse sisemaailma peegelduses; siin on tähtis „*homo sociologicus*“-e mudel rollikandja individuaalses arenguloos.

Sotsioloogilisest aspektist vaadatuna on uuringute keskmes sotsiaalsfäärist tulenevad (hälbivad) rollinõuded, mis on vastuolus ühiskondlike „mittehälbivate“ normidega. Edasi uuritakse delinkventsete lahendustega rollikonflikte, mis saavad alguse psühopatoloogilistest allikatest. Delinkventsus tuleb seejuures esile erinevate „psühhosotsiaalsete“ konfliktide lahendamise käigus. Kategooria „psühhosotsiaalne“ rõhutab, et tegemist ei ole puht-individaalse konfliktiga, vaid tähtis osa on siin ka sotsiaalsetel teguritel.¹⁷⁶

Kriminoloogilise vaatluse juures jälgitakse rollikandjate käitumist. Keskpunktis on rollikonflikt, mis tuleneb vastandlikest ootusnormidest. Seejuures tõusetub küsimus, millistel tingimustel otsivad rollikandjad konfliktidele puhtalt „kuritegelikke“ ja millistel „mittekuritegelikke“ lahendeid.

Selle probleemiga tegelevad erinevad teooriad. Rangelt sotsioloogilise mudeli järgijad uurivad, millal mittedelinkventse eesmärgi saavutamiseks kasutatakse delinkventset käitumist; sotsioloogilistest, sotsiaalpsühholoogilistest ja psühhoanalüütilistest komponentidest koosneva rolliteooria järgi on kuritegeliku käitumisvariandi valiku põhjus rangelt sotsioloogiline – ühe kuritegeliku grupi subkultuurilise rollisuunitluse kohustav jõud võidab mittekuritegelikud rollid. Inimese käitumistendentside kujunemisel on aga määrava tähtsusega indiviidi individuaal-psühholoogiliselt ja arengujalooliselt tähtsad muutused (psühholoogiline ja psühhoanalüütiline kriteerium)¹⁷⁷; R. Mertoni ja A. Coheni anoomiateooria on rajatud „delinkventsitakistavate“ normide struktuurilisele nõrkusele ühiskonnas, mis ei ole materiaalsete ja staatusekohaste eesmärkide ületähtsustamise korral gruppide ja kihtide liikmetele kättesaadavad *de facto*, ning nad ei ole saavutatavad „mittekuritegelikul“ teel.¹⁷⁸ Sotsiaalpsühhiaatrias kasutatakse rolliteoorias psühhoanalüüsi, kusjuures tähelepanu keskmes asub lapse ja nooruki individuaalne käitumine, mis on juhitud tema isikliku arengu tingimustest ja võib olla häiritud vanemate psühhopatoloogiliste

---

¹⁷⁶ Vt E. Erikson. *Kindheit und Gesellschaft*. 2. Aufl. Stuttgart, 1965.

¹⁷⁷ E. Sutherland. *Principles of Criminology*. 5. A. Rev. by D.R. Cressly. Chicago v. Philadelphia, 1955.

¹⁷⁸ Vt R. Merton. *Social Theory and Social Structure*. Glencoe (III), 2. A., 1959; A. Cohen. *Kriminelle Jugend. Soziologie jugendlichen Bandenwesens*. Hamburg, 1961.

konfliktide tõttu. Sellised konfliktid omavad aga sageli sotsiaalset tausta, ning kandudes sotsiaalsesse keskkonda, teravnevad veelgi.

Tähtis aspekt lapse sotsialiseerumisel on tema sotsiokultuuriline „ajaplaan”, milles väljenduvad tema eluplaanid ja identiteet, mida ta püüab saavutada, realiseerida. Käitumishälbeid, mis on tihedalt seotud identiteediprobleemiga, on eriti raske korrigeerida. Osaline või täielik identiteedikaotus põhjustab hirmu- ja ohutunnet.

Eelpoolosundatud 2003. aasta uuringus tunti huvi, millised probleemid Eesti noori puudutavad, mida nad kardavad ning oma elus reaalsetena ette kujutavad. Õpilastel paluti vastata, mis neile muret valmistab.¹⁷⁹

Tabel 3. Palun märki iga sündmuse ja probleemi puhul, kui tugevalt see Sind isiklikult puudutab ja Sulle muret teeb! (*keskmistes*)

Probleem, sündmus	KOOL			
	Ameti- kool	Eesti põhikool	Vene põhikool	Kõik
Langeda liiklusõnnetuse ohvriks	2,62	2,70	2,68	2,65
Et Eestis algab sõda	2,50	2,49	2,80	2,56
Langeda seksuaalkuriteo ohvriks	2,96	2,74	2,79	2,86
Vanemate raske haigus	1,98	1,95	2,29	2,04
Mitte omada sõpra/sõbrannat	2,21	2,64	3,04	2,51
Koolis halbu hindeid saada	2,05	2,34	2,56	2,24
Et mu vanemad mind löövad	3,06	3,35	3,27	3,18
Meie keskkonna saastatus	2,40	2,64	2,45	2,47
Et minu perest keegi ootamatult sureb	1,75	2,03	2,23	1,93
Et ma ei leia elu mõtet	2,83	2,84	2,68	2,80
Et mu vanemad mind ära lükkavad	2,89	3,08	3,00	2,96
Et teised noored mind hülgavad	2,72	2,96	2,90	2,82
Et mu vanemad lahutavad	2,57	2,75	2,91	2,70
Et mu isa/ema jääb töötuks	2,26	2,53	2,61	2,41
Et mu perekonnal ei ole piisavalt raha	2,07	2,52	2,62	2,31
Et ma koolis peksa saan	3,04	3,43	3,06	3,15
Et ma ei leia õppimiskohta	2,48	2,68	2,44	2,53

Tabelist 3 nähtub, et kõik küsitatud peavad tähtsaks oma peret ja vanemaid – kardetakse mõne pereliikme haigust või surma. Vastajad ei tunne muret pere- ja koolivägivalla pärast – kõige vähem oli vastajate hulgas neid, kes kardavad, et vanemaid neid löövad või et nad koolis peksa saavad. Ilmselt ei olnud meie

¹⁷⁹ Hinnanguid selle kohta, mis noorele muret teeb mõõdeti 4-pallise skaala abil: 4 – „üldse ei puuduta”, 3 – „puudutab natuke”, 2 – „puudutab üsnagi” ja 1 – „väga puudutab”. Tabelis on tulemused esitatud aritmeetiliste keskmistena. **Mida väiksem on keskmise arvuline väärtus, seda õigemaks õpilane seda väidet peab ja vastupidi – mida suurem on keskmine, seda vääraksem vastavat väidet hinnatakse.**

küsitlitud ise niisuguste probleemidega realselt kokku puutunud, s.t nad ei olnud ise langenud vägivalda ohvriks. Võimalik on aga seegi, et vastajate seas oli õpilasi, kes on ise teiste suhtes vägivaldaakte toime pannud ja jätsid selle ankeedile vastates targu märkimata.

Viimatiöeldud mõttele viib üldteada tõsiasi, et paraku ei ole agressiivsus ja vägivald meie kaasaegselegi ühiskonnale võõrad esinedes väga erinevates vormides (kooli- ja perevägivald, laste ja loomade väärkohtlemine jne).

Psühhodünaamilised jõud, mis toimivad konfliktrollide taga väljenduvad tihti selles, et 1) laps omandab vanemate konfliktse partnerluse rolli (see kandub talle üle) ja 2) laps peab esindama mingit vanemlikku aspekti (nt kui laps püüab realiseerida tema vanemate poolt teostamata jäänud idealistlikke püüdlusi). Niisugused konfliktrollid on lapsele koormavaks, kuna nad takistavad tal oma identiteedi saavutamist.

Konfliktroll ise või identiteediopositsioon võib põhjustada ka negatiivse identiteedi valikut. Tõsiselt ohtlik on negatiivne identiteet siis, kui ta tugevalt kujundab isiksuse arengut. See juhtub sageli siis, kui teised isikud (nt vanemad, hooldajad, õpetajad jne) kas sihilikult või mittesihilikult identifitseerivad noore inimese negatiivse identiteediga (nt „kurjategija”, „päevavaras” jne). Lõpuks võib konfliktrolli efekt väljenduda depressioonides ja isegi enesetapuni viivas enesevihakamises. Niisugune roll võib esile kutsuda normivastase käitumise sündroomi, kusjuures väliselt samalaadsed käitumisaktid võivad omada erinevaid konfliktipõhjusti.

Paljust perekondlikest rollikombinatsioonidest mõjutavad laste käitumist eelkõige ema ja isa rollid. Tugevaim psühhoanalüütiline mõju on ema ja lapse vahel, mis on ka lapse hilisema sotsialiseerumise otsustavaks faktoriks. Kuna ühiskonna ja perekonna suhete raames on isa rolli mõju lapse käitumisele veel vähe uuritud, siis nähakse isa puudumise seost eelkõige poiste identifitseerumise raskendajana.

Eelpoolosundatud 1975. ja 1995. aasta uuringutes uuriti õigusliku sotsialiseerimise agentide mõju eelkõige agendi autoriteeti iseloomustavate näitajate kaudu. Sellel eesmärgil küsiti, kellega noored enda arvates sarnanevad.¹⁸⁰

¹⁸⁰ Saadud vastuste alusel saime kordusuuringuga järgmise reastuse (olulisemalt ebaolulisemale):

<u>Keskoolide</u>	<u>Kutsekoolide</u>	<u>Õiguserikkujad</u>
<u>Õpilased</u>	<u>Õpilased</u>	
1) isa,	1) isa,	1–3) isa,
2–3) ema,	2) ema,	ema,
sõber,	sõber,	sõber,
4) sugulane,	4) õde-vend,	4) õde-vend,
5) õde-vend,	5) sugulane,	5) sugulane,
6) mõne kirjandus-	6) mõne kirjandus-	6) mõne kirjandus-
teose või filmi kangelane,	teose või filmi kangelane,	teose või filmi kangelane,
7) õpetaja.	7) õpetaja.	7) õpetaja.

Saadud tulemused olid meile igati ootuspärased – kõigi massiivide respondentide arvates on nad kõige enam sarnased eelkõige oma vanematele, seejärel sõpradele. Kahe uuringu

Kaasajal ei saa perekond enam täita kõiki traditsioonilisi noorte kasvatamise ülesandeid. Nii tulevad teised sotsialiseerimisagendid siin oluliselt perekonna kõrval, et anda edasi ühiskonnas kehtivaid käitumisreegleid ja kultuurilisi väärtusi. Üheks määravaks institutsiooniks selle ülesande täitmisel on kool.

3.3.2. Kool

Kool on tänapäeval oluliseks institutsiooniks, mille ülesandeks on aidata kaasa noorte kasvatamisele vastavalt ühiskonnas eksisteerivatele käitumisootustele. Kooli funktsioonid muutuvad koos ühiskonna arengu ja muutumisega, ka muutub tema prestiiž noorte silmis. Viimasest sõltub see, kuivõrd mõjukas sotsialiseerimisagent kool ühel või teisel ühiskonna arengu etapil on.

Lisaks ühiskonna arengule mõjutab kooli kui sotsialiseerimisagendi tegevuse edukust oskus tegeleda väga erinevas vanuses olevate lastega. Nii peab ta üheaegselt saama hakkama nii nendega, kes alles tulid lasteaiast, kui ka nendega, keda ühiskond ja riik (oma õigusnormides) peavad isikuteks, kes on

---

kõrvutamise näitab, et kui varem olid kõik küsitlute grupid enda arvates kõige sarnasemad emale, siis nüüd on siin esikohale tõusnud isa. See annab tunnistust isa autoriteedi tõusust praegustes perekondades. Antud asjaolu võib seletada isa oskusega kaasaegses ühiskonnas toime tulla ja oma peret üleval pidada (või otsib ta selleks aktiivselt võimalusi), mis järjest enam lubab tal taasasuda perekonnapea kohale, mis sotsialistlikus ühiskonnas vägisi käest kaduma kippus. Toona tegid pereemad meestega võrdset (tihti ka rasket füüsilist ja/või tervistkahjustavat) tööd ning said meestega võrdselt, vahel isegi paremini tasustatud ning nii olid tolleaegsed emad sageli ka pere ülalpidajateks. Sellega kaasnes reeglina ema kõrge autoriteet perekonnas.

Mõnevõrra vastuoluline tavaarusaamale on antud uuringust tulenev asjaolu, et noored õiguserikkujad hindavad oma perekonna mõju sama kõrgelt kui nende õiguskuulekad eakaaslased. Peetakse ju noore õiguserikkuja perekonda reeglina kõige kurja juureks. Samas unustatakse, et ka õiguserikkuja, nagu iga teinegi indiviid, vajab turvatunnet. Seda leiab temagi perekonnast.

Omaette probleem on perekonnast saadava toetuse kvaliteet. Ka õiguserikkujate perekonnas on kujunenud mingi tuum, millele õiguserikkuja võib toetuda. Sotsialiseerimise alg-etapil on sotsiaalse kogemuse vahendajaks just perekond. Juhul, kui õiguserikkuja perekond kannab ühiskonna suhtes negatiivseid hoiakuid, annab ta need edasi ka lastele. Mida konfliktsem on perekond, seda konfliktsemat mõju avaldab ta sotsiaalõiguslikele hoiakutele.

Uuringute võrdlusest nähtub, et kõige enam on muutunud õiguserikkujate ideaalide järjestus ($\rho = 0,41$). Kui 1975. aasta küsitluse andmeil oli ema selleks inimeseks, kellega taheti sarnaneda, siis 1995. aastal oli sõber suuremaks ideaaliks. Kaksikümne aastat tagasi olid selles loetelus 2.-l kohal õed-vennad, kes nüüdseks on langenud 5.-le positsioonile, sõbrad on aga tõusnud 1.-le kohale. Kui eeldada, et õiguserikkujate sõbradki on valdavalt seadusega pahuksis-olevad isikud, annab see alust kahelda, kas kõnealused noored alati soovivadki täielikult oma elulaadist loobuda. Ilmselt on siin tegemist tugeva antud grupiga identifitseerimisega; oma väärtushinnanguid ei olegi aga niisama lihtne muuta. Seegi asjaolu, et ema omab selles ideaalidejärjestuses 2.-st kohta, ei anna paraku põhjust optimismiks, et kõige lähedasem inimene, ema, suudaks sotsiaalseid norme eiranud lapse alati konformse käitumise teele tagasi tuua. Asi on selles, et paljudel juhtudel on ka õiguserikkujate emadel (sammu isadel) selliseid omadusi, mis otseselt takistavad nende lastel sotsiaalsete normide täitmist.

võimelised oma tegudest aru saada, neid juhtima ja nende eest vastutama, s.o täiskasvanutega võrdseteks inimesteks.

Inimeseks kasvamise, sisemiste väärtuste omandamise ja vaba otsustuse eeltingimuseks on orienteerumine välistes väärtustes, neist arusaamine, nende hulgast oma valiku tegemine. Stabiilses ühiskonnas toimub see suuresti igapäevaste kogemuste, jäljendamise ja eeskujude kaudu. Kui aga tegelik elu üldinimlike väärtuste propageerijana ning lapse kultuuri ja vaimuilma juhatamisega toime ei tule, on see kasvatuse ja kooli ülesanne.¹⁸¹

Nagu eespool mainitud, kujutab kool endast perekonna kõrval olulist sotsialiseerimisagenti. Mida keerukamaks muutuvad ühiskonnad, seda vähem saab perekond (kodu) hakkama lapsele kõigi elutarkuste, kõigi ühiskonna-poolsete nõudmiste õpetamisega. Koos ühiskonna arenguga muutuvad ka hariduse funktsioonid. Kui korilüühiskonnas õppisid lapsed käituma nii nagu nende vanemad, matkides oma vanemate ja hõimukaaslaste käitumist, siis „ühiskonnas, kus on palju spetsialiseeritud töölalad, säilitavad vanemad kontrolli ainult üksikute oskuste üle, nagu üldised kodutööd. Teisi oskusi ei ole vanematel lastele kerge õpetada, paljud oskused nõuavad eriettevalmistust. Esimesed koolid maailmas loodi selleks, et ette valmistada kirjutajaid Egiptuses, filosoofe Kreekas ja preestreid Juudamaal. Arenenud ühiskondade haridussüsteemidel on sotsiaalne ülesanne tugevdada kogukonna ühtsust. Eeldatakse, et kui kõik lapsed õpivad samu asju – keelt, väärtusi ja uskumusi – siis tekib kogukonnas sotsiaalsete eesmärkide osas väärtuskonsensus”.¹⁸²

Kaasaegses ühiskonnas on haridusel kahesuguseid funktsioone: avalikke ja varjatud.

Hariduse avalikud ehk manifestsed funktsioonid on deklareeritud ja kasvatuslikud eesmärgid (nt kultuuri edasiandmine uutele ühiskonna liikmetele (lapsed, immigrandid), inimeste ettevalmistamine täiskasvanu rollideks, oskuste arendamine ja uute teadmiste loomine). Kooli varjatud ehk latentsete funktsioonide all mõeldakse n.ö „varjatud õppekava” realiseerimist, mis seisneb ametliku õppekava välises õpetustegevuses, mida koolid pakuvad inimestele sellistes küsimustes nagu vanemate austamine ja etnotsentrism. Paljude kriitikute arvates on need kooli varjatud funktsioonid tegelikult koolituse südameks. Õppida teadma oma kohta, alluma ülematele, uskuma, et süsteem on õiglane – need on õppetunnid, mis kestavad ka pärast seda, kui ajalootunnis õpitu on unustatud.¹⁸³ Nii võib kooli varjatud funktsioonide all mõelda ilmselt õpilaste eetika, moraali ja väärtussüsteemi kujundamist.

Õigusõpetuse andmine kuulub kooli avalike funktsioonide hulka. Küsimust, kas õigusõpetus peaks olema koolis iseseisev õppeaine või oleks õige õigus-alaseid küsimusi käsitleda teiste õppeainete raames, uuris 2007. aastal sotsiaal- ja turu-uuringute firma Saar Poll, viies läbi üle-Eestilise gümnaasiumiõpilaste

---

¹⁸¹ M. Tuulik (1991), lk 19.

¹⁸² B.B. Hess, E.W. Markson, P.J. Stein. Sotsioloogia. Tallinn: Külim, 2000, lk 186.

¹⁸³ B.B. Hess, E.W. Markson, P.J. Stein (2000), lk 186–187.

õigusteadvuse alase küsitluse.¹⁸⁴ Nimetatud uuringus mõeldi õigusõpetuse all õpetust õigus- ja kohtusüsteemi kohta. 27% kõikidest vastajatest väitis, et nende koolis õpetatakse õigusõpetust eraldi ainena. Küsimusele, milliste õppeainete kaudu oled omandanud õiguslaseid teadmisi ning teadmisi kohtusüsteemi kohta, vastas 94% küsitletutest, et see toimub peamiselt ühiskonnaõpetuse ja 39% arvates ajaloo baasil.¹⁸⁵

Kooli funktsioonide täitmise kõrval on isiksuse kujunemisel koolimiljöö oluline tähtsus ka õpilastevahelistel isiklikel suhetel: sõbralikud ja heasoovlikud suhted avaldavad kahtlemata positiivset mõju – nii tunneb iga noor inimene end täisväärtuslikuna, soovituna, populaarsena. Seevastu alandav ja mõnitav suhtumine tekitab noores inimeses alaväärsuskomplekse, sünnitades ka agressiivsust ja soovi „kogu maailmale” kätte maksta. Viimatinimetatu võib noort oluliselt kallutada ka õiguserikkumiste teele.

Eelpoolviidatud 2003. aasta uuringus püüti muuhulgas välja selgitada, kuidas õpilased end koolis tunnevad, kui vägivaldse või turvalisena nad oma kooli hindavad, millised on suhted õpilaste endi vahel ja suhted õpetajatega, kuidas õpetajad (kooli-) vägivallale reageerivad.¹⁸⁶

Tabel 4. Kui õiged on järgmised väited Sinu ja Su kooli kohta? (keskmine hinnang)

Väited	KOOL Õppeasutus			
	Ameti-kool	Eesti põhikool	Vene põhikool	Kõik
Mulle meeldib meie koolis väga	1,98	2,47	2,39	2,20
Enamus õpetajaid püüab meid isiklikult tundma õppida	2,27	2,71	2,27	2,39
Õpetajad hoolitsevad, et õpilaste seas ei esineks vägivalda	1,94	2,41	1,84	2,05
Enamasti istun ma koolis lihtsalt nõutud aja ära	2,40	2,44	2,99	2,53
Meie klassis on erinevad grupid, kes ei taha üksteisega eriti tegemist teha	2,62	2,64	2,96	2,70
Õpetajad muretsevad liiga vähe õpilaste isiklike probleemide pärast	2,43	2,40	2,66	2,47

¹⁸⁴ Gümnaasiumiõpilaste õigusteadvuse uuringu tulemused. November-detsember 2007. www.saarpoll.ee. – Arvutivõrgus. Kättesaadav: http://www.riigikohus.ee/vfs/683Noorte_%F5igusteadvuse_uuringu_aruanne.pdf, 25. augustil 2010.

¹⁸⁵ Gümnaasiumiõpilaste õigusteadvuse uuringu tulemused. November-detsember 2007. www.saarpoll.ee. – Arvutivõrgus. Kättesaadav: http://www.riigikohus.ee/vfs/683Noorte_%F5igusteadvuse_uuringu_aruanne.pdf, lk 15. 25. augustil 2010.

¹⁸⁶ Küsimusele „Kui õiged on järgmised väited Sinu ja Su kooli kohta?” antud vastuseid mõõdeti 4-pallise skaala abil: 4 – „täiesti vale”, 3 – „pigem vale kui õige”, 2 – „pigem õige kui vale” ja 1 – „täiesti õige”. Tabelis on tulemused esitatud aritmeetiliste keskmistena. **Mida väiksem on keskmine arvuline väärtus, seda õigemaks õpilane seda väidet peab ja vastupidi – mida suurem on keskmine, seda vääraks vastavat väidet hinnatakse.**

Väited	KOOL Õppeasutus			
	Ameti- kool	Eesti põhikool	Vene põhikool	Kõik
Õpin ainult selleks, et vältida pahandusi õpetajate ja vanematega	3,12	3,22	3,13	3,15
Meil on tõeliselt hea klassikollektiiv	2,20	2,32	2,07	2,21
Õpetajad ei tea, kui palju on õpilastevahelist vägivalda	2,35	2,20	2,73	2,39
Õpime palju seda, mida hiljem elus vaja läheb	1,72	2,03	1,78	1,82
Leian, et kool on kasutu ja püüan niipea kui võimalik, sellest kohustusest pääseda	3,43	3,36	3,26	3,37
Koolis on väga tihti õpilaste vahel tüli ja pahandust	2,93	2,74	2,64	2,82
Õpetajad püüavad õppetunde vaheldusrikkaks teha	2,35	2,63	2,36	2,43
Püüan koolis väheste kohustustega hakkama saada	2,44	2,48	2,55	2,47
Õpetajad vaatavad meelsasti kõrvale, kui õpilaste vahel tõsine lööming toimub	3,31	3,11	3,11	3,21
Meie koolis peab ise läbi lööma, teiste toetus puudub	2,61	2,80	2,85	2,71
Kooliõpetusel pole tihti tegelikkusega midagi pistmist	3,04	2,97	2,95	3,00
Mul on siin õpetaja, keda väga usaldan	2,86	2,92	2,19	2,73

Nagu esitatud tabelist nähtub, suhtuvad kooliskäimisesse kõige tõsisemalt ametikoolide õpilased – tegemist on ju noortega, kes on suundunud omandama elukutset, millega end elatada. Need noored tunnetavad teiste kontingentidega võrreldes end enam täiskasvanuna, õpitakse enam n.ö endale, mitte vanematele ega õpetajatele. Antud küsitlusest nähtub, et ametikoolides on teiste koolidega võrreldes vähem tülisid ja pahandusi õpilaste vahel, oma klassikollektiivi hinnati väga heaks. See asjaolu seletub sellega, et ametikoolides on kursused/ klassid moodustunud erialade kaupa ja grupid ei ole väga suured (umbes 25 inimest kursusel), mistõttu on sarnast eriala õppivate noorte vahel parem üksteisemõistmine ja sõbralikumad suhted. Oma rolli mängib siin kindlasti ka õpilaste sotsiaalne staatus – kui põhikoolides õpib koos väga erinevatest sotsiaalsetest kihtidest pärit õpilasi (mis tihti põhjustab vaesematest peredest pärit õpilaste mõnitamist ja alavääristamist rikestest peredest pärinevate laste poolt), siis ametikoolides õppivate noorte seas on sotsiaalne stratifikatsioon märksa ühtlasem haarates põhiliselt keskkihti kuuluvad inimesed või sarnase valikuga ja huvidega noori.

Võrreldes omavahel kolme meie poolt uuritud kontingenti, hakkab silma, et kõige enam probleeme esineb eesti põhikoolide õpilastel: nad annavad teistest negatiivsema hinnangu oma suhetele koolikaaslastega ning leiavad, et õpetajad ei hoolitse piisavalt selle eest, et õpilaste seas ei tekiks vägivalda, ning et õpetajad ei muretse õpilaste isiklike probleemide pärast ja ei aita neid piisavalt lahendada. Samas leiavad kõik küsitletud, et õpetajad ei jäta koolis toimuvatele vägivallaaktidele küll reageerimata.

Suhteid koolikaaslastega komplitseerivad erinevad faktorid, millest vast olulisemad on sagedane kooli ja klassi vahetamine, võimalikud vanusevahed, keskpärasest õppeedukusest ja käitumisprobleemidest tingitud madal staatus

teiste õpilaste silmis, võimetus kohaneda grupis kehtivate standarditega. Probleemaatilised suhted koolikaaslastega kujundavad ajapikku noores negatiivse suhtumise kooli.

Kool ja kodu on sotsialiseerimisagentidena tihedalt seotud. Lapse suhtumine õppimisse sõltub sellest, kuidas tema kodus haridust ja haritust väärtustatakse. Peetakse küll reegliks, et „töölisklassi laste ootused on madalad” ja seetõttu nad rikuvad koolis distsipliini ning suhtuvad õppimisse pealiskaudselt.¹⁸⁷ Ometi ei saa seda pidada mingiks reegliks – nii nagu esineb n.ö rikkusekuritegusid, (kus (reeglina) nooruk paneb kuriteo toime igavusest, „nalja pärast”, vahelduse mõttes, teravate elamuste saamise (mitte materiaalsel) eesmärgil), esineb ka kõrgkiihist pärit loodreid (või ka vaimselt küündimatuid), kes vaatamata kooli- ja õpetajapoolsele upitamisele ei suuda jääda samale stratifikatsiooniastmele, kus paiknesid nende vanemad.

Heaks näiteks hariduse teadlikust väärtustamisest on sotsialismiajal läbielatu. „Sotsialismiaja pere materiaalse baasi järjepidevus oli piiratud ja pere teadlik tegevus koondus suuresti haridusalase järjepidevuse saavutamisele./.../ Haridust väärtustati siis Eestis perekonna kapitalina, mida teadlikult anti järgmisele põlvele. /.../ On tõenäoline, et paljudel vanemate põlvkonnast jäid nooruses olnud eluplaanid realiseerimata, seda ka rahulikumatel, kuid ühtlase rutiini surutud 1960-ndatel 1970-ndatel aastatel. Seetõttu võib oletada, et oma lastes nähti sagedamini kui tavaliselt iseenda lootuste ja soovide tädeviijat ning neile püüti luua parimad elu- ja arengutingimused. Hea hariduse saamine oli kindlasti üks sihtidest.”¹⁸⁸

Praeguse kooli funktsiooniks võiks olla alam- ja keskklassi kuuluvate õpilaste igakülgne abistamine nende liikumisel stratifikatsiooniastmestikul ülespoole. Paraku ei ole harvad juhtumid, kus seetõttu, et „õpetajatel kujuneb kiiresti oma arvamus selle kohta, kui häid tulemusi iga laps on võimeline saavutama /.../, annavad nad – sageli alateadlikult – oma ootustest lastele mitmel viisil teada, mistõttu need peavad end „läbikukkunuteks” veel enne, kui neil avaneb võimalus oma teadmisi demonstreerida. Taolisi ootusi võimendab iseäranis laste „jagamine” võimete järgi.”¹⁸⁹

Noorte haridus ja tulevik on sõltuvuses ka regioonist, kus ta elab ja õpib. Mida kaugemale suurlinnadest, seda enam on lastel probleeme ka õppimisega ja nende tulevikuplaanid kujunevad teistsugusteks kui (suur)linnalastel. Lisaks erinevustele linnade ja maakondade vahel, mängivad tähtsat rolli ka regioonisisesed probleemid – elukorraldus, enda võimete realiseerimise võimalused jne.

“Noorte elukoht ja selle kooli, kus noored saavad oma põhihariduse, paiknemine regiooni sotsiaalses ruumis, paneb edasise hariduse taotlusi rohkem paika, kui regioonide omavahelised erinevused. Asi on enamas, kui kauguses keskusest või ainelise olukorra näitajates eraldi võetuna. Jutt on sotsiaalsest

¹⁸⁷ Vt nt S. Bruce. Sotsioloogia. Põgus sissejuhatus. Tallinn: AS Kupar ja Maria Drevs, 2002, lk 52.

¹⁸⁸ Kolmekümneaastaste põlvkonna sotsiaalne portree. Toim M. Titma. Tartu-Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1999, lk 159.

¹⁸⁹ S. Bruce (2002), lk 52.

elukvaliteedist kui teatud tervikust. Haridus, antud juhul noorte hariduskavad, on konkreetse paiga elukvaliteedi näitajaks, vahed haridusplaanides annavad tunnistust vahedest elukvaliteedis tervikuna. Samas kujundab haridus suures osas ise vastava paikkonna elukvaliteeti – koht, kus aabitsakukk on aastakümneid (Eestis mõnes kohas juba sajandeid) kohalikule noorsoole tiibu lehvi-tanud, on oluliselt teine kui asula, kus kool puudub. Kohaliku kooli kinnipanek viib reeglina elukvaliteedi pöördumatult alla”.¹⁹⁰

Paikkonnad, kus koolide puudumisel jääb vaimsus lünklikuks, on seotud riskiga muutuda järjest kriminoogeensemaks. Ajal, mil (eriti väikelinnades, asulates, maakondades) napib tööd, lokkab kuritegevus, on sunnitud vaimselt ärksamad noored oma kodukohast lahkuma, et oma haridusteed jätkata. Selline tendents toob endaga kaasa olukorra, kus kõnealustesse piirkondadesse koondub kontingent, kes kas ei valuta eriti südant selle koha tuleviku pärast (kuna on mujalt sinna elama asunud või vajunud juba ühiskonna põhjakihti) või ei suuda nad oma madala haridustaseme tõttu selle paikkonna heaks midagi ära teha.

“Rahulolu omandatud haridusega diferentseerub oluliselt tulenevalt kooli asukohast, sõltumata sellest, kas tegemist on põhi- või keskkooliga. Hariduse kvaliteedi suhtes on märgatavalt vähem pretensioone neil, kes on oma teadmised saanud maakonnakeskuste koolides, võrreldes nendega, kelle kooliaeg on möödunud väljaspool keskust. Hea haridus annab kindluse langetada ka julgemaids otsuseid oma haridusliku tuleviku suhtes”.¹⁹¹

Öeldut kinnitavad Eestis 1990-ndate aastate lõpus läbiviidud uuringu tulemused, mis näitavad, et mida kõrgem on noorte haridustaotlus, seda tõenäolisemalt valmistutakse ka senisest elu- ja koolipaigast lahkuma.¹⁹²

Paraku ei ole õige noortele ette heita, et nad parema hariduse saamise nimel on valmis elukohta (ka jäädavalt) vahetama. Noori ümber veenda oleks võimalik vaid antud paikkondade sotsiaalset elukvaliteeti parandades. Seda probleemi ei saa aga lahendada haridusuurijad ega ka pedagoogilise ala inimesed oma jõududega. Siin on üks regionaal- ja sotsiaalpoliitika võtmeküsimusi, mis nõuab lahendamiseks nii ressursse kui ka ühiskondlikku kokkulepet.¹⁹³

Lapse väljakujunemisel täieõiguslikuks ühiskonnaliikmeks on täheldatavad erinevad aspektid, mis kõik tulenevad tema arengu erinevatest tasanditest seondudes ühiskonnaga, kus nad elavad ja arenevad. Arengu tasandid tulenevad lapse vanusest, mida ei saa aga nii üheselt mõista, kui see esmapilgul võib tunduda. Asi on nimelt selles, et rääkides lapse mõistest ja tema vanusest, ei räägita mitte ainult tema kronoloogilisest vanusest, võttes aluseks lihtsalt tema sünniaja. Küsimus lapse vanusest on märksa keerukam.

Eristatakse järgmisi vanuse liike: 1) bioloogiline vanus, mis iseloomustab kehaehituse ja füsioloogiliste protsesside taset. Bioloogilise vanuse järgi võib täisea alguseks tinglikult pidada suguküpsuse algust; 2) sotsiaalne vanus, mis

¹⁹⁰ H. Dsiss, P. Kenkmann. Haridus on osa ühiskonna elust ja samas selle seisundi indikaator. – Forseliuse Sõnumid, 2000, nr 7, lk 56.

¹⁹¹ H. Dsiss. Eesti koolinoor 1996–1998. – Forseliuse Sõnumid, 1999, nr 6, lk 41.

¹⁹² H. Dsiss, P. Kenkmann (2000), lk 57.

¹⁹³ H. Dsiss, P. Kenkmann (2000), lk 58.

sõltub inimese kohast sotsiaal- ja tootmissuhete süsteemis. Küpsus on saavutatud, kui inimene teenib ise endale elatist; 3) psüühiline vanus, mis iseloomustab inimese suhtumist iseendasse ja ümbritsevasse maailma. Psüühilise küpsuse saabumise tunnuseks on inimese võime mõista oma tegude tähendust ja neid juhtida. See on eelduseks, et inimene suudab vastutada oma tegude eest; 4) kronoloogiline vanus, mida mõõdetakse sünnimomendist käesoleva ajahetkeni.¹⁹⁴ Kuna kõige kergem on mõõta inimese kronoloogilist vanust, siis reeglina püütakse ka teisi vanuse aspekte määratleda just selle kaudu.

Sotsialiseerumise aspektist on siin olulised isiku sotsiaalne ja psüühiline vanus, millest oleneb tema suutlikkus orienteeruda sotsiaalses keskkonnas ja omandada vastavaid käitumisreegleid, tunnetada oma vastutust – õigusi ja kohustusi.

Sotsiaalne vanus saabub tänapäeval mõnevõrra hiljem kui näiteks eelmise sajandi alguses. Praegu on noored kauem sõltuvad oma vanematest või hooldajatest, tööle minemist lükatakse edasi nii kaua kui võimalik (nt minnakse mõnda õppeasutusse õppima, kuid õppima asudes ei olda veel sugugi kindel, et sellel valitud erialal töötada tahetakse, või teatakse üsna kindlalt ette, et vastaval erialal ei hakata kunagi tööle). Tööle asudes jäädakse harva pikemaks ajaks sinna pidama, esineb töös pettumist, ühest töökohast teise siirdumist, kuni selleni, et jäädakse tööst kauaks eemale. Lõpuks tekib tööst võõrdumine ning hirm igasuguse töö ja kollektiivide ees. „Pikaajaline saamine ühiskonnalt ja perekonnalt, ise vastu andmata, on kujundanud üleoleva suhtumise neisse, kes süstemaatiliselt töötavad. Siit aga ei ole õiguserikkumiste ja muude käitumishälvete ni enam kuigi pikk tee”¹⁹⁵.

Kogu kaasaegset maailma iseloomustab kiire areng igas valdkonnas – muutuv maailm toob endaga paratamatult kaasa inimeste muutumise vajaduse, s.t inimene peab muudatustega kohanema. Eriti käib see kindlasti aga siirdeühiskondade kohta, kelle hulka ka praegune Eesti kuulub. Kiirete sotsiaalmajanduslike muutustega kaasneb sotsiaalsete normide ümberhindamine. Piltlikult öeldes: mis eile oli ühiskonnas normipärane, on täna ühiskonnaliikmete jaoks neutraalse iseloomuga, kuid homme võib see käitumisnorm (ja -vorm) olla ühiskonnas täiesti taunitav ja kutsuda esile karistamisevajaduse ja/või – soovi.

Sama võib öelda ka inimese sotsiaalse vanuse käsitlemisel: mis eile tundus liiga varane, on homme norm, ülehommega aga igand. Samas on ühiskonnas kujunenud normide ja hinnangute stereotüübid oma olemuselt konservatiivsed ning jäävad vastava põlvkonna teadvusesse ka siis, kui tingimused, milles need hinnangud ja stereotüübid välja kujunesid, on ammu muutunud. Tekib vanade ja noorte hinnangute ning arvamuste konflikt.

Psüühiline vanus iseloomustab isiku võimet aru saada oma tegude tähendusest ja neid juhtida. Viimasel ajal on hakanud levima psüühilise vanuse laiem käsitlus, mille puhul kõnealusel vanusel eristatakse kolme aspekti: 1) afektiivne

---

¹⁹⁴ L. Auväärt. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001, lk 114–115.

¹⁹⁵ L. Auväärt (2001), lk 115.

aspekt, mille all mõistetakse lapse võimet allutada afektid oma taatele, s.t mitte alluda esimesele afektiivsele ajendile; 2) kognitiivne aspekt, mille all mõistame lapse arusaamist situatsioonist ja võimet toimunud adekvaatselt edasi anda; 3) intellektuaalne aspekt tähendab lapse teadmiste mahtu.¹⁹⁶ Üha vähem seostatakse psüühilist vanust meditsiiniliste näitajatega. Psüühilise arengu tähtsamad hälbed on vaimse arengu mahajäämus ja arengupeatetus.¹⁹⁷

Seadusandja eeldab, et kronoloogiline vanus langeb kokku psüühilisega ja seetõttu on võimalik psüühilisi karakteristikuid iseloomustada psüühilise vanuse kaudu. Täisea alguseks loetakse 18-aastaseks saamist. Eespool on aga küllaltki pikk periood, mida võib nimetada üleminekueaks ehk murdeeaiks.

Selle ajaperioodi arengu (olgu see kas füüsiline, vaimne, kõlbline või sotsiaalne) eripäraks on üleminek lapsepõlvest täiskasvanuikka: kujunevad ümber ja muutuvad täiskasvanulikumaks organism, eneseteadvus, suhtlemine eakaaslastega ja täiskasvanutega, samuti muutuvad huvid ja tunnetustegevus, aga ka käitumist, tegutsemist ja suhteid vahendavate kõlbliste tavade sisuline külg.¹⁹⁸

Üks oluline muutus murdeikka jõudnud lapse isiksuse struktuuris on kvalitaativne nihe eneseteadvuse arengus. Murdeeaeline ei pea end enam lapseks, kuid veel ka mitte päris täiskasvanuks, kuigi ta selle poole püüdleb ja tahab, et teised teda täiskasvanuks peaksid. Täiskasvanutunne on isiksuse tähtsaim iseärasus, selle struktuurne kese, sest see väljendab murdeeaalise uut suhtumist inimestesse ja maailma, näitab tema sotsiaalse aktiivsuse suuna ja sisu, uued püüdlused, elamused ja afektiivsed reaktsioonid. Murdeeaalise sotsiaalne aktiivsus tähendab tema suurt valmidust võtta omaks täiskasvanute maailmas ja nende suhtes kehtivaid norme, väärtusi ja käitumisviise.¹⁹⁹

Noore toimetulek ühiskonnas sõltub suuresti tema enesehinnangust, mis kas tiivustab või pärsib tema ettevõtmisi ja annab tema käitumisele suuna. Enesehinnang on sotsialiseerimise vili olles kujunenud pere, kooli, sõprade, sotsiaalse keskkonna mõjude baasil.

Enesehinnangut käsitletakse eneseteadvuse raames. Väiksem tähelepanu pööramine oma mõtetele, tunnete ja motiividele (nn privaatne eneseteadvus) seostub positiivsema enesekohase suhtumisega. Endast, kui sotsiaalsest objektist teadlik olemine (nn avalik eneseteadvus) on seevastu seotud madalama enesehinnanguga, viidates tendentsile, et eneses ebakindlamad inimesed on tundlikumad teiste poolt antavate hinnangute suhtes ning pööravad enam tähelepanu sellele, kuidas nad teistele paistavad. Avalikust eneseteadvusest tuleks eristada sotsiaalset ärevust, mis iseloomustab kõrge tundeantavate hinnangute suhtes. Sotsiaalne ärevus on seotud madala enesehinnanguga, mis põhjustab madalamat rahulolu oma välimusega ning ebamugavustunnet teiste juuresolekul.²⁰⁰

---

¹⁹⁶ L. Auväärt (2001), lk 116.

¹⁹⁷ L. Auväärt (2001), lk 116.

¹⁹⁸ Ealine ja pedagoogiline psühholoogia. Tallinn: Valgus, 1979, lk 77.

¹⁹⁹ Ealine ja pedagoogiline psühholoogia (1979), lk 83–84.

²⁰⁰ H. Pullmann (2003), lk 211.

Eelviidatud 2003. aasta uuringus selgitati, kuidas noored end ise väärtustavad.²⁰¹

Tabel 5. Palun märki ringiga need väited, mis Sinu suhtes kõige enam paika peavad (keskmistes)

Väide	KOOL Õppeasutus			
	Ametikool	Eesti põhikool	Vene põhikool	Kõik
Olen enda juures kõigea rahul	2,29	2,40	1,91	2,24
Mõtlen ikka ja jälle, et ma ei ole midagi väärt ega kõlba kuhugi	3,19	3,10	2,87	3,10
Mul on rida häid omadusi	1,80	1,86	1,86	1,83
Mul on samasugused võimed nagu enamusel	1,78	1,81	1,77	1,79
Kardan, et mul ei ole palju, mille üle uhke olla	2,83	2,95	3,01	2,90
Tunnen end aegajalt täiesti kasutuna	2,88	2,82	2,74	2,83
Suhtun endasse positiivselt	1,90	1,92	1,78	1,88
Sooviksin, et saaksin endale rohkem tähelepanu osutada	2,55	2,39	2,04	2,40
Kaldun ennast kõiges hädavareseks pidama	3,26	3,30	3,45	3,31
Pean ennast täisväärtuslikuks inimeseks	1,86	1,78	1,70	1,80

Esitatud tabelist nähtub, et vene põhikooli õpilastel on eestlastega võrreldes kõrgem enesehinnang, kuid suurem mure oma koha pärast ühiskonnas (nt mõte, et nad ei ole midagi väärt; enda aegajalt kasutuna tundmine; endale suurema tähelepanu osutamise soov). Siin paljastub kaks tahku: ühelt poolt on küsimustikule vastanud vene koolide õpilased kindlad oma isiklikes võimetes, teiselt poolt ilmneb nende mure ühiskonnas toimetuleku osas. Sama tendents on aga täheldatav ka teistel vastanud kontingentidel. Üheks võimalikuks põhjuseks võib siin olla asjaolu, et noored „küpsevad” kiiresti ning tunnevad end juba varakult täiskasvanutena, vanem generatsioon (k.a õpetajad) kohtleb neid aga lastena, kelle igat sammu tuleb kontrollida. See võib pärssida noorte enesekindlust ja tekitada neis ühelt poolt kahtluse, kas nad siiski suudavad endaga ise ühiskonnas toime tulla, teiselt poolt kutsub niisugune situatsioon noortes esile trotsi ning tekitab pingeid erinevate generatsioonide vahel.

²⁰¹ Hinnanguid selle kohta, kuidas noored end ise väärtustavad, mõõdeti 4-pallise skaala abil: 4 – „väide ei pea üldse paika”, 3 – „väide pigem ei pea paika”, 2 – „väide pigem peab paika” ja 1 – „väide peab täiesti paika”. Tabelis on tulemused esitatud aritmeetiliste keskmistena. **Mida väiksem on keskmise arvuline väärtus, seda õigemaks õpilane seda väidet peab ja vastupidi – mida suurem on keskmine, seda vääravamaks vastavat väidet hinnatakse.**

Viimatinimetatu viib noorte teadliku vanema generatsiooni (s.h õpetajate) seisukohtadega risti vastukäiva tegutsemiseni, kusjuures noored eeldavad, et nende tegude eest vastutab keegi teine mitte nemad ise.

Murdealistele on omane oma eripära tundmise vajadus, huvi iseenda vastu ja mõtlemine endast. Vajadus tunda oma puudusi ja iseärasusi tuleneb paratamatusest vastata teiste inimeste ja iseenda nõudmistele, reguleerida suhteid ümbritsevate inimestega. Kõige enam stimuleerib eneseanalüüsimist vajadus saavutada vääriline koht eakaaslaste hulgas ja püüd leida lähedasi kaaslasi ning südamesõpra.²⁰²

Oma koha otsimine ei kulge aga alati otseteed ja ühiskonna poolt tunnustatud suunas. Enesemääratlemise kriis võib leida väljundeid õiguserikkumistes. Seaduseandja on kehtestanud erinevate õiguserikkumiste puhul kindla vanusemäära (lähtudes isiku kronoloogilisest vanusest), alates millest saab isikut ühe või teise ühiskonnavastase teo eest vastutusele võtta. Samuti on seaduses sätestatud, millised õigused ja kohustused on isikul, kui ta on jõudnud mingisse kronoloogilise vanuse etappi.

Rääkides sellest, et elu jooksul sotsialiseerimisagendid inimese elus vahetuvad, on oluline rõhutada, et isiku sotsialiseerimisprotsessis osaleb üheaegselt mitu agent, kelle hulgast mõnedel on domineeriv, teistel teisejärguline roll antud protsessis. Erinevatel sotsialiseerimisagentidel on sotsialiseeritavale erinev mõju. Erinevate sotsialiseerimisagentide mõjuga konkreetsele indiviidile on aga vahetult seotud sotsiaalsete normide aktsepteerimine ja internaliseerimine inimese edasises elus.

See, millist mõju üks või teine sotsialiseerimisagent inimese arengule avaldab, sõltub nende agentide autoriteedi määrast konkreetse isiku jaoks. Autoriteedi määra on võimalik uurida mitmete indikaatorite abil.²⁰³ Kuni koolieani ei

---

²⁰² Ealine ja pedagoogiline psühholoogia (1979), lk 107.

²⁰³ Näiteks kasutasime Õiguspsühholoogide ja Sotsioloogide Tartu Ühingu poolt 1995. aastal läbiviidud noorte õigusteadvust käsitlevas kordusuuringus noorte peamiste suhtlemispartnerite (perekonna, koolikaaslaste, õpetajate, juhuslike tuttavate jne) autoriteedi uurimisel järgmisi indikaatoreid: 1) suhtlemispartnerite mõju (kellega küsitletav end sarnaseks peab); 2) ideaal (kellega ta tahab sarnaneda); 3) usaldusisik (kelle poole ta pöördub nõuannete saamiseks); 4) halva mõju allikas (keda küsitletav peab süüdlaseks oma puudustes); 5) konfliktide esinemine (kellega tal esineb lahkarvamusi). Sotsiaalsete institutsioonide autoriteeti püüdsime iseloomustada põhiliselt nende institutsioonide esindajate – suhtlemispartnerite kaudu; massikommunikatsioonivahendite autoriteedi uurimiseks selgitasime: 1) millisel kohal on nad õiguslike teadmiste saamisel; 2) millisel kohal on nad käitumisjuhiste saamisel. Meie uuringust ilmes, et kõige tähtsam roll on noorte elus omistatud sõpradele, kes on ka nende ideaaliks ja kelle sarnaseks tahetakse saada. Sõpradega võrreldes kipub kodu osa tahaplaanile jääma. Erakordselt madal on õpetaja autoriteet noorte jaoks, mis annab tunnistust kooli (eelkõige õpetajate) rolli taandumisest noorte sotsialiseerimisagendina. Kooli ja õpetajate prestiiž noorte silmis on 1995. aasta uuringu andmeil märgatavalt vähenenud. Nt vastas 42% kõikidest küsitletutest, et nad ei küsiks õpetajalt mitte mingil juhul nõu (1975. a. oli nii vastanud 24,5%); õpetajaga ei tahaks sarnaneda 52% vastanutest (1975. a. oli see protsent 39). Koolis (nagu sellest väljaspoolgi) hindavad noored enam oma eakaaslasi kui õpetajaid. (Vrd käesaolevas töös esitatud 2003. aasta rahvusvahelise uuringu tulemustega).

ole laps veel määravalt isiksus, kuid koolieas (eriti murdeas) omavad pere ja kool olulist rolli noore inimese väärtushinnangute kujundajatena.

3.3.3. Massimeedia

Massiteabevahendite tähtsust isiksuse kujundajana ei ole võimalik alahinnata – praeguses maailmas ei kujuta meist keegi elu ette ilma ametlike informatsiooni-allikateta, milleks kahtlemata on televisioon, raadio ja trükiajakirjandus (kui massikommunikatsiooni peamised liigid). Informatsioon, mida me nendest kanalitest saame, peab olema tõene ja peegeldama ühiskonna seisukohta asetleidnud sündmuste suhtes.

Massikommunikatsioon omab kindlaid *sotsiaalseid funktsioone*, mille all mõistetakse: 1) teatud sisuga ja levikuviisiga teabe reaalselt ja potentsiaalset toimet suurte inimühenduste (s.t sotsiaalsete gruppide) püsimisele, arengule; 2) levitava teabe võimet rahuldada nende sotsiaalsete gruppide vajadusi oma liikmete integreerimiseks, nende tegevuse, käitumise, arusaamade suunamiseks, sotsiaalsete konfliktide lahendamiseks, kollektiivse kogemuse talletamiseks ja edasiandmiseks. Massikommunikatsiooni sotsiaalsed funktsioonid jagatakse nelja suurde rühma: a) informeeriv; b) regulatiivne; c) kultuuriline; d) meelelahutuslik.²⁰⁴

Informeeriva funktsiooni täitmine on massiteabele olemuslikult omane, sellele toetub massilise teabelevi institutsiooni spetsiifika ja prestiiž ühiskonnas: just infolevi operatiivsuselt ja ulatuslikkuselt edestavad massiteabevahendid kõiki teisi kanaleid. Regulatiivne funktsioon viitab massiteabevahendite võimalustele koondada ühiskonna erinevate gruppide teadvust ja tegevust teatavate üldiste, kõigi jaoks oluliste eesmärkide ümber ning aktiivselt kaasa aidata poliitiliste, ideoloogiliste, kultuuriliste, kõlbeliste jm väärtuste ning ideaalide mõjulepääsemisele.²⁰⁵ Üha enam suureneb massiteabe meelelahutuslik osa.

Et massikommunikatsioon kui mõjukas institutsioon täidaks edukalt (õigusliku) sotsialiseerimisagendi rolli, tuleb eriti keskenduda selle institutsiooni kvaliteedi küsimusele. Teatavasti „ei ole kõik kuld, mis hiilgab” ja kõik, mis massimeediakanalitest adressaatideni, s.o ühiskonnaliikmeteni jõuab, ei ole paraku õpetlik, hariv, esteetiline ega eetiline. Enamgi veel: pidevalt propageeritav vägivald (eriti televisioonis näidatavate filmide vahendusel) ahvatleb järeletegemist, teleekraanilt või kinolinalt nähtud surm ei tekita õudu ega hirmu selle nähtuse ees, pigem tundub ta naljana, mida tasuks ka ise teiste peal proovida. Õeldu kehtib eriti noorte kohta, kes eakaaslaste lüües, pekstes või ka piinates (koolivägivald avalikuks tulnud juhtumid!) ei tunne ohvrile kaasa ega kujuta ennast ette tema rollis, vaid naudivad enda üleolekut tema suhtes. Kõik kulgeb ju nii kergelt, märkamatuks – „nagu filmis”.

---

²⁰⁴ M. Lauristin, P. Vihalemm. Massikommunikatsiooni teooria. Tartu: Tartu Riikliku Ülikooli Kirjastus, 1980, lk 26.

²⁰⁵ M. Lauristin, P. Vihalemm (1980), lk 28.

Samas ei saa selle teema käsitlemisel mööda vaadata kahest antud probleemi puutuvast aspektist.

Esiteks tuleb nentida, et tänapäeval on meedia muutunud äriks, millelt omanik tahab kasu lõigata. Järelikult on ta, piltlikult öeldes, sunnitud müüma kaupa, mida ostetakse. Info peab müüma, s.t ta peab inimeste meeli köitma, ta peab kutsuma vaatama, lugema, kuulama. Inimese alateadvuses peitub palju loomariigist pärinevat, s.h tapahimu ja verejanu. Avaldub see üsna ehedalt ka siis, kui linnatänaval juhtub inimohvritega liiklusõnnetus – suur rahvamass tõttab sündmuskohale, piirab kannatanu sisse laskmata halvimal juhul läbi kiirabigi: kuidagi ei raatsi verist või isegi surevat inimest silmist lasta. Veri ja surm on jubedad aga tundub, et samas ka köitvad ja ligitõmbavad. Nii müüvad hästi just need ajalehed, ajakirjad, kus esikaanel info mõnest õnnetusest (nt 30.01.2004 Õhtuleht „Üliõpilasneiu hukkus bussi ja veoauto kokkupõrkes”). Ka televisioonis on köitvad multifilmid ja filmid, kus vägivaldaelement sees, ja mida rohkem seda parem (nt multifilm „Tom ja Jerry”).

Teine aspekt meedia ja vägivalda problemaatikas seondub ajastuga ja konkreetse ühiskonnaga. Igal ajastul on omad kangelased, see, kes on halb, kes hea mingis konkreetsetes loos või seoses, sõltub üsna suurel määral sellest, keda meedia kangelasena kujutab. Paarkümmend aastat tagasi propageeriti lastesaadetes hea võitu kurja üle (nt multifilmid loomadest, mille eesmärgiks oli näidata, kuidas ausus, abivalmidus, headus ja sõbralikkus aitab leida ja hoida sõpru ning elus edasi jõuda), praeguste multifilmide tegelasteks on reeglina mingid kübertegelased, kes hävitavad planeete ja üksteist: hinnatavad omadused on kavalus, alatus, jõud ja leidlikkus „vaenlase” hävitamisel.

Mõnikord loob meedia ise meeleldi kangelasi: nt lähiminevikust – vennad Voitkad kui „režiimi” ohvrid; narkodiiler Victoria de Luna kui avalikkuse tähelepanu all kannatav „korraliku” elu järgi janunev ema jne.

TTÜ professor Leo Mõtus on kirjutanud: „Eestis on kõige halvemate avalik valimine muutunud populaarseks. Eks ole kurjategijatest meediakangelaste tekkiminegi sisuliselt kõige halvema valimine. Meedias ülistatud kurjategijad muutuvad hämmastavalt sageli noorukite iidoliteks.”²⁰⁶

Eri massimeediavahendite (televisioon, raadio, ajakirjandus, filmid jne) eesmärgiks on inimeste väärtushinnangute kujundamine, ning kuigi nende mõju on tugevam, määravam ja märgatavam noorsoole, on massimeedia kahtlemata selleks vahendiks, mis aitab ka täisealistel omandada rollimudeleid, mida on võimalik rakendada pidevalt muutuv ja alatasa uut sisseelamist nõudvas sotsiaalses keskkonnas.

See, millist infot meist keegi meediakanalitest teadlikult ammutab, sõltub meie huvidest, hobidest, tegevusvaldkonnast jne; meie alateadvus on aga enamal või vähemal määral mõjutatav saadava informatsiooni sisust ja kvaliteedist ka siis, kui meid massiteabevahendite vahendusel n.ö pealesurutav teema nii väga ei paelugi. Kahtlemata on selles osas enam mõjutatavad noored, kelle väärtussüsteemid ja -orientatsioonid on alles kujunemisejärgus ning kelle teadvus

---

²⁰⁶ L. Mõtus. Mis on halb ja mis hea. – Õpetajate Leht, 10.03.2000, lk 14.

on seetõttu enam vastuvõtlik mistahes informatsioonile. Õeldust tuleneb, et massimeedia näol on tegemist tugeva võimuga (nn „neljanda võimuga” seadusandliku, täitevvõimu ja kohtuvõimu kõrval), kes omab olulist rolli inimese õigusteadvuse kujundajana läbi selle struktuurikomponentide mõjutamise.

Rait Maruste on kirjutanud: „Vabal ajakirjandusel on täita samasugune demokraatia ja vabaduse kaitse funktsioon kui sõltumatul kohtulgi, ainult teisi meetodeid kasutades. Vaba ajakirjandus on riigivõimu teine avalik järelevalvaja. Kui kohus täidab oma funktsiooni eelkõige seaduslikkuse vaatevinklist, siis ajakirjandus veel ühiskondliku teadvuse, avaliku arvamuse, grupihuvide, moraali jmt tegurite lähtekohast. /.../. Vaba ajakirjandus täidab oma funktsiooni siis, kui ta on lahutatud riigivõimust ning kellelgi ühiskonnas ei ole informatsiooni ja tõe monopoli. Ka ajakirjandusel endal mitte”.²⁰⁷

Massimeedia mõju noorte õigusteadvuse kujunemisele uuriti eelpoolviidatud uuringutes. 1995. aastal läbi viidud Eesti noorte õigusteadvust käsitleva kordusuuringu tulemused näitavad, et kõigi käsitletavate massiivide noorte hulgas hakkavad sõbrad üha suuremat rolli mängima, vanemate ja õdedevendade tähtsus väheneb. Mõnevõrra üllatav on, et kutsekoolide õpilaste ja õiguserikkujate ideaalide hulgas on arvestataval kohal mõne kirjandusteose või filmi kangelane. See asjaolu näitab, kui oluline noorte arenguks on see, milliseid raamatuid trükitakse (loetakse) ning milliseid filme näidatakse ja vaadatakse. Noortele tundub, et raamatu- ja/või filmikangelased suudavad elus tõstatuvaid probleeme paremini lahendada ja neid lahendeid ollakse üsna aktiivsed ka ise võimaluse korral kasutama. Aastate jooksul on toimunud mõningaid muutusi sotsialiseerimisagentide tähtsuses ja mõjus. Peamine, mis silma hakkab, on sõprade osatähtsuse suurenemine noorte elus. Kuna sõbrad on tavaliselt eakaaslased, siis on üsna mõistetav, et õiguslike teadmiste ja käitumisjuhiste saamisel on noorte jaoks suurema tähtsusega massimeedia ja enda vanemad. Samas on aga noortel soov sarnaneda eelkõige oma sõpradele, kelle poole pöördutakse ka siis, kui on vaja nõu küsida. Kõik see lubab järeldada, et noored on muutunud vähem kodukeskseteks, veetes suurema osa ajast sõprade seltsis.²⁰⁸

Esitatud uuringu tulemusi on huvitav võrrelda hilisemate Eestis läbiviidud sotsioloogiliste uuringute tulemustega. Sotsiaal- ja turu-uuringute firma Saar Pool poolt 2007. aastal gümnaasiumiõpilaste seas läbiviidud küsitluse tulemustest ilmneb, et meedial on väga oluline roll noorte õigusliku sotsialiseerimisagendina. Nimetatud uuringu andmeil kujundab noorte suhtumise Eesti kohusse kõige enam ajakirjandus (75%), siis seadused (63%) ja televisiooni sarifilmid (60%) ning vähem sõbrad (53%), kool (52%) ja pere (45%). Kui suhtumise muutumist positiivsema suunas suudab tekitada kool (63%) ja seadused (59%) ning pereliikmed (45%), siis negatiivsema suunas suudab seda ajakirjandus (56%) ning televisiooni sarifilmid (44%), mängufilmid (42%) ja

---

²⁰⁷ R. Maruste. Põhiseadus ja selle järelevalve. Tallinn: Juura, Õigusteabe AS, 1997, lk 73, 74.

²⁰⁸ Vt lähemalt: S. Kaugia. Eesti noorte õigusliku sotsialiseerimise agentide mõjust siirdeühiskonnas. – Akadeemia, 2002, nr 1, lk 122–136.

sõbrad (41%).²⁰⁹ Samal aastal Eesti elanikkonna seas (vanuses 15–74 aastat) Faktum ja Ariko OÜ poolt läbi viidud omnibuss-uuringu tulemustest nähtub, et kõige suuremat mõju kohtusse suhtumise kujundamisel omab ajakirjandus ja seejärel seadused. Ajakirjandus on avaldanud nii positiivset (37%) kui negatiivset (32%) mõju. Seadustega kokkupuutumine on hinnangut kohtust positiivsemaks muutnud 38%.²¹⁰ Esitatud uuringud peaksid andma mõtlemisainet meediakanalitele selles osas, kas on õigustatud kommertslikkuse ülekaal sotsialiseerimisagendina läbikukkumise hinnaga. Teadvuse risustamine teabega, mis ei soodusta adekvaatse õigustunnetuse ja õigusteadvuse kujunemist ega toeta teiste sotsialiseerimisagentide „tööd” selles valdkonnas, toob pikemas perspektiivis, täna etteennustamatus ulatuses, kaasa deformeerinud õigusteadvusele rajanevat ühiskonda ruineerivalt käitumist.

3.3.4. Õigusinstitutsioonid

Õigusliku sotsialiseerimise agentide hulgas on tähtis ja spetsiifiline koht õigusinstitutsioonidel. Need institutsioonid ei ole loodud spetsiaalselt sotsialiseerimise eesmärgil, vaid nad teenivad seda eesmärki oma teiste (n.ö legaalsete) funktsioonide kõrvalt. Institutsioonide roll kodanike õiguskasvatuses on seda olulisem ja tegevus seda efektiivsem, mida prestiižikamad on elanikkonna silmis antud institutsioonid ja neis töötavate inimeste amet.

Ühe või teise elukutse prestiižist võib rääkida kahel tasandil: 1) selle ühiskondlik prestiiž, mis sõltub sotsiaalsest vajadusest ja ühiskondlikust nõudlusest konkreetse töö ja vastavate töötajate järele; 2) isiku või grupi tasandil ehk ameti individuaalne prestiiž, mille puhul on oluline hinnang, mille indiviid või sotsiaalne grupp ühele või teisele ametile annab.

Prestiiži hinnangud indiviidide, gruppide ja ühiskonna tasandil võivad kokku langeda, kuid võivad olla ka täiesti erinevad.

Uurides noorte hinnangut erinevate elukutsete prestiižile, peab arvestama, et kuna neil endil puudub vastavatel erialadel töötamise kogemus, baseerub nende hinnang suures osas ühiskonnas väljakujunenud stereotüüpsele arvamusele ühe või teise institutsiooni ja ameti kohta. Noored omavad küll ettekujutust erinevatest elukutsetest, kuid ametite ühiskondlik prestiiž ja populaarsus mängivad siiski olulist rolli ametite prestiižihierarhia moodustamisel.

Mis puutub õigusinstitutsioonide ja juriidiliste elukutsete prestiiži, siis see sõltub suurel määral institutsiooni töö efektiivsusest, isiku enda kokkupuutest vastavate instantsidega ja muljest, mis see „kokkupuude” jättis, aga ka antud

---

²⁰⁹ Gümnaasiumiõpilaste õigusteadvuse uuringu tulemused. November-detsember 2007. www.saarpoll.ee. – Arvutivõrgus. Kättesaadav: http://www.riigikohus.ee/vfs/683Noorte_%F5igusteadvuse_uuringu_aruanne.pdf, lk 3–4. 25. augustil 2010.

²¹⁰ Õigusteadvus. Uuring Eesti elanikkonna õigusteadvusest. Tallinn, juuni/juuli 2007. – Arvutivõrgus. Kättesaadav: http://www.riigikohus.ee/vfs/600/uuring_2007_õigusteadvus.pdf, lk 8. 25. augustil 2010.

ametnike töötasu suurusest võrreldes teiste elukutsete esindajatele makstavate palkadega.

Õigusinstitutsioonide prestiiž on otseselt seotud õiguskasvatusega: kui noored ei hinda õigusinstitutsioonide tegevust ega oma autoriteeditunnet antud organite töötajate suhtes, ei ole erilist mõtet loota ei õiguspropagandale ega kohtuotsuste üldpreveniivsele mõjule.

Ka on loogiline, et mida rohkem on inimene õiguslikult haritud, seda paremad teadmised on tal õiguskaitseorganite tööst. Õiguskaitseorganite tööst informeeritus näitab omakorda, kuivõrd suurt osa nad etendavad rahva õiguskultuuri tõstmisel.

Uuringutes püüti õiguskaitseorganite prestiiži uurida selle kaudu, kui palju noori on nõus töötama nimetatud organites vastaval ametikohal. Vaadeldi selliseid juriidilisi erialasid nagu prokurör, advokaat, kohtunik, politseiametnik ja kaitsepolitseinik. Kõrvuti juristidega esitati ka sellised noori mõjutavate rollide kandjad nagu õpetajad, asutuste juhatajad, riigitegelased. (Vt Lisa 4 Tabelid 7 ja 8).²¹¹

---

²¹¹ Lisas 4 Tabelis 7 on esitatud keskkoolide ja kutsekoolide õpilaste ning õiguserikkujate hinnang nimetatud erialadele. Kahe uuringu võrdlusandmed lubavad väita, et elukutsete prestiižis on toimunud üsna suured nihked. Kui 1975. aasta uuringu põhjal olid noored kõige enam nõus töötama julgeolekuorganites, seejärel tehase direktorina ja miilitsatöötajana, siis 1995. aastal kogutud materjalist ilmneb, et nüüd on noorte arvates prestiižne töötada tehase direktorina või asutuse juhatajana – sellel arvamusel on üksmeelselt nii õiguskulekad kui ka õiguserikkujad. Selline seisukoht on ka igati mõistetav, arvestades antud positsioonil olevate isikute võimalusi praeguses turumajanduslikus Eestis. Üksmeel valitseb kõigi kontingentide vastanute arvamustes ka selles, et juriidilistest erialadest on kõige populaarsem advokaadi amet – nii on 31,9% küsitletud keskkoolide õpilastest, 23,5% kutsekoolide õpilastest ja 24,0% õiguserikkujatest tulevikus nõus töötama advokaadina. See asjaolu seletub stereotüüpse arvamusega, et advokaadi töö on loomingulisem teiste „rutiinsemate” juristiametitega võrreldes ning ka advokaatide sissetuleku üle ei saa kurta. Kohtuniku ja politseiametniku ametikohale on õiguserikkujate hinnang võrreldes õiguskulekate noortega suhteliselt madal. Ilmselt põhineb see nende isikute isiklikul kogemusel. Samas on huvitav, et prokuröri prestiiž on õiguserikkujatest noorte silmis tõusnud: kui 1975. aasta küsitluse põhjal paigutus prokuröriamet õiguserikkujate vastuste alusel ühele madalamale astmele, jagades õpetaja ja riigitegelasega 6.–8. kohta, siis praeguse uuringu materjalidel on prokurör ja kaitsepolitseinik 3.–4. kohal. Sellise murrangu põhjuseks võib olla õiguskaitseorganite töötajate funktsioonide parem tundmine noorte poolt. Õigussüsteemi paindlikkus loob eeldused stereotüüpsete mõttemallide kõrvaldamiseks.

Käsitletud kontingentide arvamustega on huvitav kõrvutada õigusteaduskonna üliõpilaste poolt antud hinnanguid erinevatele, eelkõige juriidilistele, elukutsetele. Juuratudengeid on selles osas küsitletud kahel korral – 1995. ja 1998. aastal. Lisas 4 Tabelis 8 on välja toodud vastavate küsitluste tulemused keskmistena. Nagu näeme, on siin hinnangud mõnevõrra teistsugused: juhtpositsioonil prestiiži poolest on vaieldamatult advokaadi amet, järgnevad kohtuniku ja asutuse juhataja ametikohad. Samas hakkab silma, et viimase kolme aasta jooksul on juuratudengite hinnangutes toimunud mõningane nihe. Kui 1995. aastal oli prestiižikuselt 2. kohal asutuse juhataja amet, siis 1998. aastal on selle positsiooni hõivanud kohtuniku ametikoht. Populaarsemaks on muutunud riigitegelase positsioon, ja seda vaatamata pidevale avalikule võimuvõitlusele ning skandaalidele riigi ladviku liikmete vahel. Võrreldes eespool käsitletud kontingentidega on tudengkonna suhtumine õpetajaametisse

Õiguskaitseorganite prestiižiga on tihedalt seotud hinnangud nende tööle, nende töötajate põhimõttekindlus. Kuidas eesti noored seda hindasid, kajastab Lisa 4 Tabel 9.

Noorte arvamuste analüüs näitab, et teatud juriidiliste ametite madal prestiiž ei olnud tingitud vastavate organite halvast tööst, vaid muudest põhjustest (nt töö eripärast, sealhulgas normeerimata tööajast, suurest vastutusest, negatiivsetest emotsioonidest, madalast palgast jne). Noorte hulgas domineerib arvamus, et igale kuriteole järgneb karistus. Kõige enam kahtlesid selles töötavad noored ja kõige vähem kutsekoolide õpilased. Oluliselt vähem on neid, kelle arvates võib karistust vältida mõjukate tuttavate abil ja veelgi vähem neid, kelle arvates aitavad karistust vältida vanemate töökoht ja positsioon.

Kokkuvõtteks võib öelda, et sotsialiseerimisagendid moodustavad omavahel teatud seesmiselt seotud grupid. Nende gruppide raames võivad üksikud agendid üksteist asendada ilma, et see oluliselt mõjutaks sotsialiseerumisprotsessi. Kui aga teatud agentide rühm osutub defektseks, siis on defektne ka nende mõju resultaat.

Nagu igat teist protsessi, nii tuleb ka sotsialiseerumist vaadelda kogu tema seoste keerukuses. Nimelt, ei ole siingi võimalik keskenduda probleemile ainult üksikisiku või sotsialiseerimisagentide positsioonilt. Nagu juba eespool märgitud, on sotsialiseerumine protsess, kus n.ö mõlemad mainitud osapooled mõjutavad teineteist vastastikku. Nii näiteks ei ole normikuulekalt teelt kõrvalekaldunud koolinoor oma probleemides üksi süüdi: jäänud ilma kooli- (s.o nii kooli juhtkonna, õpetajate ja teiste õpilaste-) ja kodupoolsest toetusest ning mõistvast suhtumisest ja abist, või isegi saanud põlguse osaliseks, on see paljudel juhtudel tõukejõuks lapse libastumisele normikuulekal teel. Sattunud vastuollu ühiskonnaga laiemas mõttes, samuti aga ka kodu ja kooliga, tekib tal trots, võib-olla ka kahetsus, kahjutunne ja häbi, mistõttu tal tekib negatiivne suhtumine kooli (tihti ka oma kodusse), mis omakorda põhjustab tema eemalejäämist hariduse omandamisest ning soodustab noore hulkurlikku eluviisi ja paratamatult ka (uute) õiguserikkumiste toimepanemist.

Siinkohal tasuks veelkord peatuda ka õigusteadmiste ammutamise kanalite ja kvaliteedi temaatikal. Vaatamata sellele, et õigusteadmisi ei ole õige õigusteadvuse struktuurielemendina fetišeerida, on sotsialiseerimisagentide analüüsi

---

mõnevõrra leebem. Arvatavasti on see seletatav üliõpilaste suurema õpihimuga ja hariduse kõrgema väärtustamisega. Samas annavad läbiviidud küsitluste tulemused tunnistust politseiametnike madalast prestiižist õigusteadust õppijate silmis – 1998. aastal küsitlusele vastanud tudengitest ei avaldanud keegi soovi tulevikus töötada politseiametnikuna, 37,5% eelistas vastusevarianti „pigem ei kui jah”, 31,2% ei olnud mingil juhul nõus töötama politseiametnikuna. Parem pole suhtumine ka kaitsepolitseinike ametisse – 41,6% leidis, et sellel ametikohal töötaks ta „pigem mitte kui jah”, 27% vastanutest ei pea seda töökohta enda jaoks üldse vastuvõetavaks. Need tulemused annavad veelkord tunnistust politsei madalast prestiižist meie ühiskonnas, mis on ehk seletatav politsei suhteliselt suure töökoormusega, mõningase jõuetusega avastada raskeid kuritegusid ja võidelda organiseeritud kuritegevusega, kaasaegsete töövahendite nappusega ja suhteliselt madala töötasuga kõnealusel institutsioonis, samuti isiklike ja kaudsete kogemustega.

kontekstis oluline vaadelda, millised on või võiksid olla adekvaatsed kanalid õigusteadmiste saamiseks.

Eelviidatud uuringute tulemustest selle kohta, millised on otsesed allikad, kust noored kõige enam õiguslikke teadmisi on saanud, annab ülevaate Lisas 3 esitatud Tabel 6.²¹²

Ilmneb, et noorte õiguslaste teadmiste peamiseks allikaks on tähtsamad kommunikatsioonivahendid – televisioon ja ajalehed. Kirjandus, kool ja raadio on aga jäänud tahaplaanile. Massimeediasse kui õigusinformatsiooni allikasse tuleb aga suhtuda mõnevõrra kriitiliselt – meediakanalid ei pruugi noorte õigusteadmisi täiendada, jäädes sageli pelgalt õiguserikkumiste kirjeldamise tasandile. Seega on oht, et sirguval põlvkonnal kujunevad välja üsna puudulikud õiguslased teadmised, mis tihti ei võimalda neil ei enda ega oma sõprade käitumist adekvaatselt hinnata. Ka perekonna rolli õigusteadmiste vahendajana tuleb suhtuda ettevaatlikult – juriidiliste teadmiste näol on tegemist väga spetsiifilise informatsiooniga, mille adekvaatne vahendamine nõuab erialast ettevalmistust. Nii võib jääda õigustemaatikaga mitte kursis olevate vanemate roll õigete ja adekvaatsete õigusteadmiste andmisel tagasihoidlikuks, moonutatuks või suisa puudulikuks.

Kuna õiguslik sotsialiseerumine toimub koos üldise sotsialiseerumisega ja on selle üks aspekt, siis on raske leida spetsiaalseid õigusliku sotsialiseerimise agente. Küll aga moodustavad sotsialiseerimisagendid hierarhilise struktuuri,

---

²¹² Nagu osundatud tabelist nähtub, on mõnede infoallikate osatähtsus noorte õiguslaste teadmiste hankimisel suuresti muutunud. Kui 1975. aasta küsitluses oli suhteliselt suur nende keskkooliõpilaste (11,3%) ja kutsekooliõpilaste (11,8%) hulk, kes kõnealuse teabe said raadiost, siis 1995. aasta andmeil oli nende osakaal vastavalt 1,3 ja 1,9%; noorte õiguserikkujate osas siin suurt nihet aastatega toimunud ei ole. Käesoleval ajal on raadioga võrreldes populaarsemad teised massiteabevahendid, ja see kajastub ka antud uuringu tulemustes. 1970-ndate aastatega võrreldes on suurenenud õigusteabe televisioonist ammutanute hulk nii kesk- kui kutsekoolide õpilaste seas, mõnevõrra vähenenud õiguserikkujate hulgas. Kõigi küsitletud gruppide noorte hulgas on tõusnud ajalehtede osatähtsus õiguslaste teadmiste saamisel. Kõige enam on aga neid vastanud, kes on õiguslikke teadmisi saanud mitmest allikast. Siin on aga alust arvata, et selle mitme allika all mõeldakse mitut massikommunikatsiooni vahendit, mis on aidanud rikastada noorte teadmistepagasit õigusküsimuste osas. Sellise järelduse lubab teha asjaolu, et nii mõnigi 1970-ndate aastate noortele oluline infoallikas on nüüdseks oma olulisuse kaotanud: kui esimese küsitluse andmeil oli siin tähtis roll täita koolil (33,5% kesk-, 41,6% kutsekooliõpilastest ja 46% õiguserikkujatest said kõige enam õigusteadmisi just sealt), siis praeguseks on kooli osa noorte õiguskasvatuses vägagi tagasihoidlik (vastanute hulk vastavalt 7,6%, 9,1% ja 8,9%). Vähenenud on noorte huvi juriidilise kirjanduse vastu: kui 1975.aasta andmeil ammutas sealt õiguslast teavet 7,7% küsitletud keskkooli-, 8,2% kutsekooli õpilastest ja 4,8% õiguserikkujatest, siis 1995.aastal nimetas seda allikat vastavalt 2,4%, 1,3% ja 1,3% küsitletutest. Meie õigusüsteem on kahe anketeerimise vahel oluliselt muutunud ja seetõttu varem kirjutatud populaarteaduslikud raamatud on vananenud, uusi raamatuid aga ei ole veel jõutud kirjutada. Kui on kirjutatud, siis need raamatud on noortele vähe kättesaadavad, kuna raamatud on kallid. Samadel põhjustel on vähenenud ka vanemate osatähtsus noorte õiguskasvatuses. Ka vanemad ei ole suutnud muutustega kaasas käia ja nende teadmised õigusest ei ole enam adekvaatsed. Seetõttu peavadki noored pöörduma massiteabevahendite poole.

mis erinevatel noortegruppidel on erinev. See asjaolu on igati mõistetav, kuna juba noorte varasem (s.o lapseas toimunud) sotsialiseerumine ei ole sarnane, olenedes kodust ja vanematest. Vundament sotsialiseerumise hilisematele etappidele rajatakse aga just perekonnas ja eelkõige sotsialiseerumise esimesel etapil. Sotsialiseerumisel on oluline rõhutada iga inimese (ka lapse) enda aktiivsust keskkonnaga kohanemisel. Verbaalse suhtlemise kõrval on hindamatu tähtsusega kirjanduse lugemine. Rohkem kui nende raamatute hulk, kus juttu noorte sotsialiseerimisest, aitavad noori need raamatud, mida nad ise läbi loevad. Mittelugemine on sotsiaalse vaesuse tunnusmärk.

Ühiskonda (koos kõigi institutsioonidega) ei ole õige käsitleda diktaatorina, kes suudaks „õpetajana” edastada oma liikmetele mingeid dogmasid, mis aitaksid kõigil ühiskonnas ilmeksimatult hakkama saada. Iga üksikisik on siin täieõiguslik osaline, saades ühiskonnalt seda, mis sel pakkuda on ja andes ise oma osa ühiskonnale. Läbi teadvuses toimuvate protsesside loob isik kiiresti ettekujutuse antud kultuuriruumist, seal kehtivate käitumisnormide süsteemist, mis kas enamal või vähemal määral langeb kokku tema õige käitumise tunnetusega.

KOKKUVÕTE

Õigusteadvuse olemuse avamiseks peatuti esmalt teadvuse olemusega seotud probleemidel. Teadvust seostatakse kahe printsiibiga: esimesel juhul ühiskondlik-ajalooliselt omandatud, keele poolt vahendatud, ning maailma ja enesemudeli (minapildi) loomist võimaldava psüühika tasandiga. Teisel juhul taandatakse teadvus subjektiivsele elamusele (vahetule kogemusele), olgu see siis tajuelamus, teatud kvaliteete vahendav aisting, emotsioon, tähelepanu keskmes olev idee või kujund. Sellest aspektist käsitletuna on teadvus vaadeldav teadvus seisundite kontiinuumina.

Lähtudes sellest, milliste mõistete või kujundite kaudu tegelikkus teadvuses peegeldub, eristatakse teadvuse erinevaid vorme. Teadvuse üheks vormiks (osaks) on normiteadvus, mille sees eristatakse õigusteadvust. Normiteadvus on laiem mõiste kui õigusteadvus, hõlmates kõigi sotsiaalsete normide tunnetust. Nii normi- kui õigusteadvusele on omased samad tunnetuslikud elemendid, mis teadvusele üldiselt. Normide tunnetamine on inimese teadvuses toimuv protsess, mis lähtub inimese ettekujutusest heast ja halvast, kõlbelisest ja taunitavast.

Õigusteadvus teadvuse vormina toimib ja eristub teistest teadvuse vormidest ühiskonnast ammutatavate õiguslike kategooriate kaudu. Seejuures on tähtis protsess, kuidas ja millise sotsiaalse normsusega, s.h õigusega seonduva informatsioon inimese teadvuses talletab. Nagu teadvuse puhul üldiselt, nii mängib ka õigusteadvuses peamist rolli informatsiooni olulisus isiku jaoks, samuti informatsiooni omandamise viis. Eelkõige huvitub inimene infost, mis puudutab teda ennast (või tema lähikondlasi): on talle kasulik, meelepärane, aitab tal lahendada oma probleeme. Teisisõnu: inimese teadvuses talletub selle normsusega (s.h õigusega) seonduv, mis haakub tema positsiooni, staatuse ja rollidega ning tema tõekspidamistega, aidates tal enda huve ja vajadusi realiseerida. Normsuse tunnetamine (s.h õigustunnetus) on õigusteadvuse mõiste konstrueerimise aluseks.

Õeldu kinnitab väidet, et olemuslikult kujutab õigusteadvus endast subjekti enesetunnetust sotsiaalsete suhete õigusliku regulatsiooni kontekstis. Keskse tähtsusega on subjekti sotsiaalne positsioon, staatus ja rollid. Õigusteadvus formeerub subjekti enesetunnetuse baasil, kus isik teadvustab end vastaval positsioonil olevana ja selle positsiooniga kaasaskäivate rollide kandjana. Ühelt poolt tunnetab ta sotsiaalset ootust tema kui teatavate rollide kandja suhtes, teiselt poolt aga tunnetab (ja teadvustab) isik oma tegevuse regulatiivseid piire. Just nende piiride raames saab ta realiseerida sotsiaalseid ootuseid ja enda eesmäärke.

Õigusteadvus tuleneb õigustunnetusest, mis on käsitletav õigusteadvuse vahetu allikana. Teadvus (s.h õigusteadvus) on indiviidi käitumise vahetu regulaator, milles peegeldub objektiivne reaalsus ning subjekti koht ja roll selles reaalsuses. Õigustunnetus kujutab endast psüühilist identifitseerimisprotsessi, mille käigus antakse hinnang sotsiaalsele käitumisele. Õigustunnetus on isiksuse käitumise seesmine determinant, mille olemuseks on intuitiivne arusaam õiglasest sotsiaalsest olemisest ja sotsiaalsest käitumisest.

Õige õiguse olemuse avamisel saab lähtuda erinevatelt alustelt. Käsitleva nähtuse olemuslik sisu varieerub sõltuvalt sellest, mis mõttes õiget õigust otsitakse ja millisel teaduslikult positsioonilt lähtudes sellele küsimusele vastatakse. Loomu- või mõistusõigusliku õiguse mõiste puhul käib jutt sotsiaalselt õigest õigusest, mida õigussubjektid tunnetavad õigena (ja õiglasena) ja mis seetõttu nende käitumises faktiliselt realiseerub. Positivistliku õiguse puhul on tegemist juriidiliselt õigesti (ja korrektselt) süstematiseeritud õigusega, mille ülesandeks on sotsiaalsete suhete võimalikult efektiivne reguleerimine. Oma (võib-olla mitte küll määravat) osa mängivad siin kindlasti riiklike sunnivahenditega garanteeritud sanktsioonid, mida rakendatakse riigi kehtestatud käitumisnorme eiranud subjektide suhtes. Olenemata teoreetilisest lähte-posit-sioonist saame konstrueerida järgmise õige õiguse mõiste: õige on selline õigus, mida ühiskonnaliikmed tunnetavad õiglasena.

Õigusteadvus tekib ning areneb teadvustatud arenguprotsessis – (õppimis-) ja sotsialiseerimisprotsessis. Sidudes õigusteadvuse mõiste käitumistendent-sidega, on oluline rõhutada, et kehtivas positiivses õiguses kajastuvad põhilised, aastatuhandetega läbi õigustunnetuse lihvitud ühiselureeglid, millest inimesed enesestmõistetavalt kinni peavad. Olles niisugused ühiselureeglid ja käitumis-mallid kui kultuurielemendid sotsialiseerumisprotsessis omaks võtnud, realiseeruvad lõppastmes indiviidi käitumises kindlad õigusnormi nõuded, sõltumata õiguslikust informeeritusest selle sõna täpses mõttes. Loomulikult toimib positiveeritud õigus õigusteadvuse kujundajana üldise teadvuse vahendusel ning õigustunnetuse kaudu, olles samas oluliseks õigustunnetuse ja õigusteadvuse determinandiks.

Õigusteadvus, mis optimaalselt tagab õiguse mõjususe, peab olema kujunenud tunnetuslikult niisuguseks, et mõistetakse õigusnormi põhjust ja olulisust ning seepärast aktsepteeritakse norme kui õigeid või kui soovitatavaid (lubata-vaid). Teadvuse kõigil vormidel (s.h õigusteadvusel) on vähemalt kaks funktsio-naalset omavahel seotud tasandit: käitumuslik-regulatiivne ja tunnetuslik-teoreetiline. Arengulisest aspektist lähtudes võib öelda, et reeglina kujuneb esmalt välja teadvuse käitumuslik-regulatiivne tasand. See väide rakendatuna õigusteadvusele, tähendab, et lapsed ja noorukid on suutelised käituma õigus-päraselt juba enne seda, kui tekib nende võime tajuda tegelikkust õiguslike kategooriate kaudu. Õigusteadvuse tunnetuslik-teoreetiline tasand kujuneb välja spetsiaalsete teadmiste omandamise kaudu ja võib väljakujunenult igal ajahetkel evida stimuleerivat (või ka pärssivat) toimet õigusteadvuse käitumuslik-regula-tiivsele tasandile. Õigusteadvuse tunnetuslik-teoreetilise tasandi funktsioonid on käitumise reguleerimisel teisejärgulise tähtsusega. Otsene regulatiivne tähtsus on tunnetuslik-teoreetilisel tasandil ainult õigusliku regulatsiooni selles osas, mis rajaneb normidele-tegevusjuhistele.

Õeldu aitab leida vastust küsimusele, milline on õiguslaste teadmiste ja reaalse käitumise suhe. Käitudes õiguspäraselt juhinduvad inimesed harilikult mitte kirjutatud käitumisreeglitest, vaid hoopis teistest teadvuse elementidest, oskamata sageli seletada, miks nad just nii käitusid. Kui siiski ollakse sunnitud oma käitumist põhjendama, viidatakse tavaliselt välja-

kujunenud tõekspidamistele, harjumustele jms. Tervikuna võib kõrvaltvaatajale jääda mulje, et inimeste käitumist ei juhi mitte kõrgeltarenenud õigusteadvus, vaid mingid irratsionaalsed printsiibid. Sisuliselt on siin aga tegemist eelkõige tuginemisega õigustunnetusele. Valdava enamuse inimeste õiguspärane käitumine rajaneb arenenud õigustunnetusel, mis on õigusteadvuse aluseks. Õigusteadvuse reaalne sisu väljendub lõppastmes inimeste poolt ühiskonnas tunnustatud õiguspärasel käitumisel.

1. Õigusteadvus on ettekujutus (tunnetus) sotsiaalse käitumise õigest korraldamisest (regulatsioonist), normse (ühiskonnas aktsepteeritava) olemise tunnetamine sõltumata regulatsioonide tundmisest või mittetundmisest ning võime oma õigustunnetusest tulenevalt anda hinnangut õigusele. See määratlus hõlmab nii mälukujutlusi kui ka fantaasiat. Esimesel juhul keskendutakse varasemale kogemusele, analüüsitakse seoseid toimunud käitumisaktide ja neile antud sotsiaalse hinnangu ning tagajärgede vahel. Fantaasia võimaldab ette näha tegevuse lõpptulemust enne selle tegevuse alustamist. Ettekujutus võimalikult õigest sotsiaalsete suhete regulatsioonist tekib ning areneb mälu- ja fantaasia-kujutluste ühtsuses. Õigusteadvuse näol on samas tegemist kultuurilise fenomeniga, mis seob inimteadvuses ajaloolised ja kaasaegsed õige käitumise põhimõtted tervikuks, mille alusel antakse hinnang sotsiaalse käitumise aktidele.

Niisugune vaatenurk õigusteadvuse käsitlemisel on uudne ning erialakirjanduses süsteemselt esitamata. Niisugust õigusteadvuse määratlust eristab erialases kirjanduses esitatud definitsioonidest lähtumine sotsialiseerimise ja sotsialiseerimise tasemest ning nende protsesside õnnestumisest. Õiguspärane käitumine ei olene niivõrd kirjutatud käitumisnormide tundmisest, kuivõrd „õige” käitumise „äratundmisest” (s.t õige käitumise tunnetamisest) vastavalt isiku sotsialiseeritusele (sotsialiseerumise ja sotsialiseerimise tähenduses).

2. Õigusteadvust iseseisva (s.o normiteadvusest eraldiseisva) nähtusena ei eksisteeri, kuna õigusteadvus kujutab endast normiteadvuse ühte segmenti. Normiteadvuse erinevad osad (nt moraali-, tava-, religiooni-, eetika- jne teadvus) on teadvuses tihedalt läbi põimunud. Nii normi- kui ka õigusteadvus on sotsiaalsetele regulatsioonidele baseeruva sotsiaalse käitumise tunnetuslik tasand, mis kujuneb välja sotsialiseerimise käigus. Läbiviidud sotsioloogiliste uuringutega ei ole suudetud tõestada, et esineksid spetsiaalsed õigusliku sotsialiseerimise agendid. Empiirilisel on näidatud, et õiguslik sotsialiseerimine toimub üldise sotsialiseerimise raames. Töös esitatud seisukohta põhistab autori arvates lisaks asjaolu, et sotsiaalsed normid on omavahel põimunud: õigusvälised (eriti tava- ja moraali-) normid kajastuvad (enam või vähem tuntaval (tunnetataval) määral) õigusnormides, õigusnormid aga haakuvad enamal või vähemal määral mistahes sotsiaalsete suhete õigusväliste regulatsioonidega. Ühiskonna ulatuses funktsioneerivat käitumise sotsiaalset reguleerimist ja kontrolli võime kujutada hiiglasliku, enam või vähem korrastatud väärtuste ja normide süsteemina, mille reguleeriva toime fookuses asub indiviid, sotsiaalne grupp või kiht, ühiskond tervikuna. Nii on raske, kui mitte võimatu, piiritleda teadvuses „puhta” õigusteadvuse eksistentsi, mis oleks eraldatav normiteadvusest kui tervikust.

3. Eelöeldu toetab seisukohta, et käitumismudeli teadvusliku modelleerimise aluseks on normi-, s.h õigustunnetus. Lähtudes õigusteadvuse funktsionaalsetest tasanditest leidis kinnitust väide, et õiguspärase käitumise formeerumisel ei oma primaarset rolli õigusteadvuse struktuuri elemendid. Need elemendid – nii õigusalsed teadmised kui ka suhtumine õiguslikesse nähtustesse, samuti sotsiaalõiguslikud hoiakud ja väärtustesüsteem kui õigusteadvuse olulised komponendid ning käitumise vaimse reguleerimise ja kontrolli süsteemi tuumik – kujunevad välja normi- ja õigustunnetuse baasil.

4. Sotsialiseerimine on elukestev protsess, mille vältel sotsialiseerimisagentid vahetuvad ja nende mõju olulisus, osatähtsus muutub. Isiku sotsialiseerimisprotsessis osaleb üheaegselt mitu agent, kelle hulgast mõnedel on domineeriv, teistel teisejärguline roll. Erinevatel sotsialiseerimisagentidel on sotsialiseeritavale erinev mõju, millega on vahetult seotud sotsiaalsete normide aktsepteerimine ja internaliseerimine. See, millist mõju üks või teine sotsialiseerimisagent inimese arengule avaldab, sõltub nende agentide autoriteedi määrast konkreetse isiku jaoks. Käesolevas töös viidatud sotsioloogilised uurinud näitavad, et sotsialiseerimisagentide mõju ja autoriteet on ajas muutuvad.

5. Indiviidi subjektiivsed käitumisregulaatorid, mis lõppastmes määravad ära, kas käitumine jääb õiguspäraseks või on vastuolus õigusnormides kehtetatud nõuetega, ei moodusta iseseisvat, ainuüksi õiguslikult relevantse (s.o – õiguslikule hinnangule alluva) käitumise reguleerimisel funktsioneerivat kompleksi, vaid niisuguste regulaatorite toime ulatub inimtegevuse kõigile aladele. Seega omandab küsimus inimese õiguspärase käitumise sisemistest regulaatoritest hoopis laiema sisu ja asetub meie ette probleemina subjektiivsest eneseregulatsioonist (kui inimese käitumise vaimsetest regulaatoritest) üldse.

Dissertatsioonis jõuti järgmistele järeldustele:

1. Inimese hinnanguid ja suhtumisi õigusesse kujundab sotsiaalsete käitumisregulaatorite (s.h õigusnormide) sisuline kokkulangevus inimese õigustunnetusega. Keskse tähtsusega on siin asjaolu, kuivõrd reaalsed käitumisnormid on kooskõlas subjekti ideaalsete käitumismudelitega. Õigusele antavad hinnangud ja suhtumised kujunevad nii igapäevase sotsiaalse suhtlemise käigus kui ka sotsialiseerimisagentide mõjutuste kaasabil. Hinnangud ja suhtumised õigusesse tulenevad kehtiva õiguse vastavusest ettekujutusele õigest õigusest. Õige õigus omakorda vastab ettekujutustele õiglasest õigusest.

2. Inimene käsitleb õigust õiglasena või ebaõiglasena lähtudes oma huvidest. Huvid on seotud inimese sotsiaalse positsiooni, staatuse ja rollidega. Igale inimesele on oluline, et ta saaks täita neid rolle, mis tulenevad vastavast positsioonist ühiskonnas ja staatusest grupis. Abivahendina oma rollide realiseerimisel näeb ta õigust. Hinnangud kehtivale õigusele, tundmused, arvamused õigusest kujunevad inimesel välja vastavalt positsioonile ja staatusele ning sõltuvad sellest, kuivõrd tõhusana, mõjusana ta (ka rollide realiseerimise kontekstis) kehtivat õigust tunnetab. Siit kujuneb indiviidi õigustunnetus, mis on tema õigusteadvuse allikaks. Positsioon, staatus, rollid on oluliseks mõjuriks individuaalse õigustunnetuse ja õigusteadvuse kujundamisel. Õigusteadvuse seostamine indiviidi sotsiaalse positsiooni, staatuse ja rollidega viitab tema

õigusteadvuse pidevale arenemisele, muutumisele ning kohanemisele sõltuvalt tema sotsiaalsest positsioonist ja selle muutumisest. Õigusteadvus kohaneb sotsiaalsete oludega ja isiku positsiooniga regulatiivses väljas.

3. Õigusteadvuse areng toimub sotsialiseerimisagentide vahendusel, kellel on kanda vastutusrikas roll. Õiguslik sotsialiseerimine toimub üldise sotsialiseerimise raames. Õigusliku sotsialiseerimise peamisteks eesmärkideks on sotsiaalõiguslike hoiakute kujundamine, käitumisvariandi ratsionaalse valiku suunamine ja enesekontrolli vajaduse teadvustamine. Õigusteadvus (ja selle arengutase) [indiviidi õigusteadvus on seda arenenum, mida suuremal määral ja mida väiksemate moonutustega on tema teadvusse internaliseeritud käitumisregulaatorid kooskõlas ühiskonna sotsiaalõiguslike väärtustega] leiab väljenduse isiku käitumisaktides. See, kuivõrd isiku õigustunnetus ja reaalne käitumine kokku langevad, sõltub neist käitumis-eeskujudest, keda antud isik on kunagi jäljendanud või kellega ta on end käitumises identifitseerinud. Teadvuse ja tegutsemise ühtsus võimaldab tunnetada isiksuse sisemaailma, tema üleelamisi, teadvust, ja seda just tema välise käitumise kaudu. Ka isiku (õiguslik) eneseteadvus on sotsiaalselt determineeritud kõigi inimese objektiivsete suhete kaudu sotsiaalses keskkonnas.

Kokkuvõtvalt on õigusteadvuse peamisteks sotsiaalseteks determinantideks:

- 1) inimese sotsiaalne positsioon, staatus ja rollid;
- 2) positiivne õigus ja selle vastavus õige õiguse kriteeriumidele;
- 3) sotsialiseerimisagentide mõju.

Tulles tagasi vastuolu juurde õigusteadvuse domineeriva kontseptsiooni (mille kohaselt inimese käitumine sõltub tema õigusteadvuse struktuurielementide arengust) ja inimeste tegeliku käitumise vahel, on autor seisukohal, et nimetatud vastuolu ületamisel on õigusteadvuse sotsiaalsed arengudeterminandid olulisel kohal. Siin on küsimus selles, kuivõrd suudab isik sotsiaalsusest tuleneva surve ja oma sisemise õigustunnetuse vahel kooskõla leida. Selle kooskõla leidmine peab olema teadlik ja nõuab inimeselt ilmselt teatud juhtudel ka eneseületamist – ta peab maha suruma vastuolu sotsiaalse ja individuaalse vahel. Reeglina jääb selles võitluses peale sotsiaalne tasand – sel juhul võib isik sattuda vastuollu oma sisemise Minaga. Siit jõuame teise võimaliku seletuse juurde: vastuolu inimese õigusteadvuse ja tegeliku käitumise vahel on teatud (üsna olulisel) määral determineeritud pärilikust tegurist. Vaatamata sotsiaalse tegelikkuse tugevale survele indiviidi arengule, ei saa teadvuse ja tegeliku käitumise vastuolu seletamisel sünnipäraseid faktoreid kõrvale jätta. Siit tuleneb sotsialiseerimisagentide oluline lisaülesanne: ohjata sünnipärase faktori osakaalu sotsiaalse käitumise protsessis ja aidata kaasa indiviidide sotsiaalse keskkonnaga kohanemisele. Oluliseks eesmärgiks on püüelda selle poole, et ühiskonnas oleks võimalikult vähe isikuid, kes ei suuda sotsiaalses suhtlemises oma sisemaailmast võitu saada, s.t kelle enesekontroll ei funktsioneerii nõutaval (s.o ühiskonna funktsioneerimise stabiilsust tagaval) tasemel.

Das Wesen und die Entwicklungsdeterminanten des Rechtsbewusstseins

Resümee

Diese Dissertation konzentriert sich auf die Auseinandersetzung mit der Frage, was die Menschen dazu veranlasst, sich überwiegend rechtstreu zu verhalten. Die Autorin vertritt in dieser Arbeit den Standpunkt, dass das genannte Problem durch das Rechtsbewusstsein untersucht werden sollte, da sich das rechtlich bedeutsame Verhalten in erster Linie auf das Normenbewusstsein bezieht und das Rechtsbewusstsein einen Teil davon darstellt.

Auf die Frage nach dem Wesen des Rechtsbewusstseins gibt es keine eindeutige Antwort. In der theoretischen Behandlung des Rechtsbewusstseins unterscheidet man zwei Hauptrichtungen. Erstens das Rechtsbewusstsein als die Reflexion des materiellen Rechts im Bewusstsein der Menschen. In diesem Kontext betrachtet man das Rechtsbewusstsein als ein Resultat der subjektiven Sensibilisierung für das Recht (Jurisprudenz), was sich unter gewissen Voraussetzungen im materiellen Recht objektivieren kann. Dieses widerspiegelt sich wiederum im Bewusstsein und wird somit zu einem Teil des Rechtsbewusstseins. Beim zweiten, psychologischen Ansatz wird das Rechtsbewusstsein als ein Element der allgemeinen Struktur des Bewusstseins gesehen. Da das Rechtsbewusstsein funktional mit dem regulierenden Aspekt des Bewusstseins verbunden wird, werden die Ebenen der Kenntnisse, der Emotionen und der Verhaltensvorlieben dementsprechend als die Elemente des Rechtsbewusstseins (Funktionsebenen) differenziert. Vom Standpunkt der beiden Richtungen gilt das Wissen über das Recht und die subjektive Rezeption dieses Wissens als das dominierende Element des Rechtsbewusstseins. In Wechselwirkung dieser beiden formiert sich angeblich die Bereitschaft zum normgerechten oder –widrigen Verhalten.

Wenn das Rechtsbewusstsein vor allem mit dem Wissen über das (materielle) Recht verbunden wird, wird dem Wissen im Rechtsbereich in der Struktur des Rechtsbewusstseins eine zentrale Position eingeräumt. Zugleich lässt auch eine oberflächliche Betrachtung die Behauptung zu, dass die Kenntnis oder Unkenntnis der Rechtsnormen das Absehen von Rechtsverstößen oder ihre Begehung nicht bestimmt. Mit wissenschaftlichen Studien ist vielmehr nachgewiesen worden, dass Straftäter die Gesetze besser kennen als rechtstreuere Menschen. Wenn wir behaupten würden, dass die Rolle der Kenntnisse im Rechtsbereich beim Versichern des rechtmäßigen Verhaltens maßgebend ist, würde das bedeuten, dass man das Rechtsbewusstsein derjenigen, die Rechtsverstöße und Straftaten begangen haben, als mehr entfaltet bewerten sollte als das Rechtsbewusstsein von rechtstreuen Menschen.

Das Maß an Gesetzesgehorsam korreliert auch nicht mit der subjektiven Rezeption des Rechts, d.h. mit der emotionalen Bewertung des Rechts. Ein Mensch kann das geltende Recht zwar als gut und notwendig anerkennen, dieses jedoch bei seinem Verhalten ignorieren. So bedarf nach Ansicht der

Autorin die Frage, warum der Widerspruch zwischen der dominierenden Konzeption des Rechtsbewusstseins und dem tatsächlichen Verhalten der Menschen nicht verschwindet, der Klärung und der inhaltlichen Analyse.

Wenn wir den Standpunkt zur Grundlage nehmen würden, dass das tatsächliche menschliche Verhalten mit dem Rechtsbewusstsein nicht auf Basis dessen einzelner struktureller Komponenten, sondern mehr verallgemeinert durch das Rechtsbewusstsein als die strukturellen Eigenschaften des *Systems* zusammenhängt, bleibt immer noch die Erläuterung dessen klärungsbedürftig, warum und wie das in der Gesellschaft existierende Recht für den Menschen zur inneren, subjektiven Verhaltensregel wird. Auch bleibt unklar, was eigentlich die Einschätzungen und Einstellung des Menschen zum Recht bedingt und gestaltet, auf welcher Grundlage er das Recht als *gerecht* oder *ungerecht* betrachtet und warum das existierende Recht in gewissen Fällen nicht akzeptiert bzw. nicht anerkannt wird. Von den Antworten auf diese Fragen hängt nicht nur die theoretische Lösung des Problems des Wesens und des Inhalts des Rechtsbewusstseins ab. Genauso wichtig ist der praktische Output im Zusammenhang mit der Orientierung der Rechtsetzung, der Rechtserziehung, ebenfalls mit den Maßnahmen der Resozialisierung der Straftäter und den personenbezogenen kriminalpräventiven Maßnahmen.

In dieser Arbeit werden ausgehend vom soziologischen Aspekt die Zusammenhänge zwischen dem Rechtsbewusstsein und den Verhaltensformen untersucht, mit Schwerpunkt auf den Auswirkungen der sozialen Determinanten in der Entwicklung des Rechtsbewusstseins des Individuums. Die Autorin findet, dass gerade soziale Faktoren (insbesondere Sozialisierungsagenten) in der Endphase diejenige Facette des Normen- (darunter) Rechtsbewusstseins der Person ausgestalten, die seine Emotionen, Einstellung und Haltungen in Bezug auf die Normen berührt, die das menschliche Verhalten regeln.

In Estland hat man seit dem Jahr 1974 Studien über das Rechtsbewusstsein durchgeführt, als im Kriminologielabor an der Staatlichen Universität Tartu die Grundlage für das umfangreiche kriminologisch-soziologische Forschungsprojekt „Kanäle der Rechtserziehung von Jugendlichen und deren Effizienz (1974–1977)“ gelegt wurde. Die Ergebnisse des genannten Forschungsprojekts wurden in mehreren Seminaren, Symposien und Konferenzen approbiert sowie ebenfalls in den wissenschaftlichen Beiträgen und Monographien von I. Rebase, E. Raska, H. Saarsoo u.a. veröffentlicht.

Bei Verwirklichung des bereits genannten Forschungsprojekts ergab sich ein inhaltlicher Widerspruch zwischen dem theoretischen Modell des Rechtsbewusstseins und den empirischen Messergebnissen. Das, was (theoretisch) das entwickelte Rechtsbewusstsein charakterisieren sollte, korrelierte oftmals mit einem geringen Rechtsgehorsam. Auch die bewertende und emotionale Komponente des Rechtsbewusstseins blieb sowohl dem Inhalt als auch den Funktionen nach schwer definierbar.

Grundsätzlich analog waren auch die Ergebnisse der später in Estland durchgeführten (Folge-) Studien des Rechtsbewusstseins (Verschiebungen im Rechtsbewusstsein von estnischen Jugendlichen 1975–1995. (Forschungs-

stipendium 2169 des ETF (*Estnischer Forschungsfonds*), Stipendiumempfänger L. Auväart); Jugendliche und das Recht im sich verändernden Estland: 1974–1998. (Forschungsstipendium 4004 des ETF, Stipendiumempfängerin S. Kaugia), deren Ergebnisse in den Jahren 1996–2001 veröffentlicht wurden. In dieser Arbeit werden die Ergebnisse mehrerer soziologischer Studien verwendet (z.B. *die von den Forschern der Staatlichen Universität Tartu durchgeführte Studie Средства и эффективность правового воспитания молодежи (криминологические аспекты)*. (Wissenschaftlicher Betreuer – Dozent H. Kings). *Тарту*, 1977; *Verschiebungen im Rechtsbewusstsein von estnischen Jugendlichen 1975–1995*. (Stipendiumempfänger L. Auväart); *Jugendliche und das Recht im sich verändernden Estland: 1974–1998*. (Stipendiumempfängerin S. Kaugia). *Tartu*, 2001; *Gewalterfahrung von Jugendlichen als Schuldiger und Geschädigter. 2002–2004 das internationale Gesamtprojekt „Ostsee: die Zukunftsregion Europas“*. (Leiter des Projekts in Estland Prof. J. Sootak, Koordinator – *Ernst-Moritz-Arndt-Universität in Greifswald*)), die in unterschiedlichen Etappen der Entwicklung der estnischen Gesellschaft durchgeführt wurden und das Rechtsbewusstsein der rechtstreuen und gegen das Recht verstoßenen Jugendlichen behandelten. An den drei letztgenannten Studien hat auch die Autorin dieses Beitrags teilgenommen.

Beim Schreiben dieser Dissertation ging die Autorin vom Standpunkt aus, dass das Recht keine objektive, vom Subjekt und seinem Bewusstsein unabhängige Erscheinung ist. Das Recht ist weder schlecht oder gut, gerecht oder ungerecht sozusagen als eine Sache an sich, unabhängig von Menschen, deren sozialen Positionen, Status und Rollen, ihrer Selbsterkenntnis und Selbstbewertung, ihren Bedürfnissen und Zielen. Als die wichtigsten theoretischen Quellen der Arbeit dienen die wissenschaftlichen Abhandlungen von Norbert Elias, Ernst-Joachim Lampe, Thomas Raiser und Manfred Rehbinder.

N. **Elias** legte mit seinen Beiträgen die Grundlage für eine Verfahrenssoziologie, die versucht, gesellschaftliche Entwicklungen auf komplexe Weise und auf lange Perspektive zu analysieren, wobei Politik, Verhalten, Gefühle und Kenntnisse miteinander verbunden werden. Für Elias ist der Begriff „gegenseitige Abhängigkeit“ von zentraler Bedeutung. Bei diesem Begriff setzt er den Schwerpunkt auf die Zwangskraft der gegenseitigen Abhängigkeitsnetze, die die soziale Konfiguration jeden Zeitalters gestalten. Als die wichtigsten Faktoren des Zivilisierungsprozesses behandelt er die Veränderungen in der menschlichen Gemütsart und im Verhalten. Die allmähliche Veränderung der Denkweise von Menschen ist auf zwei Faktoren zurückzuführen: 1) staatliche Monopolisierung der Gewalt, die die Besänftigung des sozialen Raums gewährleistet und die Menschen zur Kontrolle ihrer Impulse zwingt; Verdichtung der zwischenmenschlichen Beziehungen, die unvermeidlich die Verstärkung der inneren Zwänge mit sich bringt; 2) Differenzierung der sozialen Funktionen, was durch die Erhöhung der gegenseitigen Abhängigkeit und die Schaffung des zentralisierten Staates die Grundlage für den Mechanismus der individuellen Selbstkontrolle legt. Der Zivilisierungsprozess besteht ja überwiegend in der Wandlung des sozialen Zwangs zum individuellen Zwang. Die Kontrolle der

Emotionen, die Unterdrückung der Spontaneität und die Beherrschung der Affektivität erfolgen durch das Konstruieren und Verstärken des sogenannten „Über-Ich“, indem der früher in der gesellschaftlichen Arena geführte Kampf zwischen dem Zwang und den Drängen in das Innere des Menschen übertragen wird.

Elias ist der Ansicht, dass die Gesellschaft als die äußere Welt einen Gegensatz zur inneren Welt des Menschen bildet. Das biologische Wesen des Menschen ist gezwungen, vor der Gesellschaft und dem Staat zurückzuweichen, die quasi mit ihrem Kollektivismus in die selbständige Welt des Individuums eingreifen, indem sie bezüglich des „richtigen“ Verhaltens Forderungen stellen und Auflagen erteilen. Die Gesellschaft ist mit einer bösen, machtgerigen Mutter verglichen worden, die dem Kind alles verbietet und es so dazu zwingt, alles in sich zu verschließen, was es tun, zeigen und ausdrücken will. Die Gesellschaft wird immer mehr zu etwas, was das Individuum daran hindert, ein „natürliches“ oder ein „eigenes persönliches“ Leben zu führen. Die innere Welt des Menschen steht seinem Wesen nach näher der Natur als diverse Menschengruppierungen, wo es – um die Individualität (das Selbstbewusstsein) zu erhalten – unvermeidlich nötig ist, sich von den anderen in zumindest gewissem Maß zu distanzieren. Gleichzeitig bringt das Gefühl, dass die innere Welt von der Außenwelt mit einer unsichtbaren Glaswand getrennt ist, immer mehr die Isolation voneinander und von der Gesellschaft mit sich.

Nach E.-J. **Lampe** besteht die Spezifik des Rechts heutzutage darin, dass sich der Mensch als mit seiner Gemeinde (seinem Volk, Sippe, Gruppe o.ä.) zusammenhängend fühlen muss, wobei diese Verbindung normativ geregelt sein muss. Jede Rechtsordnung basiert auf zwei Prinzipien: 1) Autonomie der gegenseitigen Kommunikation der Rechtssubjekte und 2) Solidarität der Rechtssubjekte. Als Ausdruck des Rechtsbewusstseins dient die Mitwirkung der Solidarität der Rechtssubjekte und der Autonomie der Einzelpersonen im konkreten Rechtssystem. Zu dieser Grundlage greifend konstruiert Lampe auch den Begriff des Rechtsbewusstseins: Rechtsbewusstsein ist der Zustand, bei dem sich der Mensch als einen solidarischen Teil der Kultur betrachtet. Diese Kultur stellt für die Einzelperson eine autonome Erscheinung dar, für das Rechtssystem als Ganzes stellt es aber einen höheren Wert in der Organisation des gesellschaftlichen Verhaltens dar.

Ein Mensch nimmt sich in seiner Kultur wahr und fühlt sich (mit)verantwortlich für alle Prozesse, die in der jeweiligen Kultur stattfinden. Mit der Kenntnis davon, dass er mehrere Möglichkeiten hat, um auf unterschiedliche Situationen zu reagieren, entstand das Bewusstsein der (Wahl-)Freiheit. Zugleich empfand er aber auch die Macht, die ihm sagte, wie er von seiner Freiheit Gebrauch machen muss; hieraus entstand das Verantwortungsbewusstsein. Das Freiheits- und Verantwortungsbewusstsein sind die Grundlagen für das Schaffen und Funktionieren des gesellschaftlichen Normensystems. Bei der Ausgestaltung des Normensystems kommt der früheren Erfahrung eine entscheidende Bedeutung zu, von besonderer Bedeutung sind hier die in der Kindheit gesammelten Erfahrungen. Die Entfaltung des Individuums erfolgt

hochdynamisch, wobei sich die frühen Kindheitserfahrungen besonders gut einprägen und einen relativ dauerhaften Charakter haben. Deshalb ist es wichtig, die Rolle der Sozialisierungsagenten in der Entwicklung des Menschen und seines (Rechts-)Bewusstseins zu unterstreichen. Die Rechtsordnungen ändern sich, wenn sich das Rechtsbewusstsein des Volkes ändert und bestehen nur so lange, bis sie in der jeweiligen Zeit vom jeweiligen Rechtsbewusstsein akzeptiert werden.

T. **Raiser** unterscheidet Rechtsgefühl und Rechtsbewusstsein. Er stellt fest, dass das Rechtsgefühl eine psychologische Facette bei der Erkenntnis des Richtigen und Falschen darstellt, bei dem der Mensch Recht von der Moral nicht unterscheidet, wobei es sogar auf seriöse Normenverletzungen mit moralischer Empörung reagiert. Das Rechtsgefühl funktioniert als moral-rechtliche Richtschnur des individuellen Verhaltens und als Maßstab der Einstellung zu den in der Gesellschaft vorherrschenden sozialen Normen.

Beim Definieren des Rechtsbewusstseins müssen wir nach Meinung von Raiser vom positiven Recht ausgehen. Erstens müssen wir im Rechtsbewusstsein die Vorstellungen der Menschen vom im Staat oder in der Gesellschaft geltenden positiven Recht unterscheiden, dann die Kenntnis des Inhalts der Rechtsnormen, ihre Anerkennung (Akzeptanz) und Rechtsgehorsam. T. Raiser sieht zwei Hauptwege zur Respektierung von Normen und zur Sicherstellung des Rechtgehorsams: 1) die Normen müssen verständlich formuliert sein, damit sie zur Übermittlung der richtigen Informationen imstande sind; 2) die drohende negative Sanktion sollte ziemlich intensiv sein, um Einfluss auf die Normenadressaten zu nehmen und die Resistenz gegen die Norm zu überwinden.

Ähnlich wie Raiser und im Unterschied zu Lampe setzt M. **Rehbinder** das Rechtsgefühl mit der intuitiven Ebene gleich. Er bemerkt, dass das Rechtsgefühl die innere Determinante des Verhaltens der Persönlichkeit ist, als dessen Wesen das intuitive Verständnis des gerechten sozialen Daseins und des sozialen Verhaltens dient. Seiner Auffassung nach bildet das Wesen des Rechtsgefühls nicht nur die Erwartungen, die wir uns im Zusammenhang mit den in der Vergangenheit ausgeprägten Gewohnheiten vorstellen. Diese Erwartungen sind Ausdruck für die inneren Haltungen, die den Menschen auf unterschiedliche Varianten des sozialen Verhaltens orientieren, indem sie im Zusammenhang mit sozialen Veränderungen eine gewisse Freiheit verleihen.

Beim Erschließen des Wesens des Rechtsbewusstseins betont Rehbinder die Notwendigkeit der Kenntnis der Rechtsnormen. Er ist der Auffassung, dass die Rechtskenntnis der Inhalt der Realisierung von bestimmten Rechtsnormen ist. Ein niedriges Niveau der Kenntnis der Rechtsvorschriften gefährdet die Effizienz des Rechts und dies insbesondere in der Situation, wo der Einfluss der außerrechtlichen Verhaltensregelungen nachlässt. Das Letztgenannte bedingt ein besonderes Bedürfnis nach der Rechtskenntnis, was wiederum heute mehr denn je die Auswirkung der Rechtsnormen auf die Gesellschaft gestaltet.

Wenn behauptet wird, dass die Rechtskenntnis heute mehr denn je die Auswirkung der Rechtsnormen auf die Gesellschaft gestaltet, müssen wir erreichen, dass jedem Bürger zur Verfügung stehen: 1) die grundlegenden Informationen

über das Recht (Kenntnisse über das Grundgesetz des Staats, allgemeine Orientierung in bedeutsamen Staatsbereichen, Kenntnis der Möglichkeiten, wo man die jeweiligen erforderlichen Kenntnisse beziehen kann usw.); 2) die Informationen, die im Hinblick auf die Bedürfnisse bestimmter sozialer Rollen notwendig sind; 3) die Informationen, die zum Fassen von aktuellen Entscheidungen erforderlich sind (die Kenntnisse, die den Bedürfnissen dienen). Als Motive des freiwilligen konformen Verhaltens und der freiwilligen Einhaltung von Normen nennt Rehbinder die Orientierung auf Sanktionen (darunter Sanktionsangst), die Imitierung oder Internalisierung des rechtstreuen Verhaltens und der sozialen (darunter Rechts-) Normen.

Alle genannten Betrachtungsweisen konzentrieren sich auf die eine oder andere Weise auf die gegenseitigen Zusammenhänge des Individuums und der Gesellschaft (ebenfalls des Staats) im System der sozialen Kommunikation. Es wird zwischen den inneren und äußeren Determinanten des menschlichen Verhaltens unterschieden. Nach Einschätzung der Autorin dieser Arbeit sind die wichtigsten unter diesen die inneren Einflussfaktoren des Verhaltens. Die Autorin stimmt der in den angesprochenen Abhandlungen präsentierten Stellungnahme zu, dass das Rechtsgefühl als der Maßstab der Einstellung zu beliebigen Normen in der Gesellschaft, als die geistige Formel des sozial richtigen Verhaltens dient. N. Elias verweist in diesem Kontext auf die Zunahme der Bedeutung der Selbstkontrolle unter den Bedingungen der gesellschaftlichen Entwicklung. Die Selbstkontrolle muss sowohl im Kontext der inneren Welt des Individuums als auch im Kontext der staatlichen und gesellschaftlichen Verhaltensregelungen effizient sein. Die geistige Entfernung (Verfremdung) des Menschen von der Gesellschaft und den staatlichen Institutionen schafft immer stärkere Impulse zur Entstehung von inneren Verhaltensdeterminanten.

Lampe verbindet das Rechtsbewusstsein mit dem konkreten Kulturraum, sogar mit dem konkreten Rechtssystem. So verweist er auf den Umstand, dass das Rechtsbewusstsein bezüglich seines konkreten Inhalts nicht universell ist, sondern in unterschiedlichen Kulturräumen und Rechtssystemen einen gewissermaßen unterschiedlichen Inhalt besitzt. Dieser Unterschied ergibt sich vor allem aus dem historisch entwickelten Verständnis von richtigem und falschem Verhalten. Diese Verständnisse stützen sich auf unterschiedliche Einschätzungen der Verhaltensakte des Menschen; die Einschätzungen hängen aber mit den Anschauungen zusammen, die im konkreten Kulturraum ausgebildet sind. Lampe setzt das intuitive Verhalten nicht mit dem Rechtsgefühl gleich, sondern behandelt Intuition als die Vorstufe des Rechtsgefühls.

Raiser und Rehbinder sehen Intuition als den Inhalt des Rechtsgefühls; das Rechtsbewusstsein verbinden sie mit dem positiven Recht. Die Autorin ist nicht einverstanden mit der Auffassung des Rechtsbewusstseins von Raiser und Rehbinder, bei denen das Wesen des Rechtsbewusstseins mit den Kenntnissen über das positive Recht gleichgesetzt wird und als Gewähr für die Effizienz der Verhaltensregelungen harte staatliche Sanktionen angesehen werden.

Diese **Dissertation bezweckt**, nach der Antwort auf die Frage zu suchen, was die Einschätzungen und Einstellungen des Menschen zum Recht bedingt und gestaltet, von welcher Grundlage ausgehend der Mensch das Recht als gerecht oder ungerecht betrachtet und welche Rolle dabei die zentralen Sozialisierungsagenten spielen.

Die zentralen Aussagen der Dissertation sind:

- 1) das Rechtsbewusstsein stellt die Selbsterkenntnis des Subjekts im Kontext der rechtlichen Regelung der sozialen Beziehungen dar;
- 2) das Rechtsbewusstsein existiert nur als eine vom Normenbewusstsein untrennbare Erscheinung;
- 3) die Grundlage für die bewusste Modellierung des Verhaltensmodells ist das Normen- und darunter das Rechtsgefühl.

Ein derartiger Blickwinkel bei der Betrachtung des Rechtsbewusstseins ist neuartig und in der Fachliteratur in diesem Bestand systematisch noch nicht vorgelegt worden.

Als wissenschaftliche Methode ist beim Schreiben der Arbeit die theoretische Analyse der wissenschaftlichen Quellen verwendet worden. Als Durchführungsmethode der empirischen Studien (deren Ergebnisse in der Arbeit eingesetzt wurden) wurde die soziologische Befragung mittels Fragebogen angewandt.

Die Dissertation ist in drei Kapitel unterteilt.

Das erste Kapitel konzentriert sich auf die Definition des Begriffs Rechtsbewusstsein. Hier wird von den allgemeinen Behandlungsweisen des Bewusstseins ausgegangen, indem mögliche Unterscheidungskriterien des Rechtsgefühls und des Rechtsbewusstseins angeführt werden. Bei der Formulierung des Begriffs Rechtsbewusstsein werden die in der Fachliteratur vorgeschlagenen Begriffsbestimmungen analysiert, von denen die Definition des Rechtsbewusstseins durch Rechtskenntnisse am meisten verbreitet ist. Ein derartiger Blickwinkel kann nach Auffassung der Autorin der Dissertation beim Erschließen des Begriffs und des Wesens des Rechtsbewusstseins nicht primär sein. Man sollte an dessen Stelle von den funktionalen Ebenen und Arten des Rechtsbewusstseins ausgehen, die nachfolgend betrachtet werden. In diesem Kapitel wird zwischen neun Arten des Rechtsbewusstseins unterschieden: individuelles, gesellschaftliches, alltägliches und theoretisches Rechtsbewusstsein, Rechtsideologie und -psychologie, Massen-, spezialisiertes (bzw. professionelles) und lokales Rechtsbewusstsein.

Beim Erschließen des Wesens des Bewusstseins wird grundsätzlich von zwei Prinzipien ausgegangen. Im ersten Fall wird das Bewusstsein mit der gesellschaftlich-historisch angeeigneten, durch die Sprache vermittelten und einerseits die Schaffung des Weltbilds und andererseits des Selbstmodells (Selbstbild) ermöglichenden Ebene der Psyche verbunden. Beim zweiten Prinzip wird das Bewusstsein auf das subjektive Erlebnis (unmittelbare Erfahrung) reduziert, sei es ein Wahrnehmungserlebnis, eine gewisse Qualitäten vermittelnde Empfindung, eine Emotion, eine im Mittelpunkt der Aufmerksamkeit stehende Idee

oder eine Figur. Im Kontext dieser Arbeit kommt dem erstgenannten Grundsatz des Wesens des Bewusstseins eine größere Bedeutung zu und davon wird hier auch ausgegangen.

Eine Form (einen Teil) des Bewusstseins bildet das Normenbewusstsein, in dessen Rahmen das Rechtsbewusstsein differenziert wird. *Normenbewusstsein* ist ein breiterer Begriff als das Rechtsbewusstsein, da es die Erkenntnis aller sozialer Normen umfasst. Die Erkenntnis der Normen ist der im Bewusstsein des Menschen stattfindende Prozess, der auf die menschliche Vorstellung vom Guten und Schlechten, Sittlichen und Verwerflichen zurückzuführen ist.

Das Rechtsbewusstsein als eine Form des Bewusstseins funktioniert und unterscheidet sich von den anderen Formen des Bewusstseins durch die aus der Gesellschaft zu schöpfenden rechtlichen Kategorien. Dabei ist der Prozess von Bedeutung, wie und mit welcher sozialer Normiertheit, darunter mit dem Recht zusammenhängende Informationen vom menschlichen Bewusstsein aufgenommen und gespeichert werden. Wie beim Bewusstsein im Allgemeinen, spielt auch im Rechtsbewusstsein die Bedeutsamkeit der Informationen für die Person, ebenfalls die Art und Weise, wie sie diese Informationen erwirbt, die wichtigste Rolle. Im letzten Fall ist es wichtig, ob die Person die Bedeutsamkeit der rechtlichen Normiertheit selbst erkennt oder ob das Aneignen von gewissen rechtlichen Symbolen für ihn zwingend vorgesehen ist. In erster Linie interessiert sich der Mensch für Informationen, die ihn selbst (oder seine Angehörigen) betreffen: ist für ihn nützlich, angenehm, hilft ihm beim Lösen seiner Probleme. Diese Informationen will der Mensch ins Bewusstsein bringen und in seinem Bewusstsein einprägen. Mit anderen Worten: das menschliche Bewusstsein speichert das mit dieser Normiertheit (darunter Recht) Zusammenhängende, was zusammen mit seiner Position, seinem Status und seinen Rollen sowie seinen Anschauungen ineinandergreift und ihm hilft, seine Interessen und Bedürfnisse zu realisieren. Inhaltlich handelt es sich hier für den Menschen um die Erkenntnis der sich aus dem Ich ergebenden Normiertheit.

Es ist schwer, wenn nicht unmöglich, das Wesen des Rechtsbewusstseins zu erschließen, ohne das Wesen des Rechtsgefühls zu behandeln: der Zusammenhang zwischen diesen Erscheinungen ist eng, die Grenze zwischen ihnen verschwommen.

Wenn das Rechtsgefühl nach Rümelin angeboren ist, dann ist es nach der Behandlungsweise von Jehring eine mit dem positiven Recht verbundene Erscheinung, bei der das positive Recht das Rechtsgefühl (und dadurch das Rechtsbewusstsein) bildet und gestaltet. Damit begann die Diskussion über die Frage des Wesens des Rechtsgefühls, die bis heute keine endgültige Antwort gefunden hat. Allerdings können wir behaupten, dass das Rechtsgefühl eine psychologische Facette bei Erkenntnis des Richtigen und Falschen darstellt. *Das Rechtsgefühl funktioniert als moralrechtliche Richtschnur des individuellen Verhaltens und als Maßstab der Einstellung zu den in der Gesellschaft vorherrschenden sozialen Normen.*

Ungeachtet dessen, wie eng die Menschen persönlich mit den geschriebenen Gesetzen in Berührung kommen, „wissen“ sie, was erlaubt und was verboten

ist, welche Ziele vom Staat und/oder der Gesellschaft gut geheißen, welche verurteilt werden, welche Pflichten erfüllt werden müssen und wie das Verhalten von anderen Menschen in der Gesellschaft zu beurteilen ist. Dieses „Wissen“ formt sich in der sozialen Umwelt auf Basis der sich während des täglichen Tun und Handelns ansammelnden Erfahrungen. *Eine derartige Wahrnehmung des sozialen Verhaltens wird als Rechtsgefühl bezeichnet.* Rechtsgefühl ist ein psychischer Identifikationsprozess, im Laufe dessen eine Bewertung für die unterschiedlichen Erscheinungen des sozialen Verhaltens abgegeben wird. So ist das Rechtsgefühl die innere Determinante des Verhaltens der Persönlichkeit, als dessen Wesen das intuitive Verständnis des gerechten sozialen Daseins und des sozialen Verhaltens dient.

Die Erkenntnis der Normen ist ein im Bewusstsein des Menschen stattfindender Prozess, der von seiner Vorstellung/seinem Verständnis darüber ausgeht, was gut, sittlich und wertvoll ist (was anzustreben ist) und was seinem inneren Gefühl nach schlecht und verwerflich ist.

Die Autorin der Dissertation stimmt der Stellungnahme von R. Jakob nicht zu, dass die Bewertung aus dem Gefühl der Genehmigung und der Verurteilung entsteht, wobei das Verhalten das Gewissen und das Verantwortungsgefühl erweckt; diese beschreiben und bewerten das jeweilige Verhalten als gut oder schlecht. Die Autorin ist der Auffassung, dass es nicht richtig ist, das Rechtsgefühl mit einem bereits stattgefundenen (ausgeführten) Verhaltensakt zu verbinden. *Das Rechtsgefühl sollte vielmehr als eine Grundlage für die bewusste Modellierung des Verhaltensmodells betrachtet werden.* Das Rechtsgefühl ist das, von dem ausgehend der Mensch bewerten kann, welche Verhaltensform er vor allem für sich (daraufhin für die Gesellschaft) für annehmbar und akzeptabel hält; ein realer Verhaltensakt formiert sich ausgehend vom Rechtsgefühl, aufgrund des Rechtsgefühls. Inhaltlich handelt es sich hier um eine Situation der Selbstkontrolle, was in der Phase der bewussten Wahl der Verhaltensvariante eine größere Bedeutung als nach dem ausgeführten Verhaltensakt hat. So könnten wir hier behaupten, dass das Gewissen und das Verantwortungsgefühl das Verhalten determinieren (nicht umgekehrt).

Das Rechtsgefühl umfasst zwei Seiten: 1) Gestaltung der formalen Aspekte der juristischen Entscheidungen, d.h. intuitive Stufen der Entscheidungsfindung; 2) persönliche Vorstellungen von Gerechtigkeit, Wertvorstellungen, Charaktereigenschaften und Vorstellungen von Ordnung, die die juristischen Entscheidungen inhaltlich beeinflussen. Diese zwei Seiten sind eng miteinander verbunden, wobei es sich im ersten Fall um die Analyse des faktischen Entscheidungsprozesses, im zweiten Fall um die normative Frage über das richtige Recht, die Legitimität des Rechts handelt. Die Sache besteht darin, dass eine juristische Entscheidung oft keine durch das Gesetz vollständig determinierte Bewertung und Wahl zwischen unterschiedlichen Alternativen ist. Auch bei Anwendung des Rechts muss eine Wahl zwischen unterschiedlichen Normeninhalten getroffen werden. In der modernen Gesellschaft dienen „rationelle Gründe“ als die Grundlage dieser Wahl und diese Wahl muss legitimiert werden. Mit der Frage, was ist „rationeller Grund oder Gründe“, befasst sich die Theorie

der juristischen Argumentation, die eine Antwort auf die Frage „Wie sind juristische Entscheidungen richtig zu begründen?“ finden muss.

Da das Maß der Erwägung der Bewusstheit und der Richtigkeit sehr unterschiedlich sein kann und der Übergang von Unbewusstheit auf Bewusstheit und von spontaner Akzeptanz der Norm auf deren motivierte Akzeptanz unbestimmt (verschwommen) ist, fällt eine klare Unterscheidung des Rechtsbewusstseins und des Rechtsgefühls schwer. Diese Aufgabe wird durch den Umstand noch schwieriger gestaltet, dass das Rechtsbewusstsein immer auch die gefühlsmäßige (emotionale) Begründetheit zu beinhalten hat. Die Grenze zwischen dem Rechtsgefühl und dem Rechtsbewusstsein ist weder starr noch klar fixierbar: das Rechtsbewusstsein geht oft vom Rechtsgefühl aus und das Rechtsbewusstsein, das sich aufgrund einer konkreten Norm entwickelt hat, sinkt zurück in das Halb- oder Vorbewusstsein, wobei es dann wie ein sedimentäres Rechtsbewusstsein beim Rechtsgefühl ist.

Das Verhältnis des Rechtsgefühls und des Rechtsbewusstseins zueinander drückt sich darin aus, dass das Rechtsbewusstsein vom Rechtsgefühl ausgeht und sich auf dessen Grundlage entfaltet. *Das rechtmäßige Verhalten der überwiegenden Mehrheit der Menschen gründet gerade auf dem entwickelten Rechtsgefühl, welches die Grundlage des Rechtsbewusstseins ist.* Der reale Inhalt des entwickelten Rechtsbewusstseins drückt sich auf der Endstufe im von den Menschen in der Gesellschaft akzeptierten rechtmäßigen Verhalten aus.

Die Autorin der Dissertation analysierte die in der Fachliteratur vorgeschlagenen Begriffsbestimmungen des Rechtsbewusstseins, von denen die Definition des Rechtsbewusstseins durch Rechtskenntnisse am meisten verbreitet ist und kam zu der Schlussfolgerung, dass man statt dessen bei der Definition dieses Begriffs von den funktionalen Ebenen und Arten des Rechtsbewusstseins ausgehen sollte, die im angesprochenen Kapitel der Dissertation angeführt sind. In der Arbeit wurden zwei funktionale Ebenen des Rechtsbewusstseins behandelt: die erkenntnis-theoretische und die verhaltens-regulative Ebene. Diese Ebenen sind eng miteinander verbunden, jedoch nicht dermaßen, dass die eine nicht ohne die andere existieren kann. Aus dem genetischen Aspekt betrachtet kann man sagen, dass *sich die verhaltens-regulative Ebene des Bewusstseins in der Regel früher ausgestaltet.* Diese Aussage auf das Rechtsbewusstsein angewandt bedeutet, dass Kinder und Jugendliche imstande sind, sich rechtmäßig zu verhalten, schon bevor ihre Fähigkeit zur Widerspiegelung der Wirklichkeit durch rechtliche Kategorien entsteht. Die Funktion der verhaltens-regulativen Ebene besteht in der Steuerung des menschlichen Verhaltens gemäß (und in Übereinstimmung mit) der eigentlichen Lebenssituation und den in der Gesellschaft geltenden Verhaltensstandards.

Die *erkenntnis-theoretische Ebene* des Rechtsbewusstseins formiert sich durch die Aneignung von speziellen Kenntnissen und kann in vollendeter Form auch stimulierende (oder auch bremsende) Wirkung auf die verhaltens-regulative Ebene des Rechtsbewusstseins aufweisen. Die Funktionen der erkenntnis-theoretischen Ebene des Rechtsbewusstseins haben bei der Regulierung des Verhaltens sekundäre Bedeutung. Die erkenntnis-theoretischen Ebene hat

direkte regulative Bedeutung nur in dem Teil der rechtlichen Regelung, die auf Normen-Handlungsanleitungen beruht.

Das *zweite Kapitel* der Arbeit ist der näheren Erschließung der Struktur des Rechtsbewusstseins gewidmet. Neben den grundlegenden Strukturelementen des Rechtsbewusstseins (Rechtskenntnisse, sozialrechtliche Haltungen und Verhaltenstendenzen) werden solche wichtigen Aspekte des Rechtsbewusstseins wie die Vorstellung von idealem Recht (ausgehend vom Wesen des gerechten Rechts), die Einstellung zum geltenden Recht und zur Erfüllung von rechtlichen Vorschriften sowie die an Recht gestellten Forderungen betrachtet.

Wie beim Erschließen des Begriffs Rechtsbewusstsein, so liegt der Schwerpunkt auch beim Bewerten seiner Strukturelemente in der Regel auf **Rechtskenntnissen** und dies gerade im Sinne der *Kenntnis des positiven Rechts*.

Wenn die Rechtskenntnisse in der Auflistung der Strukturelemente des Rechtsbewusstseins an erste Stelle gesetzt werden, werden diesen einerseits eine dominierende Rolle bei der Sicherung des rechtmäßigen Verhaltens des Menschen beigemessen; andererseits wird aber die Bedeutung der Rechtskenntnisse als Gestalter der anderen genannten Elemente der Struktur des Rechtsbewusstseins gesehen. Zugleich ist es eine allgemein bekannte Tatsache, dass gerade Straftäter im Vergleich zu rechtstreuen Menschen Gesetze viel besser kennen. (Dies bestätigen auch die empirischen Studien, auf die in dieser Arbeit verwiesen wird). Dies erklärt sich durch die Besonderheiten der Lebenspraxis von Straftätern, in deren Verlauf sie Quellen erschließen, aus denen sie Rechtskenntnisse schöpfen. Die hauptsächlichen Quellen ihrer Rechtskenntnisse sind: 1) Berührungen mit Strafverfolgungsbehörden; 2) Kontakte mit der kriminellen Welt; 3) zielgerichtete Beschaffung von Rechtskenntnissen mit dem Ziel, die Haftung für beabsichtigte Rechtsverletzung zu umgehen. Hieraus kann aber nicht die übereilte Schlussfolgerung gezogen werden, dass Straftäter im Vergleich zu rechtstreuen Menschen ein entwickelteres Rechtsbewusstsein haben (vorausgesetzt, dass als dessen Kriterium und Ausdruck rechtmäßiges Verhalten dient) und dass dieses entwickelte Rechtsbewusstsein zur Begehung von Rechtsverstößen führt. Das Rechtsbewusstsein von Straftätern formiert sich im Zusammenhang mit Rechtsverstößen mit Hilfe der jeweiligen Agenten der rechtlichen Sozialisierung.

Aufgrund der durchgeführten Studien kann nicht behauptet werden, dass gute Kenntnisse der Rechtsnormen ein rechtmäßiges Verhalten der Person gewährleisten und der wichtigste Ausdruck des Niveaus seines Rechtsbewusstseins sind. Umgekehrt: Rechtskenntnisse an sich können den Menschen (darunter auch einen Juristen) nicht an der Begehung eines Rechtsverstößes (Straftat) hindern. Auch ein Mensch ohne spezielle Rechtskenntnisse kann sich rechtmäßig verhalten und keine Straftaten begehen. Stimmt, es gibt eine Reihe von Normen-Handlungsanweisungen (z.B. viele Normen des Zivil- und Finanzrechts), die die Regelungen zur Ausführung gewisser Vorgänge bestimmen und deren Einhaltung ohne die jeweiligen Rechtskenntnisse undenkbar ist. Wenn wir aber vom kriminologischen Aspekt der Rechtserziehung von Jugendlichen ausgehen (was auch in den empirischen Studien gemacht worden

ist, auf die in dieser Arbeit Bezug genommen wird), dann meinen wir insbesondere die Normen des Strafrechts, auf die Jugendliche in ihrem täglichen Leben mit der höchsten Wahrscheinlichkeit treffen. Die Autorin gibt zu, dass die in den Studien behandelten Arten von Straftaten nicht abschließend sind (z.B. wurden in der Studie Verkehrsstraftaten nicht beachtet, die mit Trunkenheit im Verkehr verbunden waren usw.).

Wir können mindestens drei Bereiche anführen, in denen die Kenntnis des geltenden Rechts unumgänglich ist: 1) Aktivitäten prozeduraler Art bzw. instrumentale Aktivitäten, die von Rechtsnormen instrumentaler Art geregelt werden, die die Ausführungsordnung und Prozedur gewisser Handlungen bestimmen (z.B. Normen, die die Vorlage oder Beantragung bestimmter Dokumente, die Einschreibung an einer Universität, Rentenzahlungen o.a. Regelungen regeln); 2) professionelle Handlungen, insbesondere im Rechtsberuf, die von den für die professionelle Berufstätigkeit (z.B. Beamte des öffentlichen Dienstes) grundlegenden Normen geregelt werden; 3) Aktivitäten im Bereich der Bürger-Staat-Beziehungen, wo unmittelbar politisch geprägte Rechtsnormen wirken, die einerseits den Inhalt der Bürgerfreiheiten und die Pflichten des Bürgers gegenüber dem Staat, andererseits aber die Grenzen der Machtbefugnisse des Staates und die Pflichten gegenüber dem Bürger bestimmen. Die Kenntnis dieser Normen verleiht dem Menschen die tatsächliche Möglichkeit, für seine politischen Rechte einzustehen.

In der Regel aber folgen Menschen den Normen, ohne ihren Inhalt zu kennen oder deren Sinn wahrzunehmen. Dies weist darauf hin, dass sie beim Verhalten an Stelle des Rechts auf andere soziale Ebenen übergehen, die sozialen Normen im Allgemeinen betrachten. Die Mehrheit der Menschen begeht Straftaten nicht dank ihrer juristischen Vorbereitung, sondern dank dem Umstand, dass die grundlegenden Regeln des menschlichen Zusammenlebens, die sich im Laufe von Jahrtausenden entwickelt haben und immer weiterentwickeln, aber auch die Normen der Moral und Sittlichkeit, im engen Einklang mit den Rechtsnormen stehen. Indem der Mensch sich nämlich zu den Regeln als Kulturelemente bekennt (dies geschieht im Sozialisierungsprozess), realisiert der Mensch in seinem Verhalten auf der Endstufe die Vorgaben der Rechtsnormen unabhängig von der rechtlichen Informiertheit im genauen Sinn dieses Wortes. Auf diese Weise wird das rechtmäßige Verhalten von bewussteren Individuen nicht durch das Bestehen von formellen Normen und der in diesen enthaltenen Sanktionen gesichert, sondern durch den Respekt vor den Regeln des menschlichen Zusammenlebens gewährleistet.

Das Gesagte hängt unmittelbar mit der menschlichen Psyche zusammen, die rationelle und emotionale Elemente und Zusammenhänge beinhaltet. Diese zwei Seiten der menschlichen Psyche beteiligen sich auch an unserem täglichen gesellschaftlichen Verhalten, das auf bestimmten Regeln des Zusammenlebens basiert. Das Erkennen dieser Regeln auf der Ebene der Psyche ist bei der Wahl von „richtigen“ Verhaltensvarianten von entscheidender Bedeutung.

Der Umstand, dass den Rechtskenntnissen, der rechtlichen Informiertheit in den empirischen Studien des Rechtsbewusstseins und in der Praxis der Rechts-

erziehung eine übermäßig hohe Bedeutung beigemessen wird, kann nach Ansicht der Autorin durch zweierlei Gründe erklärt werden: einerseits ist dies durch eine rein praktische Erwägung bedingt: die Rechtskenntnisse lassen sich ja relativ einfach „messen“ (in der empirischen Studie des Rechtsbewusstseins); andererseits sind der Umfang der rechtlichen Informationen und die Intensität der Rechtspropaganda ziemlich handliche (und vermutlich objektive) Kriterien, die eine Entscheidung über das Niveau der rechtlichen Sozialisierung zulassen (zumindest quantitativ).

Der zweite Komplex von Gründen, der die Überbewertung der Rolle von Rechtskenntnissen bedingt, ist theoretisch-methodischer Art. Vermeintlich irren wir uns nicht nennenswert, wenn wir sagen, dass der generellste Grund unter diesen die Angst der Forscher ist, das Rechtsbewusstsein mit dem Sittlichkeitsbewusstsein gleichzusetzen. Es wird gerade deshalb versucht, in den Rechtskenntnissen das Unterscheidungsmerkmal dieser zwei Bewusstseinsformen zu sehen. Eine derartige Lösung der Frage ist aber zu formell. Getrieben von dem Wunsch, das Rechts- und Sittlichkeitsbewusstsein um jeden Preis strikt zu unterscheiden, vergisst man, dass alle Formen des Bewusstseins (darunter auch das Rechts- und Sittlichkeitsbewusstsein) mindestens zwei funktionale Ebenen haben: die erkenntnis-theoretische und die verhaltens-regulative Ebene.

Also – einerseits die unbegründete Angst, das Rechtsbewusstsein mit dem Sittlichkeitsbewusstsein gleichzusetzen, andererseits aber die Nichtunterscheidung der zwei funktionalen Ebenen des Rechtsbewusstseins sind diese Gründe der theoretisch-methodischen Art, die die Überbewertung der Rolle der Rechtskenntnisse in den empirischen Studien des Rechtsbewusstseins und in der Praxis der rechtlichen Sozialisierung bedingen.

Das Unterstreichen der Rolle der Rechtskenntnisse wäre begründet, falls die erkenntnis-theoretische Ebene des Rechtsbewusstseins untersucht wird oder falls die rechtliche Sozialisierung lediglich auf die juristische Bildung der Bevölkerung (Jugendliche) gerichtet wäre.

Rechtskenntnisse können auch *im Sinne des Verständnisses von normgerechter Existenz* betrachtet werden. In diesem Fall werden überwiegend Kenntnisse, Einschätzungen u.ä. im Zusammenhang mit dem konkreten Kulturraum, die hier Gestalt gewonnenen Bedeutungen und Wertverständnisse, Einstellungen, die Moral und Stimme des Gewissens im Auge behalten.

Das Recht strebt an, das „richtige“ Recht für die Gesellschaftsmitglieder zu werden. Die Bewertung, wie „richtig“ das Recht zum konkreten Zeitpunkt ist, wird von den Rechtsadressaten selbst erteilt, indem sie ihre Einschätzung (auch) durch die jeweiligen Verhaltensakte ausdrücken. Somit wissen die Menschen (oder meinen zu wissen), was Recht ist und haben eine feste Vorstellung davon, wie das „richtige“ Recht aussehen sollte. Das Genannte ist gerade der Inhalt des Begriffs Rechtskenntnis im gegebenen Kontext. So werden hier als Rechtskenntnisse nicht lediglich diejenigen Kenntnisse behandelt, die zeigen, wie gut oder schlecht der Mensch die geltenden Rechtsnormen und die in diesen festgeschriebenen Auflagen kennt.

Die Gesellschaft stellt ein einheitliches regulatives Feld dar, wo man immer wieder nach dem richtigen Recht fragt. Es ist aber unnütz, nach dem universellen richtigen Recht (wie auch nach der universellen Gerechtigkeit) zu suchen – der Inhalt des Rechts ist untrennbar mit dem Entwicklungsstand und dem Kulturraum der jeweiligen Gesellschaft verbunden. Und noch mehr: zusammen mit der ständigen Entwicklung und Veränderung der Gesellschaft ändert sich auch das Verständnis der Gesellschaftsmitglieder über das richtige und falsche, das akzeptable und nicht akzeptable Verhalten. Gleichzeitig existieren in jeder Gesellschaft die Grundpfeiler des sozusagen richtigen Verhaltens, für deren Gesellschaftsmitglieder auf ähnliche Weise begriffliche Keime des richtigen Verhaltens abhängen, die nicht mit der Existenz oder dem Fehlen des Staates zusammenhängen und nicht von der Bemühung egal welcher staatlicher Organisation, durch Strafandrohungen gegenüber ihren Untertanen die zur unverweigerlichen Erfüllung vorgesehenen „richtigen“ Verhaltensregeln zu diktieren. Vielmehr sind diese Regeln des sozusagen richtigen Verhaltens ein Ergebnis des langfristigen realen Verhaltens von Menschen, das von Menschen genehmigt (und internalisiert) worden ist und dies sowohl auf Basis der historisch akkumulierten als auch der individuellen Erfahrungen. Es handelt sich um eine auf gesellschaftlichem Rechtsbewusstsein basierende Erscheinung.

Die Entstehung von derartigen („richtigen“) Verhaltensmustern erfolgt während der Bewertung der realen Situation – konkrete Zustände rufen im Unterbewusstsein des Menschen die Notwendigkeit nach der Bewertung der Lage vom emotionalen Gesichtspunkt hervor, auf idealer Ebene die jeweilige Handlungsstrategie (Verhaltensnormen) zu erarbeiten und sich in der jeweiligen Situation rational zu verhalten, um die entstandene Lage zu beherrschen und eventuelle oder bereits entstandene Probleme zu lösen. Alles hier Angeführte wird durch die Wahrnehmung der richtigen gesellschaftlichen Existenz (d.h. durch die innere Erkenntnis des richtigen Verhaltens) möglich, die in den realen Verhaltensakten des Menschen seinen Ausdruck findet.

In der Zeit, wo man berechtigt nach dem richtigen Recht innerhalb der Gesellschaft sucht, stehen wir der Erkenntnis gegenüber, dass die Entwicklung der menschlichen Gesellschaften als ununterbrochener Vorgang auch von der Suche nach den globalen „universellen“ Verhaltensmustern (darunter Rechtsgrundsätzen) und warum nicht auch von der Bestrebung, diese bewusst zu schaffen, begleitet wird. Die Autorin ist der Auffassung, dass es bei der Suche nach dem universellen richtigen Recht nicht sinnvoll ist, auf die Bestrebung der Menschheit, eine „universelle“ Welt samt „universellen“ Verhaltensregeln zu schaffen, zu fokussieren. Das Vorhandensein von Verhaltensmustern mit lokalem (intern in einer Gesellschaft) als auch globalem Charakter, die ähnlich verstanden werden (und in diesem Sinn universell sind) verweist vielmehr darauf, dass die während der Entwicklungsgeschichte der Menschheit formierten, auf intuitiver Ebene *ähnlich wahrnehmbaren* Verhaltensmuster in den heutigen Tag übertragen werden und andauernd fortbestehen, nicht aber auf bewusstes Kreieren und die Lebensfähigkeit von derartigen Verhaltensmustern.

Diese Normen ergeben sich aus den Moralgrundsätzen, die sich im Bewusstsein des Menschen ausgebildet haben und gründen auf dem menschlichen Verständnis und der Vorstellung vom „richtigen“ gesellschaftlichen Dasein. Von hier bewegt man sich weiter in Richtung der Erarbeitung einer gerechten sozialen Regulation von menschlichen Beziehungen, in Richtung des gerechten Rechts. Auf diese Gerechtigkeit des Rechts, was aus diesem Recht das „richtige“ Recht macht, wird auf jeder Ebene gewartet – in den Beziehungen zwischen der Einzelperson und Gruppe sowie in der Kommunikation zwischen den Gruppen. Die Suche nach dem richtigen (gleichzeitig gerechten) Recht setzt sich aktiv als ein ununterbrochener Prozess während der gesamten Existenz der Menschheit fort.

Heutzutage wird nach dem richtigen Recht durch den Begriff des vorstaatlichen Rechts und des mit Staat zusammenhängenden Rechts gesucht. Die Findung des richtigen Rechts hängt von der Fähigkeit ab, einen Kompromiss zwischen der Rücksichtnahme auf die Rechte der anderen und der Findung der eigenen Rechte ab. Die Suche nach dem Kompromiss dieses richtigen Rechts könnte als der Grundpfeiler auf dem Weg der Schaffung des universellen Rechts der Menschheit dienen.

Ein bedeutendes Strukturelement des Rechtsbewusstseins stellen die im Sozialisierungsprozess anzueignenden **Werte** dar; im Sozialisierungsprozess findet auch die Ausgestaltung des auf **Haltungen** basierenden Verhaltens des Individuums statt. Im Bewusstsein des Menschen formiert sich das überwiegend hierarchisch angereicherte System von Werten, das die Handlungen des Menschen in der Gesellschaft unterbewusst steuert. Deshalb ist es schwer, die Rolle des Wertesystems bei der Ausgestaltung des Normenbewusstseins (des Rechtsgefühls) des Menschen überzubewerten.

Wenn man die Werte als Orientierungspunkte charakterisiert, mit deren Befolgung die innere Konsequenz der Tätigkeit erreicht wird, wird zugleich auch die *Hauptfunktion der Werte* erschlossen – als geistige Quelle und Regler des Verhaltens zu dienen. Die Spezifik von Werten als Regler der höheren Stufe besteht darin, dass sich in diesen die subjektive Regulierung mit der objektiven Regulierung verbindet, wobei das Letzte durch das Erste realisiert wird. Auf der genannten Besonderheit der Werte gründet unter anderem auch deren integrierende, verbindende Wirkung, die wir auf allen Ebenen der sozialen Struktur beobachten können, beginnend mit der Struktur der Persönlichkeit bis hin zur Gesellschaft als Ganzes.

Auf der Ebene der Persönlichkeit wirken Werte als Integrierer sowohl innerhalb der Persönlichkeitsstruktur als auch in den gegenseitigen Beziehungen der Persönlichkeit und der sozialen Umwelt. Innerhalb der Persönlichkeitsstruktur dienen Werte als der Mechanismus, der die Ganzheit der Persönlichkeit, ihr subjektives ICH schützen. In dieser Funktion wirken Werte als Filter, der die Einwirkungen der externen Umwelt selektiert und wahlweise aufnimmt. In den gegenseitigen Beziehungen der Persönlichkeit und der sozialen Umwelt zeigt sich die verbindende Funktion der Werte dadurch, dass das Individuum entsprechend dem Maß, wie es sich die Werte der sozialen Umwelt (Gruppe,

Schicht usw.) zu eigen und zu den inneren Orientierungspunkte des Verhaltens gemacht hat, wie er sich in die jeweilige Umwelt eingliedert. Dies ist auch der Inhalt der Sozialisierung.

Eine regulative Bedeutung kommt nur den internalisierten Werten zu, d.h. den Werten, die in Form der Überzeugungen, Prinzipien, Ideale o.ä. in der Bewusstseinsstruktur des Subjekts aufgenommen wurden. Im Bewusstsein des Subjekts gruppieren sich die sozialen Werte zu ganzheitlichen strukturellen Systemen, deren eine Ebene die *Wertorientierungen* bilden. Als Wertorientierungen wird die individuelle (konkrete) Wahl der Werte und die Bevorzugung der gewählten Werte im persönlichen Wertsystem bezeichnet.

Als Verhaltenselemente der Persönlichkeitsstruktur stellen Wertorientierungen nicht einfach mechanische Gruppierungen von subjektiven Werten dar, sondern sie sind eine Grundlage für eine qualitativ neue Ebene in den Wertesystemen des Subjekts. Daraus ergibt sich auch deren funktionale Spezifik. Wenn wir über Werte im Sinne der Verhaltensregler wie über eigenartige Leuchttürme reden können, die für die Persönlichkeit bezüglich der Erscheinungen der umgebenden *Wirklichkeit* als Orientierung dienen, dann sind die Wertorientierungen die Leuchttürme, die dem Menschen helfen, sich im Konglomerat der eigentlichen sozialen *Werte* zurecht zu finden. Als solche stellen Wertorientierungen die dynamischen Elemente der (Bewusstseins-) Struktur der Persönlichkeit dar, die in ständiger Entstehung und Modifizierung die primären (aber auch die folgenden) Verhaltenselemente der Persönlichkeitsstruktur gestalten.

Neben dem Begriff des Werts wird der Begriff des *sozialrechtlichen Werts* differenziert. Die genannten zwei Begriffe unterscheiden sich insbesondere dadurch, dass die sozialrechtlichen Werte durch Rechtsnormen geschützt und propagiert werden, deren Einhaltung beim eigentlichen Verhalten durch die staatliche Zwangsgewalt gewährleistet wird. Mit anderen Worten: in den positivierten Verhaltensnormen müssen sich diejenigen Werte widerspiegeln, die an der Spitze des Staats als einer Institution der Wertehierarchie stehen, wobei sie durch die (gesetzgebende) Tätigkeit der Beamten dieser Institution veröffentlicht (und öffentlich) werden.

Das rechtmäßige Verhalten des Individuums wird durch die inneren Regler seines Verhaltens beeinflusst, die die vom Individuum als subjektive Werte angenommenen sozialen Werte und Verhaltensprinzipien darstellen, die mit Rechtsnormen propagiert und geschützt werden.

Den vom Gesichtspunkt des normalen Funktionierens der Gesellschaft meistbedeutenden Werten wird normative Form verliehen. In der entstandenen sozialen Norm verschmelzen drei Elemente mit regulativem Charakter zu einer unzertrennbaren Einheit: 1) das Ideal (der soziale Wert) der Tätigkeit; 2) die optimalste Variante der Realisierung dieses Ideals (die formelle Verhaltensregel) und 3) die Sanktion, die die Erfüllung der Norm garantiert. Auf Grundlage des formellen Elements der Norm und des Charakters der Sanktion, die die Normerfüllung garantiert, können wir soziale Normen in relativ

ganzheitliche Untergruppen aufteilen. Rechtsnormen bilden auch eine dieser Untergruppen.

Wenn als sozialrechtliche Werte bestimmte Verhaltensideale betrachtet werden – Ziele der Tätigkeit und die Arten und Mittel deren Erreichens – die von Rechtsnormen geschützt und propagiert werden, müssen wir zugleich den Standpunkt einnehmen, dass als sozialrechtliche Werte in unserer Betrachtungsweise nicht ein gewisser Vorteil (wie Vermögen, gesellschaftliche Ordnung und Sicherheit usw.), sondern die Verhaltensprinzipien dienen, auf denen die Einstellung von Menschen und sozialen Gruppen zum jeweiligen Vorteil gründet.

Die sozialrechtlichen Werte sind sowohl funktionell als auch genetisch eine der wichtigsten Glieder der verhaltens-regulativen Struktur des Rechtsbewusstseins. Mit deren Eingliederung in die Wertsysteme des Subjekts (wo die Werte sich hierarchisch anreihen) beginnt die Formierung seines Rechtsbewusstseins. Auf der anderen Seite stellen die internalisierten sozialrechtlichen Werte (d.h. die Werte, die in Form von Überzeugungen, Prinzipien, Idealen o.ä. in der Bewusstseinsstruktur des Subjekts als richtig aufgenommen wurden und die es als unvermeidlich, zielgerichtet und für nützlich wahrnimmt) die unmittelbaren subjektiven Regler des rechtmäßigen Verhaltens dar.

Als empirische Indikatoren der sozialrechtlichen Werte (Wertsysteme des Subjekts) dienen Bewertungen (Verbalisierung der kognitiven Elemente der Wertorientierungen), die mit diesen verbundenen Emotionen und Verhaltensakte. Da in den Bewertungen sowohl die internalisierten als auch die verbal als eigen anerkannten Werte zum Ausdruck kommen können, muss beim empirischen Untersuchen der sozialrechtlichen Werte das Ziel gesetzt werden, die dauerhaften, sich in inhaltsnahen Situationen wiederholenden Bewertungen festzustellen, aufgrund der Erwägung, dass die internalisierten Werte gerade in diesen am wahrscheinlichsten zum Vorschein kommen.

Wenn die internalisierten sozialrechtlichen Werte in der subjektiven Selbstregulation und -kontrolle des Individuums als innere Kriterien bei der Wahl der konkreten Verhaltensweise eine Bedeutung haben, dann drückt sich die rechtlich relevante Einstellung des Subjekts zum gewissen Vorteil (beispielsweise das menschliche Leben und die Gesundheit, fremdes Vermögen, öffentliche Ordnung usw.) in seiner jeweiligen sozialrechtlichen Haltung aus.

Indem es sich im Ergebnis der gegenseitigen Integration von subjektiven Werthierarchien gestaltet, bestimmt die sozialrechtliche Haltung zusammen mit den objektiven Faktoren, ob ein rechtlich zu schützender Vorteil (z.B. das Leben und die Gesundheit des Menschen) ein Wert ist, den ein konkretes Subjekt der Bewertung wert findet, oder dies nicht ist. In diesem Fall beziehen wir uns auf die Wertschätzung im ontologischen Sinn (die Wertlehre). *Haltung ist eine dauerhafte, stereotype Bereitschaft oder Veranlagung, auf eine bestimmte Weise zu reagieren.*

Die verhaltens-regulative Wirkung der sozialrechtlichen Haltung ist bemerkenswert allgemeiner als die regulative Wirkung von subjektiven Werten. Dadurch bedingt können wir sozialrechtliche Haltungen nicht soviel wie

subjektive Verhaltensregler, sondern als Persönlichkeit kennzeichnende Charakteristiken, als Syndrom der Persönlichkeit behandeln.

Empirisch kommt die sozialrechtliche Haltung in der Einstellung zu einem beliebigen (sozialen) Vorteil zum Ausdruck, in Bezug auf dessen die Haltung untersucht wird. Die Prozedur der Festhaltung von sozialrechtlichen Haltungen sollte die folgenden Etappen umfassen: 1) die Einstellung des Subjekts zum betrachteten Vorteil, die Stabilität und innere Ganzheit dieser Einstellung abzugrenzen; 2) herausfinden, ob die festgestellte Einstellung überwiegend auf: a) rationalen Erkenntnismomenten oder b) Emotionen (Ebene der Struktur oder des Funktionierens der sozialrechtlichen Haltung) gründet; 3) zu klären, wie intensiv das verhaltensbezogene Potential der jeweiligen sozialrechtlichen Haltung ist. Bei Gestaltung des menschlichen Verhaltens spielt Haltung eine besondere Rolle, weil: *wenn man jemandes Verhalten ändern oder steuern möchte, diese Absicht nur dann Erfolgsaussichten hat, wenn man vor allem die jeweiligen Haltungen zu ändern imstande ist. Das wichtigste Mittel soll hier das Überzeugen sein.*

In Anlehnung an die inhaltliche Analyse von sozialrechtlichen Werten und Haltungen und an die empirische Interpretation dieser Begriffe, können wir ein vorläufiges Modell der Struktur des verhaltens-regulativen Rechtsbewusstseins vorlegen.

Die zwei wesentlichen Elemente der Struktur des Rechtsbewusstseins – Wertorientierungen und sozialrechtliche Haltungen – sind strukturelle Gebilde, in deren Struktur wir als ein Element das (kognitive) Erkenntniselement unterscheiden können. Den Inhalt dieses Elements bilden größtenteils Kenntnisse. Jedoch werden hier nicht dermaßen Rechtskenntnisse, sondern in erster Linie und überwiegend **Kenntnisse von der Existenz und dem Inhalt der sozialrechtlichen Werte** im Auge behalten.

Für das wichtigste Glied der Struktur des verhaltens-regulativen Rechtsbewusstseins sollen funktionell als auch genetisch die sozialrechtlichen Werte gehalten werden. Gerade dann, wenn die letztgenannten in die Wertsysteme des Subjekts eingegliedert werden, beginnt die Formierung des Rechtsbewusstseins, auf der anderen Seite dienen die internalisierten sozialrechtlichen Werte als unmittelbare subjektive Regler des rechtmäßigen Verhaltens.

Wenn wir die internalisierten sozialrechtlichen Werte und die sozialrechtlichen Haltungen des Individuums als den eigentlichen Inhalt des verhaltens-regulativen Rechtsbewusstseins betrachten, erhalten wir gleichzeitig ein handliches Kriterium zur Bewertung des Niveaus des Rechtsbewusstseins. Das Rechtsbewusstsein eines Individuums ist umso entwickelter, in je höherem Maß und mit je geringeren Verzerrungen wie die internalisierten subjektiven Verhaltensregler des jeweiligen Individuums die sozialrechtlichen Werte der Gesellschaft berücksichtigt worden sind. Neben dem genannten Kriterium muss bei Bewertung des Niveaus des Rechtsbewusstseins sicherlich die Harmonie der Struktur des Rechtsbewusstseins, die gegenseitige Balance der einzelnen sozialrechtlichen Haltungen berücksichtigt werden.

Die Kenntnisse, Einstellungen und Haltungen beeinflussen das Verhalten der Person durch *Verhaltenstendenzen*. Es wäre ideal, wenn ein Mensch ein harmonisches System von sozialrechtlichen Haltungen hätte, das sich in der Verhaltenspraxis realisiert. Die mithilfe von verbalen Bewertungen konstruierten Haltungen realisieren sich aber nicht immer im Verhalten. Hier ist ein Grund, dass der Mensch nicht immer fähig ist, zu den tieferen Reglern seines Verhaltens vorzudringen und diese selbst logisch zu erschließen (vorzustellen). Der eventuelle Widerspruch zwischen den Haltungen und Verhaltenstendenzen kann aber auch durch psychologische Umstände erklärbar sein.

Unter Verhaltenstendenzen stellt man sich die Ausrichtung der Person, ihre Bereitschaft zum rechtmäßigen oder -widrigen Verhalten vor. Hauptsächlich formieren sich diese im Sozialisierungsprozess mittels der Sozialisierungsagenten.

Das menschliche Verhalten steht vor allem unter dem Einfluss der Wechselwirkung von drei Faktorenkomplexen:

- 1) seine subjektive Welt (Werte, Haltungen, Kenntnis des normgerechten Daseins);
- 2) die gesellschaftlichen Elemente, die das Verhalten des Individuums und die Persönlichkeit gestalten (Kommunikationspartner, soziale Institutionen, mit denen der Mensch verbunden ist, Massenkommunikation (d.h. Sozialisierungsagenten)) und die von denen verbreiteten sozialen Normen und Werte;
- 3) Verhaltenshintergrund (die durch soziodemographische Indikatoren reflektierte Stellung in der Gesellschaft, Aufwuchsumgebung, bisherige Rechtstreue).

Alle genannten Elemente sind eng miteinander verbunden; diese Gebundenheit ergibt sich aus der gegenseitigen Wirkung des Individuums und der Gesellschaft. Der Mensch lebt und handelt in der Gesellschaft, die das Verhalten ihrer Mitglieder durch unterschiedliche soziale Normen regelt. In der Bestrebung, sein Verhalten an diese Normen anzupassen, versucht der Mensch, seine Individualität aufrechtzuerhalten, seine Persönlichkeit zu entfalten. Die individuellen (insbesondere psychologischen) Merkmale des Menschen beeinflussen sein Verhalten aber in ebenso erheblichem Umfang wie soziale Faktoren. So bildet sich ein eigenartiger Teufelskreis, der nach wie vor Stoff für Diskussionen in der Frage liefert, ob der soziale oder individuelle Aspekt die wesentlichere Determinante des menschlichen Verhaltens ist.

Die Autorin nimmt den Standpunkt ein, dass die soziale Umwelt der wesentlichere Einflussfaktor des menschlichen Verhaltens ist, in der der Mensch die für sich geeigneten (aber auch ungeeigneten) Verhaltensregeln findet und wo sich sein Rechtsbewusstsein gestaltet. Die soziale Kontrolle in all ihren Formen spielt hierbei eine wichtige Rolle – das soziale Verhalten findet im Rahmen der in der Gesellschaft formierten (geschaffenen) Einschätzungen und in der Regel mit denen in Übereinstimmung statt.

Das Verhalten des Menschen gestaltet sich entsprechend dem konkreten Gesellschaftstyp. Wenn sich in einer gewissen Mikroumwelt gewisse Verhaltensformen im Verhalten der Menschen wiederholen werden, können wir von einem bestimmten sozialen Verhaltenstyp sprechen. Sozialer Typ bedeutet die Einheit der individuellen Eigenschaften der Persönlichkeit und der typischen Elemente der ihr nahestehenden sozialen Umwelt. Vom Standpunkt der Sozialpsychologie gelten als die wichtigeren Elemente der sozialen Umwelt diejenigen Kategorien, Positionen und Bewertungen, die dem Individuum von der Umwelt angeboten werden: die Einheit der Umwelt und der Persönlichkeit wird auf reale Weise im Verhalten des Individuums verkörpert, weil sich die Elemente der sozialen Umwelt und der Persönlichkeit gerade im Verhaltensakt verbinden.

Als die maßgeblichen Faktoren der Entwicklung des Rechtsbewusstseins gelten das Bewusstsein und die soziale Umwelt in ihrer Wechselwirkung. Der in der Gesellschaft stattfindende Strukturenwechsel bringt gewisse Verschiebungen im Rechtsbewusstsein von unterschiedlichen Bevölkerungsgruppen mit sich. Große soziale Veränderungen bedingen den Bedarf nach einer den neuen Umständen entsprechenden Wertestruktur.

Neben den Hauptelementen der Struktur des **Rechtsbewusstseins** wurden in dieser Arbeit die folgenden **zusätzlichen Elemente** der Struktur des Rechtsbewusstseins behandelt: Vorstellung vom idealen Recht, Einstellung zum geltenden Recht, an das Recht gestellte Forderungen, Einstellung zur Erfüllung von rechtlichen Auflagen.

Bei (angeblich) idealen Verhaltensregeln handelt es sich um eine **Vorstellung vom idealen Recht**. Das Wesen des idealen Rechts fällt mit dem Begriff des gerechten Rechts zusammen.

Die Bestrebungen nach der Findung der Gerechtigkeit sind mit der Rücksichtnahme auf das Prinzip der relativen Gerechtigkeit beim Lösen eines konkreten Falls verbunden. Die Relativität der Gerechtigkeit hängt direkt mit der Gebundenheit der Gerechtigkeit an die Zeit und den Raum zusammen. Die Gebundenheit der Idee der erkennbaren Gerechtigkeit an den sozialen Kontext und damit einhergehend die Gebundenheit der Erkenntnis an die Kategorie der Zeit und des Raums macht die Realisierung der Idee der universellen Gerechtigkeit unmöglich. Offensichtlich ist es richtig, die Gerechtigkeit lediglich als subjektive Erscheinung zu verstehen, wo es sich nur um die Schaffung von den mit Gerechtigkeit ausgestatteten objektiven Regeln und Auflagen für bestimmte soziale Menschengruppen handeln kann.

Die Wahrnehmung oder Anwendung der Idee der Gerechtigkeit durch den Rechtsprecher hängt von der Position und den Sympathien des Schöpfers oder des Anwenders des Rechts in der sozialen Umwelt ab. Somit handelt es sich auch hier um zutiefst relative Gerechtigkeit in ihrer Zeit und in ihrem Raum. Um dem Begriff des idealen Rechts näher zu kommen und die Idee des idealen Rechts dem realen Recht näher zu bringen, sollte bei der Formulierung und Auslegung von Rechtsnormen aus den vereinbarungsgemäßen Prinzipien des

Rechts ausgegangen werden, die in der jeweiligen Zeit und im jeweiligen Raum überwiegend ähnlich verstanden werden.

Staatliche Machtstrukturen, wobei sie an der Erhaltung ihrer Macht und an der Verstärkung der politischen Position interessiert sind, sollten die in der Gesellschaft anerkannten Grundsätze der Gerechtigkeit möglichst wenig ignorieren. Die Drehung dieser Grundsätze, um überwiegend die eigenen Interessen zu realisieren, verursacht Konflikt zwischen der Machtstruktur und der Gesellschaft, dessen Ergebnis sozusagen eine Entfremdung der Macht von der Gesellschaft, eine niedrige Wahlaktivität der Wähler und ein geringes Interesse der Bevölkerung an der Tätigkeit (darunter Rechtsetzung) des Staats ist.

Die Struktur der inneren Verhaltensvorschriften des Menschen umfasst neben den idealen auch die realen (bestehenden) Verhaltensregeln, nach denen sich die Menschen bei ihren Verhaltensakten richten. Hier handelt es sich um die **Einstellung zum geltenden Recht**, die Bewertung des Rechts ausgehend von der Gerechtigkeit, genauer davon, wie gerecht das Recht von den Gesellschaftsmitgliedern in der jeweiligen Zeit und dem jeweiligen Raum empfunden wird. Dies gilt als eine wesentliche Basis dafür, da wir mit dem Recht als einem (voraussichtlich effizienten) Regler von gesellschaftlichen Beziehungen rechnen können. Davon hängt wiederum ab, ob und inwiefern der Mensch die geltenden Rechtsnormen in seinem Verhalten realisiert.

Die Einstellung zu beliebigen Erscheinungen, darunter zum Recht, gestaltet sich vor allem davon abhängig, wie viel und welche Informationen wir über diese Erscheinung besitzen. Als Informationskanal und Zwischenglied zwischen dem Staat und den Rechtssubjekten (Gesellschaft) dienen die Rechtsnormen, durch diese (in diesem Fall) der Staat bekannt gibt, welches Verhalten für ihn annehmbar ist und welches nicht. Auf gesellschaftlicher Ebene stellen die Normen das „jeweilige Zeichensystem“ dar, dessen Aneignung im jeweiligen Kulturraum das im Sinne der jeweiligen Gesellschaft erwartete Verhalten gewährleistet. Rechtsadressaten geben dem Gesetzgeber durch ihre Verhaltensakte, die mit den Rechtsnormen übereinstimmen oder im Gegensatz zu diesen stehen, Rückmeldung über die Akzeptanz oder Nichtakzeptanz der Normen.

Die Einhaltung oder Nichteinhaltung der Norm ist das Effizienzkriterium einer beliebigen sozialen Norm. Somit ist das Recht effizient, wenn es funktioniert, wenn es eingehalten wird. Größere Chancen, im Verhalten von Rechtssubjekten realisiert zu werden, haben aber derartige Normen, die unseren Anschauungen näher stehen und bei denen wir spüren, dass gerade diese Normen auf unsere Bedürfnisse und Wünsche Rücksicht nehmen können und die uns gerecht erscheinen und deshalb für uns annehmbar sind.

Die Bereitschaft des Menschen, eine Rechtsnorm zu befolgen und für seine Taten zu haften, wird sicherlich davon beeinflusst, ob und inwiefern die staatliche Strafpolitik mit dem Gerechtigkeitsgefühl des Menschen (und der Gesellschaft) übereinstimmt. Vom Standpunkt der Gesellschaft kann sowohl übermäßige Härte als auch übermäßige Milde bei der Bestrafung das Gefühl der Ungerechtigkeit und des Misstrauens gegenüber dem Strafgesetz hervorrufen. Bei Beschlussfassung über die Härte der Sanktionen ist das höchste Strafmass

maßgeblich, welches für die Begehung der einen oder anderen Straftat im Gesetz vorgesehen ist.

Jede Rechtsordnung sollte bezwecken, die in den Rechtsnormen enthaltenen Verhaltenserwartungen im Bewusstsein der Gesellschaftsmitglieder einzuprägen. Hieraus ergeben sich die **Forderungen, denen das Recht entsprechen sollte**.

Die Erarbeitung eines möglichst gerechten und möglichst effizienten Rechts auf staatlicher Ebene setzt die Ausrichtung der Gesetzgebung auf die Gesellschaft voraus: vor dem Festschreiben und Verkünden der Gesetze muss der Gesetzgeber über das Wesen und die Bedürfnisse der Gesellschaft auf dem Laufenden sein, eine tiefe Analyse vornehmen, für wen und warum er diese Gesetze schreibt. Nur das hilft, das Problem des vom Staat entfremdeten Volkes zu überwinden und die Effizienz des Rechts zu steigern und das Sicherheitsgefühl der Gesellschaft zu erhöhen.

So lastet auf dem positivierten Recht eine große Verantwortung für die Sicherung des ausgewogenen Funktionierens der Gesellschaft und für die Gewährleistung der Sicherheit. Um diese verantwortungsvolle Aufgabe zu erfüllen, muss sich das Recht Hand in Hand mit der jeweiligen Entwicklung der Gesellschaft entwickeln, unter Berücksichtigung der sozialen Entwicklungen und die gegenseitige Gebundenheit von Rechtsnormen an andere soziale Verhaltensregeln wahrnehmend. Gemeinsam mit anderen Verhaltensnormen gestaltet das Recht die Lebensweise, die Einstellungen und die Anschauungen der Bevölkerung; auf der anderen Seite wird der Inhalt der Rechtsnormen von gesellschaftlichen Faktoren, insbesondere von der Machtposition, von Interessen, Werten und der herrschenden Mentalität bestimmt. Das Gesagte verweist auf die Notwendigkeit, in der Gesetzgebung mehr als bisher von der sozialen Information Gebrauch zu machen. Unter den Informationen, die sowohl dazu beitragen würden, dass die in die Gesetzgebung einbezogenen Personen das ganzheitliche Gesellschaftsbild begreifen, als auch die politische Elite dazu verpflichtet würden, die Situation und Bedürfnisse der auf den niedrigeren Stratifikationsstufen stehenden Gesellschaftsmitglieder moralisch zu berücksichtigen, werden sozialstatistische Angaben, Wirtschaftsinformationen und Ergebnisse von soziologischen Studien verstanden.

Damit eine Rechtsnorm die gesellschaftlichen Beziehungen effizient regeln und dies dabei so tun würde, wie es der Gesetzgeber wünscht, bedarf es der Wechselwirkung von vielen Faktoren.

Die wesentlicheren Faktoren, die die Effizienz des Rechts beeinflussen, sind: 1) Formulierung des Rechts und Gesetzgebung als Ganzes, die Verständlichkeit des Rechts für seine Adressaten; 2) Qualität der Tätigkeit der Strafverfolgungsorgane und der mit der Rechtsanwendung beschäftigten Organe; 3) die Adressaten des Rechts selbst und die durch ihre soziale Umwelt bedingten Verhaltensweisen. Neben den Vorgenannten sollte hier auch der Inhalt des Rechts, dessen Fähigkeit zur Widerspiegelung von objektiven Umständen und zur Berücksichtigung von realen gesellschaftlichen und politisch-wirtschaftlichen Beziehungen unterstrichen werden. Ein wesentlicher Faktor, der die Effizienz

des Rechts beeinflusst, ist sicherlich das Niveau der Rechtskultur und des Rechtsbewusstseins der Menschen in der Gesellschaft. Das Recht ist ja effizienter in einer derartigen Gesellschaft, in der die Mehrheit der Gesellschaftsmitglieder das Gesetz respektiert und sich in ihrem täglichen Leben danach richtet. Es ist wesentlich, dass die Menschen ihre Rechte und die korrelierenden Pflichten kennen und diese richtig verstehen.

Die Einstellung zur Erfüllung von rechtlichen Auflagen hängt davon ab, ob die Normen nach Einschätzung der Rechtsadressaten imstande und angemessen sind, um die jeweiligen gesellschaftlichen Beziehungen, die der rechtlichen Regelung bedürfen, auf erforderlichem und notwendigem Niveau zu regulieren. Die Bewertung der Rechtsadressaten hängt in dieser Frage davon ab, als wie „richtig“ (gerecht) die Rechtssubjekte das Recht empfinden. So setzt sich neben der Suche nach Gerechtigkeit auch die Suche nach dem richtigen Recht fort.

Die Einstellung zur Erfüllung von rechtlichen Auflagen reduziert sich größtenteils auf die Frage über die Autorität des Rechts. Die Autorität des Rechts ist ein wesentlicher Faktor, wenn die Rechtssubjekte die Frage über dessen Einhaltung oder Nichteinhaltung entscheiden.

Es ist sinnvoll, die Frage über die Autorität des Rechts durch Vergleich des staatlichen und des gesellschaftlichen Rechts zu analysieren. So können wir fragen: welches – das staatliche oder das gesellschaftliche Recht - sollte mehr Zuneigung seitens der Gesellschaftsmitglieder finden und was zwingt zur Einhaltung des Rechts? Hier ist es vielleicht einfacher, die zweite Hälfte der Frage zu beantworten: als Garant für die Erfüllung des sich aus dem Staat ergebenden Rechts hat der Staat selbst den jeweiligen Zwangsmechanismus, die jeweiligen Institutionen und Organe geschaffen, die dafür einstehen müssen, dass das Recht befolgt wird und die die Übertreter bestrafen; zwecks der Einhaltung des in der Gesellschaft entstandenen Rechts sind keine speziellen Zwangsorgane geschaffen worden, die Haftung für das eigene Verhalten betrifft vor allem jeden selbst, das richtige Verhalten wird von der „Stimme des Herzens“ und von unseren Mitbürgern gesteuert, die unsere Taten bewerten. Wenn wir beim Ignorieren des staatlichen Rechts mit strengen staatlichen Sanktionen rechnen müssen, dann müssen wir beim Übertreten des Gesellschaftsrechts auf die Verurteilung seitens der uns umgebenden Menschen bereit sein. So handelt es sich hier um zwei gänzlich unterschiedliche Kontrollmechanismen, die unser Verhalten täglich beeinflussen.

Wenn wir zu der zu Beginn des vorigen Abschnitts gestellten Frage zurückkehren, ist es bei der Suche nach der Antwort offensichtlich sinnvoll, vom sozialen Wesen des Rechts auszugehen, was bedeutet, dass die Normen des sozusagen „richtigen“ Daseins in der Gesellschaft entstanden sind und immer entstehen werden, egal, wie wir diese Normen bezeichnen (konventionelle, Moral-, Ethiknormen usw.). In der Gesellschaft verwurzeln so oder anders nur diese Normen, die ein positives Echo seitens der Gesellschaftsmitglieder finden. Gerade deshalb können wir diese als Normen des „richtigen“ Verhaltens oder als „richtiges Recht“ bezeichnen. Der Staat als Institution, der über die jeweiligen Zwangsmechanismen verfügt, fixiert die im

Sinne der Gesellschaft „richtigen“ Normen als staatliche Gesetze, verleiht ihnen imperatives Gewicht und legt (formale) Sanktionen gegen die Übertreter dieser Normen fest. So können wir behaupten, dass (staatliche) Rechtsnormen soziale Wurzeln haben, weil diese Normen der Gesellschaft selbst erwachsen sind (sich daraus ergeben) und die Adressaten des Rechts, für die der Staat diese Normen als Pflicht festgelegt hat, dieselben Gesellschaftsmitglieder sind, die die indirekten Schöpfer derselben (nun dann schon staatlichen) Verhaltensnormen sind.

Wir können Zuneigung zu den Erscheinungen und Sachen empfinden, die uns sympathisch und, herzensnah sind. So befürworten wir dieses Recht, das unseren Anschauungen näher steht und bei dem wir spüren, dass gerade dieses Recht auf unsere Bedürfnisse und Wünsche Rücksicht nehmen kann, das uns gerecht erscheint. Je näher das gesellschaftliche und staatliche Recht einander stehen, desto sozial „richtiger“ ist das Recht an sich und desto autoritärer wird es von Rechtssubjekten empfunden.

Als Zwischenglied des staatlichen und gesellschaftlichen Rechts dient die subjektive Wahrnehmung, infolgedessen die Person (in diesem Fall der Gesetzgeber) das sich aus der Gesellschaft Ergebende ausgehend von seiner Person und seinem Bewusstsein (darunter Rechtsbewusstsein) interpretiert, was die objektive Realität in den geschriebenen Rechtsnormen einigermaßen verzerren kann. (Und eigentlich tut es das immer gerade!). Zur Verringerung dieses Problems würde beitragen, wenn der Gesetzgeber möglichst gut und adäquat über die eigentliche soziale Situation auf dem Laufenden wäre, indem er sozusagen den „Puls der Zeit“ fühlen würde, um mehr „richtige“ Gesetze im sozialen Sinn zu schaffen. Die Rechtsordnung sollte ständig analysiert und mit der sozialen Wirklichkeit verglichen werden, um Lücken und subjektive Verzerrungen in den Gesetzen zu entdecken.

Die Qualität der Struktur des Rechtsbewusstseins als Ganzes hängt von den Verhaltens-Vorbildern ab, die von der jeweiligen Person einmal nachgeahmt worden sind oder mit denen sie sich beim Verhalten identifiziert hat. Folglich: um die erwünschte Ausgestaltung des Rechtsbewusstseins bereits in der Anfangsphase dessen Ausgestaltung zu sichern, müssen die Prozesse der Nachahmung und der Identifizierung gesteuert und kontrolliert werden.

Im *dritten Kapitel* der Doktorarbeit wird die Formierung des Rechtsbewusstseins im Prozess der rechtlichen Sozialisierung behandelt. Es wird die Rolle der vier (rechtlichen) Sozialisierungsagenten – der Familie, der Schule, der Massenmedien und der Rechtsinstitutionen bei der Gestaltung des Rechtsbewusstseins der Person und bei der Entwicklung von subjektiven Verhaltensmodellen analysiert.

Die rechtliche Sozialisierung gründet auf den durch sittliche Erziehung geschaffenen Grundlagen und hat klar formulierbare Ziele: 1) **Gestaltung der Persönlichkeit**, was damit beginnt, dass dem Kind auf der Grundlage der in der Gesellschaft, insbesondere aber in der Mikroumwelt herrschenden Wertidealen klar gemacht wird, was gut und was schlecht ist, was man tun darf und was nicht; 2) **Einprägung von positiven sozialen Einstellungen** – gewöhnlich

werden die bereits vorhandenen positiven sozialen Haltungen durch die rechtliche Sozialisierung eingeprägt und diese hilft auch, das Modell des rechtmäßigen Verhaltens für die eine oder andere konkrete Lebenssituation ausführlich zu erarbeiten; 3) **Schaffen der Grundlage zur Wahl einer rationalen Verhaltensvariante** – als soziales Wesen akkumuliert der Mensch die Informationen, die ihn über egal welche sozialen Kanäle erreichen. Es gibt eine Vielzahl von diesen Kanälen und Informationsgebern (hierunter versteht man die unterschiedlichen Sozialisierungsagenten), wobei das Subjekt in seiner Entwicklung quasi in deren Kreuzfeuer gerät. Eigentlich wählt jedes Individuum selbst die Werte, die es bewertet und tut dies vor allem aus seinem inneren Empfinden heraus und davon ausgehend. Die gewählten (und mittels der Sozialisierungsagenten in seinem Bewusstsein eingeprägten) Werte kommen in seinem Verhalten zum Ausdruck; 4) **Vorstellung der Prinzipien des sozialen Verhaltens** – soziales Verhalten können wir als Verhalten definieren, das für die Person wichtige soziale Ergebnisse voraussetzt, die ein beliebiger Vorteil (z.B. Wissen, Information, Wohlergehen, Respekt, wohlwollende Beziehungen, Macht, Geld usw.) sein kann, dessen Quelle unbedingt die Gesellschaft sein muss. Beim Erreichen des sozialen Ergebnisses ist aber die Verbundenheit der Person (d.h. soziale Beziehung) mit den anderen Gesellschaftsmitgliedern wesentlich, von denen die Möglichkeit oder Unmöglichkeit des Erhaltens der Vorteile in großem Umfang abhängt. Unabhängig vom Charakter der Verbindung nehmen Personen während einer beliebigen Kommunikation Einfluss aufeinander, indem sie die andere Kommunikationsspartei sozusagen auf ihre Wellenlänge einzustellen, sie an die „Spielregeln“ dieser Beziehung anzupassen (und möglicherweise sich selbst anzupassen) versuchen. Inhaltlich handelt es sich hier um eine typische Situation der Sozialisierung und des Sozialisieretwerdens, und dies sowohl auf der Ebene der konkreten Beziehung als auch der sozialen Umwelt; 5) **Förderung der Selbstkontrolle im System der sozialen Kontrolle** – soziale Kontrolle auf Persönlichkeitsebene wird zur Selbstkontrolle, als deren Mittel die Bewertungsorientierungen der Person, die von ihr angeeigneten Verhaltensnormen, sozialpsychologische Haltungen, Gefühle und Emotionen dienen. Selbstkontrolle hängt vor allem mit der informellen Form der Kontrolle durch das Selbstwertgefühl des Menschen zusammen. Die Wirksamkeit der Selbstkontrolle hängt in vielem vom Gelingen des Sozialisierungsprozesses ab, d.h. davon, in welchem Umfang die eigenen Wertvorstellungen des Menschen den in der Gesellschaft als Ganzes anerkannten ähneln. Um über die Selbstkontrolle als eine mögliche Unterart der sozialen Kontrolle zu reden, muss vorausgesetzt werden, dass die Person, die dies verwirklicht, die gesellschaftlichen Bräuche/Regeln kennt und diese auch anerkennt; 6) **Gestaltung des entwickelten verhaltens-regulativen Rechtsbewusstseins** – der Inhalt der rechtlichen Sozialisierung besteht in der Ausrichtung von Menschen (insbesondere Jugendlichen) auf die Internalisierung von sozialrechtlichen Werten. Infolge der Internalisierung von diesen Werten müssen sich bei Jugendlichen positive sozialrechtliche Haltungen ausbilden; 7) **Ausrichtung der Individuen auf rechtmäßiges Verhalten** –

beim Versuch, diese Aufgabe durch Verbreitung von Rechtskenntnissen und Intensivierung der Rechtspropaganda zu lösen, darf nicht vergessen werden, dass lediglich Rechtskenntnisse, die nicht von tieferen Verhaltensreglern unterstützt werden, nicht das rechtmäßige Verhalten des Individuums absichern können.

Die rechtliche Sozialisierung ist eine Unterart der Sozialisierung. Das rechtliche Wesen der Sozialisierung kommt nicht dermaßen darin zum Ausdruck, dass sich das Individuum die in der Gesellschaft geltenden Rechtsnormen aneignet, sondern darin, dass ihm die Auswirkung des Rechts auf das Bewusstsein des Menschen hilft, die sozialkulturellen, darunter die juristischen Werte der Gesellschaft zu internalisieren. Unter der rechtlichen Sozialisierung verstehen wir das Schöpfen derartiger sozialer Erfahrung aus dem gesellschaftlichen Gedächtnis, die das Verhalten des Menschen in den rechtlich bedeutsamen Situationen bestimmt und wie er seine Rolle als Rechtssubjekt erfüllt, d.h. juristische Pflichten und subjektive Rechte ausführt.

Die rechtliche Sozialisierung kann nicht von der Sozialisierung im weiteren Sinne getrennt werden – die Begriffe und Umstände, die rechtliche Bedeutung haben, kommen in der Gesellschaft in Verbindung mit egal welchen anderen Regelungen vor. Das Recht ist vom Einfluss der Moral, der Religion u.a. Regeln untrennbar. Der Inhalt des Rechtsbewusstseins hängt nicht mit rein rechtlichen Erscheinungen und Kategorien zusammen. Das Gesagte verweist auf den Umstand, dass die rechtliche Sozialisierung mithilfe von anderen sozialen Regelungen und in Wechselwirkung mit diesen stattfindet.

Damit das soziale Verhalten funktioniert, müssen die Sozialisierungsagenten sozusagen auf unterschiedliche Mittel setzen. Es kann nicht mit Sicherheit gesagt werden, welche die „goldene Regel“ der (rechtlichen) Sozialisierung sein sollte, die immer zu den erwarteten Ergebnissen führen würde. Dennoch liegt Grund zu der Annahme vor, dass, wenn man von klein auf auf Moral setzt, dies offensichtlich zu besseren Ergebnissen führt als wenn man auf Recht hofft. Wenn der Größere dem Kleineren unrecht tut, ist es sinnvoller eine „Moralpredigt“ darüber zu halten, dass dies böse und schlecht ist als mit der Polizei zu drohen – dies bekommen Kinder von fremden „Erziehern“ überraschend häufig für eine beliebige Kleinigkeit zu hören. Wenn aber die „Moralpredigt“ zu spät kommt, d.h. die Zuhörer schon zu alt, zu arrogant und zu verdorben sind, wird sie am Recht vor allem interessieren, welchen Paragraphen man ihnen für die konkrete Straftat „zuschauen“ und wie man diesem ausweichen kann.

Auch der Religionsunterricht in den Schulen ist eine Moralfrage. Da es sich wirklich vor allem um eine Moralfrage handelt, ist vielleicht die Angst derjenigen Eltern grundlos, die befürchten, dass in diesen Stunden eine „christliche Gehirnwäsche“ betrieben wird. Vielleicht verbieten ängstliche Eltern und Großeltern ihren Kindern einen derartigen Sozialisierungskanal, der für sie „dank“ der Sowjetmacht unerschlossen blieb. In jedem Fall benötigen Jugendliche sowohl immergrüne als auch präzise auf den heutigen Tag abgestimmte

Sozialisierungsmöglichkeiten, um sich in erforderlichem Maß an die Gesellschaft anzupassen, ohne dass ihr aktiver, kreativer Keim gebremst wird.

Rechtliche Sozialisierung (ähnlich der allgemeinen Sozialisierung) erfolgt mittels Sozialisierungsagenten, deren Rolle bei unterschiedlichen Bevölkerungsgruppen sowohl von der Besonderheit dieser sozialen Gruppen (z.B. ausgehend von ihrem Alter o.a.) als auch vom Entwicklungsniveau der Gesellschaft und von den Besonderheiten der konkreten sozialen Umwelt abhängt.

An der Formierung der Persönlichkeit beteiligen sich gleichzeitig mehrere Sozialisierungsagenten und deshalb muss die Wirkung von unterschiedlichen Sozialisierungsagenten auf die Entfaltung der Persönlichkeit untersucht werden.

Welchen Einfluss der eine oder andere Sozialisierungsagent auf die Entwicklung des Menschen ausübt, hängt vom Umfang der Autorität dieser Agenten für die konkrete Person ab. Der Umfang der Autorität kann mit Hilfe von mehreren Indikatoren untersucht werden. Bis zum Schulalter ist das Kind noch keine maßgebliche Persönlichkeit, aber im Schulalter (besonders in der Pubertät) spielen die Familie und die Schule eine wichtige Rolle als Gestalter der Wertvorstellungen des jungen Menschen.

Da die rechtliche Sozialisierung zusammen mit der allgemeinen Sozialisierung stattfindet und ein Aspekt davon ist, ist es schwierig, spezielle Agenten der rechtlichen Sozialisierung zu finden. Allerdings bilden Sozialisierungsagenten eine hierarchische Struktur, die bei unterschiedlichen Jugendlichengruppen unterschiedlich ist. Dieser Umstand ist durchaus verständlich, weil bereits die frühere Sozialisierung der Jugendlichen (d.h. in der Kindheit) nicht ähnlich ist und vom Zuhause und den Eltern abhängt. Das Fundament für die späteren Etappen der Sozialisierung wird aber gerade in der Familie und insbesondere in der ersten Etappe der Sozialisierung gelegt. Bei der Sozialisierung ist es wichtig, die Aktivität eines jeden Menschen (auch des Kindes) selbst bei der Anpassung an die Umwelt zu unterstreichen. Neben der verbalen Kommunikation ist das Lesen von Literatur von unschätzbare Bedeutung. Mehr als die Menge der Bücher, in denen über die Sozialisierung von Jugendlichen die Rede ist, helfen den Jugendlichen die Bücher, die sie selbst lesen. Nichtlesen ist ein Zeichen von sozialer Armut.

Es ist nicht richtig, die Gesellschaft (mit allen Institutionen) als einen Diktator zu betrachten, der ihren Mitgliedern als „Lehrer“ irgendwelche Dogmen übermitteln könnte, die allen in der Gesellschaft helfen würden, unfehlbar zurechtzukommen. Jede Einzelperson ist hier vollberechtigt beteiligt, indem diese von der Gesellschaft erhält, was diese anzubieten hat und selbst ihren Teil an die Gesellschaft gibt. Durch die im Bewusstsein stattfindenden Prozesse schafft die Person schnell eine Vorstellung vom jeweiligen Kulturraum, vom System der dort geltenden Verhaltensnormen und was in höherem oder geringerem Maß mit ihrer Empfindung für das richtige Verhalten übereinstimmt.

Die zentralen Aussagen der Dissertation fanden Bestätigung:

Dem Wesen nach stellt das Rechtsbewusstsein die Selbsterkenntnis des Subjekts im Kontext der rechtlichen Regelung der sozialen Beziehungen dar. Hier sind die soziale Position, der Status und die Rollen des Subjekts von

zentraler Bedeutung, von denen die Person in jedem konkreten Fall ausgeht. Dies erfolgt auf Basis der Selbsterkenntnis des Subjekts, bei der sich die Person als Inhaber der jeweiligen Position und als Träger der mit dieser Position einhergehenden Rollen erkennt. Einerseits erkennt er die soziale Erwartung an ihn als Träger der jeweiligen Rollen, andererseits aber nimmt die Person (und erkennt) die regulativen Grenzen ihrer Tätigkeit wahr. Gerade im Rahmen dieser Grenzen muss (und kann er) die sozialen Erwartungen und die eigenen Ziele verwirklichen.

Das Rechtsbewusstsein ergibt sich aus dem Rechtsgefühl. Das Rechtsgefühl kann als die unmittelbare Quelle des Rechtsbewusstseins betrachtet werden. Das Bewusstsein (darunter Rechtsbewusstsein) ist der unmittelbare Regler des Verhaltens des Individuums, wobei sich die objektive Realität sowie der Platz und die Rolle der Bewusstseinstäger in dieser Realität widerspiegeln. Das Rechtsgefühl ist ein psychischer Identifikationsprozess, in dessen Verlauf die unterschiedlichen Erscheinungen des sozialen Verhaltens bewertet werden. Das Rechtsgefühl ist eine psychologische Facette beim Erkennen des sozial Richtigen und Falschen. Das Rechtsgefühl ist die innere Determinante des Verhaltens der Persönlichkeit, als dessen Wesen das intuitive Verständnis des gerechten sozialen Daseins und des sozialen Verhaltens dient.

Die Grenze zwischen dem Rechtsgefühl und dem Rechtsbewusstsein ist weder starr noch klar fixierbar: das Rechtsbewusstsein geht oft vom Rechtsgefühl aus und das Rechtsbewusstsein, das sich aufgrund einer konkreten Norm entwickelt hat, sinkt zurück in das Halb- oder Vorbewusstsein, wobei es dann wie ein sedimentäres Rechtsbewusstsein beim Rechtsgefühl ist. Der Übergang vom Rechtsgefühl zum Rechtsbewusstsein setzt die Fragestellung über das sozusagen richtige Recht voraus.

Beim Erschließen des Wesens des richtigen Rechts können wir von unterschiedlichen Grundlagen ausgehen. Der essentielle Inhalt der behandelten Erscheinung variiert abhängig davon, in welchem Sinn wir richtiges Recht suchen und von welcher wissenschaftlichen Position wir beim Beantworten dieser Frage ausgehen: 1) beim Begriff des billigkeits- oder vernunftrechtlichen Rechts ist die Rede vom *sozial richtigen Recht*, was von den Rechtssubjekten als richtig (und gerecht) wahrgenommen wird und was sich deshalb in ihrem Verhalten faktisch verwirklicht; 2) beim Begriff des rein positivistischen Rechts handelt es sich um das *juristisch richtige* (und korrekt) systematisierte Recht, dessen Aufgabe in der möglichst effizienten Regelung von sozialen Beziehungen besteht und was das gesetzte Ziel meistens auch erreicht, dessen ungeachtet, ob es im sozialen Sinn richtig ist oder nicht. Ihre (vielleicht zwar nicht maßgebliche) Rolle spielen hier sicherlich die mit staatlichen Zwangsmitteln garantierten Sanktionen, die gegen die Subjekte verhängt werden, die die staatlich festgelegten Verhaltensnormen ignoriert haben. Unabhängig von der theoretischen Ausgangsposition können wir den folgenden Begriff des Rechts konstruieren: *richtig ist das Recht, das von den Gesellschaftsmitgliedern als gerecht empfunden wird.*

Das Rechtsbewusstsein entsteht und entwickelt sich im bewussten Entwicklungsprozess – (Lern-) und Sozialisierungsprozess. Bei der Formierung des Rechtsgefühls spielt die aktive Rechtspraxis (Entwicklungstendenzen des positiven Rechts), die Analyse der in eigenem Identitätsraum und der Gesellschaft vorherrschenden Standpunkte und Einschätzungen die entscheidende Rolle. Wenn der Begriff Rechtsbewusstsein an Verhaltenstendenzen gebunden wird, ist es wesentlich zu unterstreichen, dass sich im geltenden positiven Recht die grundlegenden, in Jahrtausenden durch das Rechtsgefühl geschliffenen Regeln des Zusammenlebens widerspiegeln, an die sich die Menschen selbstverständlich halten. Indem sich das Individuum zu diesen Regeln des Zusammenlebens und zu Verhaltensmustern als Kulturelemente bekannt hat, realisiert es in seinem Verhalten auf der Endstufe bestimmte Vorgaben der Rechtsnormen unabhängig von der rechtlichen Informiertheit im genauen Sinn dieses Wortes. Natürlich funktioniert das positivierte Recht als Gestalter des Rechtsbewusstseins mittels des allgemeinen Bewusstseins und durch das Rechtsgefühl, indem es gleichzeitig eine wichtige Determinante des Rechtsgefühls und des Rechtsbewusstseins ist.

Das Rechtsbewusstsein, das die Wirksamkeit des Rechts optimal gewährleistet, muss erkenntnisbezogen eine derartige Form angenommen haben, dass der Grund und die Wichtigkeit der Rechtsnorm begriffen und deshalb Normen als richtig oder als erwünschenswert (zulässig) akzeptiert werden. Die Analyse der Entstehung und der Funktionen der funktionalen Ebenen (erkenntnistheoretische und verhaltens-regulative Ebene) des Bewusstseins (darunter des Rechtsbewusstseins) trägt zur Findung der Antwort auf die Frage bei, in welchem Verhältnis Rechtskenntnisse zum realen Verhalten stehen. Wenn sich die Menschen rechtmäßig verhalten, richten sie sich gewöhnlich nicht nach den geschriebenen Verhaltensregeln, sondern nach ganz anderen Bewusstseins-elementen, ohne dies öfter erklären zu können, warum sie sich gerade auf diese Weise verhielten. Wenn man dennoch gezwungen ist, sein Verhalten zu begründen, wird in der Regel auf ausgeprägte Anschauungen und Gewohnheiten u.ä. verwiesen. Ein Zuschauer kann alles in allem den Eindruck gewinnen, dass das menschliche Verhalten nicht von einem hoch entwickelten Rechtsbewusstsein, sondern von irgendwelchen irrationalen Prinzipien gesteuert wird. Inhaltlich handelt es sich hier aber vor allem darum, dass man sich auf das Rechtsgefühl stützt. Das rechtmäßige Verhalten der überwiegenden Mehrheit der Menschen gründet gerade auf dem entwickelten Rechtsgefühl, das Grundlage des Rechtsbewusstseins ist. Der reale Inhalt des entwickelten Rechtsbewusstseins drückt sich auf der Endstufe in dem von den Menschen in der Gesellschaft akzeptierten rechtmäßigen Verhalten aus.

1. Die Autorin schlägt die folgende Definition des Rechtsbewusstseins vor: Das Rechtsbewusstsein ist eine Vorstellung (Wahrnehmung) von der richtigen Organisation (Regelung) des sozialen Verhaltens, die Erkenntnis des normgerechten (in der Gesellschaft akzeptierten) Daseins unabhängig von der Kenntnis oder Nichtkenntnis der Regelungen und die Fähigkeit, ausgehend von seinem Rechtsgefühl eine Bewertung des Rechts abzugeben.

Diese Definition umfasst sowohl Gedächtnisvorstellungen als auch Phantasie. Im ersten Fall konzentriert man sich auf frühere Erfahrung, es werden die Beziehungen zwischen den erfolgten Verhaltensakten und deren soziale Bewertung und Folgen analysiert. Die Phantasie ermöglicht es, das Endergebnis der Tätigkeit vor dem Beginn mit dieser Tätigkeit vorauszusehen. Die Vorstellung von einer möglichst richtigen Regelung der sozialen Beziehungen entsteht und entwickelt sich einheitlich in Gedächtnis- und Phantasievorstellungen. In Form des Rechtsbewusstseins handelt es sich gleichzeitig um ein kulturelles Phänomen, das im menschlichen Bewusstsein die historischen und modernen Grundsätze des richtigen Verhaltens zu einer Ganzheit verbindet, auf deren Grundlage eine Bewertung für den Akt des sozialen Verhaltens abgegeben wird.

Eine derartige Begriffsbestimmung des Rechtsbewusstseins unterscheidet sich von den in der Fachliteratur angeführten Definitionen durch das Ausgehen vom Niveau der Sozialisierung und des Sozialisierewerdens und vom Gelingen dieser Prozesse. Das rechtmäßige Verhalten hängt nicht dermaßen von der Kenntnis der geschriebenen Verhaltensnormen wie vom „Erkennen“ des „richtigen“ Verhaltens (d.h. von der Wahrnehmung des Verhaltens) je nach dem Sozialisierungsgrad der Person (im Sinne der Sozialisierung und des Sozialisierewerdens) ab.

2. Die Autorin der Arbeit ist der Ansicht, dass es kein Rechtsbewusstsein als selbständige (d.h. vom Normenbewusstsein getrennte) Erscheinung gibt, weil das Rechtsbewusstsein ein Segment des Normenbewusstseins darstellt. Die unterschiedlichen Teile des Normenbewusstseins (z.B. Moral-, konventionelles, Religions-, Ethik-, usw. Bewusstsein) sind im Bewusstsein eng verflochten. Das Normen- wie auch das Rechtsbewusstsein sind eine Erkenntnisebene des auf sozialen Regelungen basierenden sozialen Verhaltens, die sich im Laufe der Sozialisierung formiert. Mit den durchgeführten soziologischen Studien hat man nicht beweisen können, dass spezielle Agenten der rechtlichen Sozialisierung vorkommen. Studien haben belegt, dass die rechtliche Sozialisierung im Rahmen der allgemeinen Sozialisierung stattfindet. Die in der Arbeit angeführte Stellungnahme wird nach Ansicht der Autorin auch durch den Umstand begründet, dass soziale Normen miteinander verflochten sind: die außerrechtlichen (insbesondere konventionelle und Moral-) Normen widerspiegeln sich (in mehr oder weniger spürbarem (erkennbarem) Umfang) in den Rechtsnormen, Rechtsnormen aber greifen in höherem oder geringerem Umfang mit den außerrechtlichen Regelungen beliebiger sozialer Beziehungen ineinander. Die im Umfang der Gesellschaft funktionierende soziale Regelung und Kontrolle können wir als ein riesiges, mehr oder weniger geordnetes System von Werten und Normen darstellen, welches das Individuum, die soziale Gruppe oder Schicht und die Gesellschaft als Ganzes im Fokus hat. So ist es schwer, wenn nicht unmöglich, im Bewusstsein die Existenz des „reinen“ Rechtsbewusstseins abzugrenzen, das klar vom Normenbewusstsein als Ganzes unterscheidbar wäre.

3. Das vorstehend Gesagte unterstützt den Standpunkt der Autorin, dass als Grundlage der bewussten Modellierung des Verhaltensmodells das Normen- und darunter das Rechtsgefühl dient. Ausgehend von den funktionalen Ebenen des Rechtsbewusstseins findet nochmals die Aussage Bestätigung, dass die Strukturelemente des Rechtsbewusstseins bei Formierung des rechtmäßigen Verhaltens keine primäre Rolle spielen. Diese Elemente – sowohl die in der Literatur besonders unterstrichenen Rechtskenntnisse als auch die Einstellung zu Rechtserscheinungen sowie sozialrechtliche Haltungen und das Wertesystem als wesentliche Komponenten des Rechtsbewusstseins und der Kern der geistigen Regulierung und Kontrolle des Verhaltens – gestalten sich auf Basis des Normen- und Rechtsgefühls.

Das aus dem Normengefühl erwachsende Rechtsbewusstsein formiert sich im Sozialisierungsprozess unter Wirkung und mit Unterstützung von unterschiedlichen Sozialisierungsagenten. Im Prozess der Entwicklung des individuellen Rechtsbewusstseins haben 1) wert-normative Orientierung und 2) innere Verhaltensmotive einen wichtigen Anteil. Der Inhalt und der Charakter dieser Elemente wird durch die Wirkung der Sozialisierungsagenten auf die Person determiniert.

Sozialisierung ist ein lebenslanger Prozess, während dem sich Sozialisierungsagenten abwechseln und sich die Wichtigkeit und der Anteil ihrer Bedeutung ändert. Am Sozialisierungsprozess der Person beteiligen sich gleichzeitig mehrere Agenten, unter denen einige in diesem Prozess eine dominierende, die anderen eine zweitrangige Rolle haben. Unterschiedliche Sozialisierungsagenten wirken sich auf den zu Sozialisierenden unterschiedlich aus, womit unmittelbar die Akzeptierung und Internalisierung von sozialen Normen verbunden ist. Welchen Einfluss der eine oder andere Sozialisierungsagent auf die Entwicklung des Menschen ausübt, hängt vom Umfang der Autorität dieser Agenten für die konkrete Person ab. Die soziologischen Studien, auf die in dieser Arbeit verwiesen wird, zeigen, dass sich der Einfluss und die Autorität der Sozialisierungsagenten mit der Zeit ändern.

Das Rechtsbewusstsein des Erwachsenen wird durch den Einfluss der in der Kindheit angeeigneten Sozialisierungsagenten determiniert. Bis zum Schulalter ist das Kind noch keine maßgebliche Persönlichkeit, aber im Schulalter (besonders in der Pubertät) spielen die Familie und die Schule eine wichtige Rolle als Gestalter der Wertvorstellungen des jungen Menschen. Massenmedien wirken sich lebenslang auf das Rechtsbewusstsein des Menschen aus. Im Umfeld der Rechtskategorien kommt den Rechtsinstitutionen eine besondere sozialisierende Rolle zu – vom Inhalt und der Qualität deren Tätigkeit hängt sowohl das Ansehen dieser Einrichtungen als auch die Wertschätzung des Rechts durch die Gesellschaftsmitglieder ab.

Subjektive Verhaltensregler des Individuums, die in der Endstufe bestimmen, ob das Verhalten rechtmäßig bleibt oder im Widerspruch zu den in den Rechtsnormen festgelegten Forderungen steht, bilden keinen selbständigen, nur bei Regelung des rechtlich relevanten (d.h. der rechtlichen Bewertung unterliegenden) Verhaltens funktionierenden Komplex, sondern die Wirkung

derartiger Regler erstreckt sich auf alle Bereiche der menschlichen Tätigkeit. Somit erwirbt die Frage über die inneren Regler des rechtmäßigen Verhaltens des Menschen einen viel breiteren Inhalt und wird als das Problem der subjektiven Selbstregelung (der geistigen Regler des menschlichen Verhaltens) im Allgemeinen vor uns gestellt.

Das Verhältnis des Rechts zum Rechtsbewusstsein kommt in deren gegenseitigen Einwirkung zum Vorschein. Das Rechtsbewusstsein beeinflusst:

- 1) *Positivierung von Rechtsnormen* auf staatlicher Ebene, weil gesellschaftliche, wirtschaftliche, politische u.a. Interessen mittels und unter dem Einfluss des Rechtsbewusstseins der rechtsetzenden Person zu rechtlichen Interessen und Forderungen werden;
- 2) *Realisierung des Rechts*, weil die Sensibilisierung für (Rechts-) Normen, die das gesellschaftliche Zusammenleben regeln, die Voraussetzung für deren bewusste freiwillige Einhaltung schafft;
- 3) *Prozess der Anwendung (der Umsetzung) des Rechts* – obwohl konkrete juristische Sachen zwar aufgrund von Rechtsnormen gelöst werden, wirkt sich auch das Rechtsbewusstsein von Richtern auf das Urteil aus;
- 4) *Schließen von Lücken in der Gesetzgebung*, weil das Rechtsbewusstsein eines der wesentlichsten Mittel beim Verstehen und Erläutern des Inhalts eines Normativakts ist. Die Auswirkung des Rechts auf das Rechtsbewusstsein kommt durch diese Assoziationen zum Ausdruck, die das Recht im Menschen erweckt – das reale Recht liefert Stoff zur Analyse des Rechts im Bewusstsein des Menschen, wobei das Recht mit dem Modell des idealen Rechts verglichen wird. Durch dieses Gegenüberstellen bildet sich die Einstellung zum Recht und es werden Forderungen ans Recht konstruiert, um dies mehr an die Vorstellung vom richtigen Recht, das das Recht in jeder Zeit und in jeder Gesellschaft anstreben sollte, anzupassen.

In der Dissertation wurden die folgenden Schlussfolgerungen gezogen:

1. Die Bewertungen und Einstellungen des Menschen zum Recht werden durch die inhaltliche Übereinstimmung der sozialen Verhaltensregler (darunter der Rechtsnormen) mit dem Rechtsgefühl des Menschen gestaltet. Hier kommt dem Umstand eine zentrale Bedeutung zu, inwieweit reale Verhaltensnormen mit den idealen Verhaltensmodellen des Subjekts im Einklang sind. Die Bewertungen des Rechts und die Einstellungen zum Recht gestalten sich sowohl während der täglichen sozialen Kommunikation als auch mithilfe der Einwirkung von Sozialisierungsagenten. Die Bewertungen des Rechts und die Einstellungen zum Recht ergeben sich aus der Übereinstimmung des geltenden Rechts mit dem richtigen Recht. Das richtige Recht wiederum entspricht den Vorstellungen vom gerechten Recht.

2. Der Mensch behandelt das Recht ausgehend von seinen Interessen als gerecht oder ungerecht. Diese Interessen sind mit der sozialen Position, dem Status und den Rollen des Menschen verbunden. Für jeden Menschen ist es wichtig, dass

er die Rollen füllen kann, die sich aus der jeweiligen Position in der Gesellschaft und aus dem Status in der Gruppe ergeben. Als Hilfsmittel bei der Realisierung seiner Rollen sieht er das Recht. Die Bewertungen des geltenden Rechts, Gefühle und die Meinungen über das Recht entwickeln sich beim Menschen entsprechend der Position und dem Status und hängen davon ab, wie effizient und wirksam er (auch im Kontext der Realisierung der Rollen) das geltende Recht empfindet. Hieraus entwickelt sich das Rechtsgefühl des Individuums, das die Quelle seines Rechtsbewusstseins ist. Position, Status und Rollen sind ein wesentlicher Einflussfaktor bei der Gestaltung des individuellen Rechtsgefühls und des Rechtsbewusstseins. Das Verbinden des Rechtsbewusstseins mit der sozialen Position, dem Status und den Rollen des Individuums verweist auf die ständige Entwicklung, Änderung und Anpassung seines Rechtsbewusstseins abhängig von seiner sozialen Position und deren Änderung. Das Rechtsbewusstsein passt sich an die sozialen Umstände und an die Position der Person im regulativen Feld an.

3. Das Rechtsbewusstsein entwickelt sich mittels von Sozialisierungsagenten, die eine verantwortungsvolle Rolle zu tragen haben. Die rechtliche Sozialisierung findet im Rahmen der allgemeinen Sozialisierung statt. Die Hauptziele der rechtlichen Sozialisierung sind die Gestaltung von sozialrechtlichen Haltungen, die Lenkung der rationellen Wahl der Verhaltensvariante und die Sensibilisierung für die Notwendigkeit der Selbstkontrolle. Das Rechtsbewusstsein (und dessen Entwicklungsstand) [das Rechtsbewusstsein des Individuums ist desto entwickelter, in je höherem Maß und mit je geringeren Verzerrungen die Verhaltensregler in seinem Bewusstsein in Übereinstimmung mit den sozialrechtlichen Werten der Gesellschaft internalisiert sind] findet in den Verhaltensakten der Person seinen Ausdruck. Dies, inwieweit das Rechtsgefühl und das reale Verhalten der Person übereinstimmen, hängt von den Verhaltens-Vorbildern ab, die von der jeweiligen Person einmal nachgeahmt worden sind oder mit denen sie sich beim Verhalten identifiziert hat. Die Einheit des Bewusstseins und des Handelns ermöglicht es, die innere Welt der Persönlichkeit, seine Erlebnisse und sein Bewusstsein nachzuempfinden und dies gerade durch sein äußeres Verhalten. Auch das (rechtliche) Selbstbewusstsein der Person ist durch alle objektiven Beziehungen des Menschen in der sozialen Umwelt sozial determiniert.

Zusammenfassend sind die wichtigsten sozialen Determinanten des Rechtsbewusstseins:

- i. die soziale Position, der Status und die Rollen des Menschen;
- ii. das positive Recht und dessen Übereinstimmung mit den Kriterien des richtigen Rechts;
- iii. der Einfluss der Sozialisierungsagenten.

Zurückkommend auf den Widerspruch zwischen der dominierenden Konzeption des Rechtsbewusstseins (gemäß der das Verhalten des Menschen von der Entwicklung der Strukturelemente seines Rechtsbewusstseins abhängt) und dem

tatsächlichen Verhalten von Menschen, ist die Autorin der Ansicht, dass die vorstehend genannten sozialen Entwicklungsdeterminanten des Rechtsbewusstseins beim Überwinden des genannten Widerspruchs einen wichtigen Platz einnehmen. Hier besteht die Frage darin, inwieweit die Person zwischen dem sich aus der Vergesellschaftung ergebenden Druck und ihrem inneren Rechtsgefühl Einklang finden kann. Die Findung dieses Einklangs muss bewusst sein und erfordert vom Menschen offensichtlich in bestimmten Fällen auch Selbstüberwindung – er soll den Widerspruch zwischen dem Sozialen und Individuellen unterdrücken. In der Regel gewinnt in diesem Kampf die soziale Ebene die Oberhand – in diesem Fall gerät der Mensch mit seinem inneren Ich in Konflikt. Von hier kommen wir zu der anderen möglichen Erklärung: der Widerspruch zwischen dem Rechtsbewusstsein und dem tatsächlichen Verhalten des Menschen wird in gewissem (ziemlich erheblichem) Maß vom vererblichen Faktor determiniert. Ungeachtet des starken Drucks der sozialen Wirklichkeit auf die Entwicklung des Individuums können beim Erklären des Widerspruchs zwischen dem Bewusstsein und dem tatsächlichen Verhalten die angeborenen Faktoren nicht beiseite gelassen werden. Hieraus ergibt sich die wichtige Zusatzaufgabe der Sozialisierungsagenten: den Anteil des angeborenen Faktors im Prozess des sozialen Verhaltens zu lenken und zur Anpassung der Individuen an die soziale Umwelt beizutragen. Ein wichtiges Ziel ist die Bestrebung danach, dass es in der Gesellschaft möglichst wenig Personen gibt, die im sozialen Verhalten zum Überwinden ihrer inneren Welt außerstande sind, d.h. deren Selbstkontrolle nicht auf dem erforderlichen (d.h. die Stabilität des Funktionierens der Gesellschaft sichernden) Niveau funktioniert.

INHALTSVERZEICHNIS

EINLEITUNG	7
1. BEGRIFF DES RECHTSBEWUSSTSEINS, FUNKTIONALE EBENEN UND ARTEN	12
1.1. Rechtsbewusstsein als Teil des Bewusstseins	12
1.1.1. Über das Wesen des Bewusstseins	12
1.1.2. Vom Rechtsgefühl zum Rechtsbewusstsein	15
1.2. Begriff des Rechtsbewusstseins	21
1.3. Funktionale Ebenen des Rechtsbewusstseins	23
1.3.1. Verhaltens-regulative Ebene des Rechtsbewusstseins	24
1.3.2. Erkenntnis-theoretische Ebene des Rechtsbewusstseins	25
1.4. Arten des Rechtsbewusstseins	30
1.4.1. Individuelles und gesellschaftliches Rechtsbewusstsein	30
1.4.2. Alltägliches und theoretisches Rechtsbewusstsein	33
1.4.3. Rechtsideologie und -psychologie als Arten des Rechtsbewusstseins	33
1.4.4. Massen-, spezialisiertes und lokales Rechtsbewusstsein	35
2. STRUKTUR DES RECHTSBEWUSSTSEINS	37
2.1. Allgemeine Charakteristik der Struktur des Rechtsbewusstseins	37
2.2. Hauptelemente der Struktur des Rechtsbewusstseins	38
2.2.1. Rechtskenntnisse	39
2.2.1.1. Kenntnis des positiven Rechts (Kenntnis der Rechtsnormen)	39
2.2.1.2. Kenntnis des Rechts als des normgerechten Daseins	41
2.2.2. Werte und Wertorientierungen	43
2.2.3. Sozialrechtliche Haltungen	50
2.2.4. Verhaltenstendenzen	53
2.3. Zusatzelemente der Struktur des Rechtsbewusstseins	58
2.3.1. Vorstellung vom idealen Recht	58
2.3.2. Einstellung zum geltenden Recht	63
2.3.3. Forderungen an das Recht	65
2.3.4. Einstellung zur rechtlichen Auflagen	68
3. GESTALTUNGSPROZESS DES RECHTSBEWUSSTSEINS	73
3.1. Ziele der rechtlichen Sozialisierung	73
3.2. Rechtliche Sozialisierung als Gestalter des Rechtsbewusstseins	85
3.3. Erheblichere Agenten der rechtlichen Sozialisierung	89
3.3.1. Familie	91
3.3.2. Schule	98
3.3.3. Massenmedien	108
3.3.4. Rechtsinstitutionen	111
ZUSAMMENFASSUNG	116

RESÜMEE	121
LITERATURVERZEICHNIS	157
VERÖFFENTLICHTE THEMENBEZOGENE BEITRÄGE VON SILVIA KAUGIA	161
ANLAGEN	162
ANLAGE 1. Rechtskenntnisse von Jugendlichen im Vergleich der Studien der Jahre 1975 und 1995	162
ANLAGE 2. Sozialrechtliche Haltungen von Jugendlichen im Vergleich der Studien der Jahre 1975 und 1995	164
ANLAGE 3. Anteil der Sozialisierungsagenten beim Erwerb von Rechtskenntnissen von Jugendlichen im Vergleich der Studien der Jahre 1975 und 1995	165
ANLAGE 4. Prestige von Berufen im Vergleich der Studien der Jahre 1975 und 1995	166
ANLAGE 5. Subjektive Verhaltensmotive von Jugendlichen im Vergleich der Studien der Jahre 1975 und 1995	168

KASUTATUD KIRJANDUSE LOETELU

1. Aarnio, A. Õiguse tõlgendamise teooria. Tallinn: Õigusteabe AS Juura, 1996.
2. Aimre, I. Sotsioloogia. Tallinn: Sisekaitseakadeemia kirjastus, 2001.
3. Alexy, R. Begriff und Geltung des Rechts. Freiburg, München: Verlag Karl Alber, 1992.
4. Alexy, R. Begriff und Geltung des Rechts. Freiburg (Breisgau), München: Alber, 2002.
5. Allik, J. Psühholoogia keerukusest. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009.
6. Auväärt, L. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001.
7. Auväärt, L., Kaugia, S. Perekond ja lapsealiste kuritegevus. – Akadeemia, 1995, nr 10, lk 2175.
8. Bachmann, T., Maruste, R. Psühholoogia alused. Tallinn: Ilo, 2008.
9. Bilsky, W. Wertungen als Verhaltensgrundlagen des Rechts – Anmerkungen zu Terminologie und Theorie. – Bausteine zu einer Verhaltenstheorie des Rechts. F. Haft, H. Hof, S. Wesche (Hrsg). Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2001.
10. Blankenburg, E. Nutzen und Grenzen eines graduellen Rechtsbegriffs. – Theodor Geiger. Soziologie in der Zeit „zwischen Pathos und Nüchternheit“. Beiträge zu Leben und Werk. Hrsg von Siegfried Bachmann. Berlin: Duncker&Humblot, 1995.
11. Brieskorn, N. Rechtsphilosophie. Stuttgart-Berlin-Köln, 1990.
12. Bruce, S. Sotsioloogia. Põgus sissejuhatus. Tallinn: AS Kupar ja Maria Drevs, 2002.
13. Cassirer, E. Uurimus inimesest. Sissejuhatus inimkultuuri filosoofiasse. Tartu: Ilmamaa ja Avatud Eesti Fond, 1997.
14. Chartier, R. Eessõna eestikeelsele väljaandele. Bodeni järve ratsanik. – N. Elias. Tsviliseerumisprotsess. Sotsiogeneetilised ja psühhogeneetilised uurimused. I kd. Käitumise muutused Öhtumaa ilmalikes ülemkihtides. Tallinn: Varrak, 2005.
15. Cohen, A. Kriminelle Jugend. Soziologie jugendlichen Bandenwesens. Hamburg, 1961.
16. Dahrendorf, R. Homo Sociologicus. Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle. 4. Aufl. Köln und Opladen: Westdeutscher Verlag, 1964.
17. Diekmann, A. Die Befolgung von Gesetzen. Empirische Untersuchungen zu einer rechtssoziologischen Theorie. Berlin: Duncker&Humblot, 1980.
18. Dsiss, H. Eesti koolinoor 1996–1998. – Forseliuse Sõnumid, 1999, nr 6, lk 39.
19. Dsiss, H., Kenkmann, P. Haridus on osa ühiskonna elust ja samas selle seisundi indikaator. – Forseliuse Sõnumid, 2000, nr 7, lk 54.
20. Ealine ja pedagoogiline psühholoogia. Tallinn: Valgus, 1979.
21. Ehrlich, E. Grundlegung der Soziologie des Rechts. 1913.
22. Elias, N. Die Gesellschaft der Individuen. Hrsg von M. Schröter. Frankfurt (Main): Suhrkamp, 1987.
23. Erikson, E. Kindheit und Gesellschaft. 2. Aufl. Stuttgart, 1965.
24. Esimene Moosese raamat, 3.5. Suur Piibel. OÜ K. Mattieseni trükikoda Tartus 1938. – Kirjastusaktiaselts „Otava” trükikojad, Keuruu, 1989.
25. Geiger, T. Vorstudien zu einer Soziologie des Rechts. Kobenhavn: Universitetsforlaget I Aarhus Ejnar Munksgaard, 1947.
26. Gloy, K. Bewusstseinstheorien: zur Problematik und Problemgeschichte des Bewusstseins und Selbstbewusstseins. Freiburg, München: Verlag Karl Alber, 1998.
27. Gümnaasiumiõpilaste õigusteadvuse uuringu tulemused. November-detsember 2007. www.saarpoll.ee. – Arvutivõrgus. Kättesaadav:

http://www.riigikohus.ee/vfs/683Noorte_%F5igusteadvuse_uuringu_aruanne.pdf,
25. augustil 2010.

28. Habermas, J. *Between Facts and Norms: contributions to a discourse theory of law and democracy*. Cambridge: Polity Press, 1996.
29. Hayes, N. *Sotsiaalpsühholoogia alused*. Tallinn: Külim, 2002.
30. Hess, B.B., Markson, E.W., Stein P.J. *Sotsioloogia*. Tallinn: Külim, 2000.
31. Hillmann, K.-H. *Zur Wertewandelforschung: Einführung, Übersicht und Ausblick*. G.W. Oesterdiekhoff, N. Jegelka (Hrsg): *Werte und Wertewandel in westlichen Gesellschaften. Resultate und Perspektiven der Sozialwissenschaften*. Opladen: Leske+Budrich, 2001.
32. Ihering, R. v. (1884). *Über die Entstehung des Rechtsgefühls*. In: Rusche, Christian (Hrsg.) *Rudolf von Ihering. Der Kampf ums Recht. Ausgewählte Schriften mit einer Einleitung von Gustav Radbruch*. Nürnberg, 1965.
33. Ihering, R. v. *Der Zweck im Recht*. I Bd. Leipzig, 1877.
34. Ihering, R. v. (1872). *Der Kampf ums Recht*. Hrsg. und mit einem Anhang versehen von H. Klenner. 1. Aufl., Freiburg/Berlin, 1992.
35. Isensee, J. *Freiheit-Recht-Moral – das Dilemma des Rechtsbewusstseins im deutschen Verfassungsstaat. – Freiheit-Recht-Moral*. Hrsg von K. Weigelt. Bonn: Bouvier, 1988.
36. Jakob, R. *Rechtsbewusstsein und Normkonflikt. Gedanken zur Aktualität von Theodor Geigers Überlegungen zu Recht und Moral. – T. Geiger. Soziologie in einer Zeit „zwischen Pathos und Nüchternheit“*. Beiträge zu Leben und Werk. S. Bachmann (Hrsg). Berlin:Duncker&Humblot GmbH, 1995.
37. Kaugia, S. *Eesti noorte õigusliku sotsialiseerimise agentide mõjust siirdeühiskonnas. – Akadeemia*, 2002, nr 1, lk 122.
38. Kaugia, S. *Legal Behaviour: Norm and Deviation. – Juridica International. Law Review University of Tartu*. II, 1997, p 7.
39. Kaugia, S. *Legal Knowledge of Estonian Youth. Comparison of 1970s and 1990s. – Juridica International, Tartu*, 2000, p 20.
40. Kaugia, S. *Strafrechtliche Kenntnisse estnischer Jugendlicher im Kontext sozialwirtschaftlicher Umbrüche. – Rechtstheorie*. 31. Band, Heft ¾, Berlin, 2000, S 435.
41. Kaugia, S. *Structure of Legal Consciousness. – Juridica International. Law Review University of Tartu*, 1996, p 16.
42. Kaugia, S., Maldonado, C., Neipert, D. *Eesti ja USA üldhariduskoolide õpilaste õigusteadmiste võrdlus. – Juridica*, 2002, nr 6, lk 421.
43. Kautz, S. *Liberty, Justice and the Rule of Law. – Yale Journal of Law and the Humanities*. Summer 1999, Vol 11, Nr 2, p 435.
44. Kenkmann, P. *Sotsiaalne informatsioon seadusloome edendamise teenistuses: olukord ja ettepanekud. – Riigikogu Toimetised*, 2000, nr 1, lk 139.
45. Kevelson, R. *Law. Encyclopedic Dictionary of Semiotics*. The Hague: Mouton de Gruyter, 1986.
46. *Kolmekümneaastaste põlvkonna sotsiaalne portree*. Toim M. Titma. Tartu-Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1999.
47. Lampe, E.-J. *Methodenprobleme der Rechtentstehung und des Rechtswandels. – Bausteine zu einer Verhaltenstheorie des Rechts*. F. Haft, H. Hof, S. Wesche (Hrsg). Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2001.
48. Lampe, E.-J. *Zur Entwicklung von Rechtsbewusstsein. Einleitung. – Zur Entwicklung von Rechtsbewusstsein*. E.-J. Lampe (Hrsg). Frankfurt/M: Suhrkamp, 1997.

49. Lauristin, M., Vihalemm, P. Massikommunikatsiooni teooria. Tartu: Tartu Riikliku Ülikooli Kirjastus, 1980.
50. Lotman, J. Kultuur ja plahvatus. Tallinn: välja antud Kesk-Euroopa Ülikooli kirjastuse toetusel, 2001.
51. Luhmann, N. Die Wissenschaft der Gesellschaft. Frankfurt/M: Suhrkamp, 1990.
52. Luts, M. Sissejuhatus õigusfilosoofiasse. Tallinn: Juura, Õigusteabe AS, 1997.
53. Markina, A., Saar, J. Alaealiste hälbekäitumine Eestis, Tšehhis ja Ungaris: rahvusvaheline *self-report*-meetodil tehtud delinkventsuse uuring (ISR-2). – *Juridica*, 2009, VII, lk 465.
54. Maruste, R. Põhiseadus ja selle järelevalve. Tallinn: Juura, Õigusteabe AS, 1997.
55. Mayntz, R. Durchsetzung und Wirksamkeit des Rechts in der Sicht der Soziologie. – Die Durchsetzung des Rechts. Symposium der Fakultät für Rechtswissenschaft aus Anlass des 75jährigen Bestehens der Universität Mannheim. Mannheim, Wien, Zürich: Bibliographisches Institut, 1984.
56. Meier, C. Zur Diskussion über das Rechtsgefühl: Themenvielfalt – Ergebnistrends – neue Forschungsperspektiven. Berlin: Duncker & Humblot, 1986.
57. Meos, I. Filosoofia sõnaraamat. Olulisi mõisteid, koolkondi, filosoofe, seisukohti. Tallinn: Koolibri, 2002.
58. Merton, R. Social Theory and Social Structure. Glencoe (Ill), 2. A., 1959.
59. Mõtus, L. Mis on halb ja mis hea. – *Õpetajate Leht*, 10.03.2000.
60. Narits, R. Õigusteaduse metodoloogia. I. Tallinn: Õigusteabe AS Juura, 1997.
61. Narits, R., Merusk, K. Õiguse olemusest ja seaduse võimalustest. – *Riigikogu Toimetised*, 2/2000, lk 100.
62. Noorte õigusliku kasvatuse kanalid ja efektiivsus. (Kriminoloogilisi aspekte). Tartu, 1974.
63. Noorte õigusliku kasvatuse kanalid ja efektiivsus. (Kriminoloogilisi aspekte). Tartu, 1977.
64. Noorte õigusliku sotsialiseerumise uurimine üleminekul riigisotsialismist vabaturumajandusse. Materjale kordusuuringust. Koost L. Auväärt, H. Dsiss, S. Kaugia, P. Kenkmann, E. Raska. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999.
65. Opp, K.-D. Soziologie im Recht. Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, 1973.
66. Perelman, C. Justice, Law and Argument: essays on moral and legal reasoning. Holland: D. Reidel Publishing Company, 1980.
67. Pichler, J. W., Giese, K. J. Rechtsakzeptanz. (Eine empirische Untersuchung zur Rechtskultur aus dem Blickwinkel der Ideen, Werte und Gesinnungen. Dargestellt am Beispiel einer österreichischen Demoskopie). Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag Gesellschaft m.b.H. & Co.KG., 1993.
68. Psychologie und Rechtspraxis: unter besonderer Berücksichtigung der jugendpsychologischen Begutachtung. Hrsg von Schmidt, H.-D., Kasielke, E. Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1967.
69. Pullmann, H. Enesehinnang. – Isiksusepsühholoogia. Toim. J. Allik, A. Realo, K. Konstabel. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003.
70. Raiser, T. Das lebende Recht. Rechtssoziologie in Deutschland. 2. Aufl. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1995.
71. Raiser, T. Das lebende Recht: Rechtssoziologie in Deutschland. 3. Aufl. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1999.
72. Raska, E. Kriminoloogia. Sissejuhatus ainesse. Tallinn: Juura Õigusteabe AS, 2002.

73. Raska, E. Õiguse apoloogia. Sissejuhatus regulatsiooni sotsioloogiasse. Tartu: OÜ Fontese Kirjastus, 2004.
74. Rawls, J. Theory of Justice. Cambridge: Harvard University Press, 1999.
75. Rehbinder, M. Rechtssoziologie. 3. Aufl. Berlin; New York: de Gruyter, 1993.
76. Rehbinder, M. Rechtssoziologie. 5. Aufl. München: C.H.Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 2003.
77. Roth, G. Fühlen, Denken, Handeln. Wie das Gehirn unser Verhalten steuert. Neue, vollständig überarbeitete Auslage. Frankfurt/M: Suhrkamp, 2003.
78. Rümelin, G. Über das Rechtsgefühl. Tübingen, 1871.
79. Rütters, B. Rechtstheorie. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1999.
80. Ryffel, H. Rechtssoziologie. Eine systematische Orientierung. Neuwied und Berlin: Hermann Luchterhand Verlag, 1974.
81. Schwind, H.-D. Rechtsbewusstsein aus kriminologischer Sicht. – Freiheit-Recht-Moral. K. Weigelt (Hrsg). Bonn: Bouvier, 1988.
82. Sutherland, E. Principles of Criminology. 5. A. Rev. by D.R. Cressly. Chicago v. Philadelphia, 1955.
83. Zenthöfer, J. Rechtsphilosophie. Berlin: Richter-Verlag, 2003.
84. Tammelo, I. Õiglus ja hool. Koost R. Narits ja M. Luts. Tartu: Ilmamaa, 2001.
85. Tuulik, M. Kasvamine, kasvatus ja väärtustamine. – Haridus, 1991, nr 8.
86. Twelsiek, G. Norm und Subjekt. Rechtsform und Rechtsbewusstsein – eine subjekthistorische Analyse. Frankfurt/M; New York: Campus Verlag, 1989.
87. Vadi, M. Organisatsioonikäitumine. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1995.
88. Weber, M. Võimu ja religiooni sotsioloogias. Tallinn: Vagabund, 2002.
89. Wesel, U. Juristische Weltkunde. 5. Aufl. Frankfurt, 1990.
90. Wright, G. H. v. Filosoofia, loogika ja normid. Tallinn: Vagabund, 2001.
91. Würtenberger, T. Das Menschenbild unserer Zeit und die Kriminalität als sozial-kulturelles Phänomen. Wiesbaden, 1964.
92. Õigusteadvus. Uuring Eesti elanikkonna õigusteadvusest. Tallinn, juuni/juuli 2007. – Arvutivõrgus. Kättesaadav: http://www.riigikohus.ee/vfs/600/uuring_2007_õigusteadvus.pdf, 25. augustil 2010.
93. Касьянов, В.В., Нечипуренко, В.Н. Социология права. Ростов-на-Дону: Феникс, 2002.
94. Здравомыслов, А. Г. Социология конфликта. Москва: Аспект Пресс, 1996.
95. Иконникова, Г.И., Ляшенко, В.П. Основы философии права. Москва: Весь Мир, 2001.
96. Кудрявцев, В.Н. Избранные труды по социальным наукам. Том III. Политология, идеология, этика. Москва: Наука, 2002.
97. Кудрявцев, В.Н., Казимирчук, В.П. Современная социология права. Москва: Юристъ, 1995.
98. Луман, Н. Понятие общества. – Проблемы теоретической социологии. Под ред. А.О. Бороноева. Санкт-Петербург: Петрополис, 1994.
99. Социология права. Под ред. проф. В.М.Сырых. Москва: Юридический Дом «Юстицинформ», 2004.
100. Хотинец, В. Ю. Этническое самосознание. Санкт-Петербург: Алетейя, 2000.
101. Элиас, Н. Общество индивидов. Москва: Праксис, 2001.
102. Юридическая социология. Москва: Норма, 2000.

SILVIA KAUGIA ILMUNUD TEEMAKOHASED ARTIKLID

1. Kaugia, S. Nihked eesti noorte õigusteadvuses aastatel 1975–1995. – *Juridica*, 1995, nr 7, lk 313–315.
2. Kaugia, S. Structure of Legal Consciousness. – *Juridica International. Law Review University of Tartu*, 1996, pp 16–19.
3. Kaugia, S. Estonian institutions of Justice within the Legal Socialisation System of Young. – *Juridica International. Law Review University of Tartu*, 1998, III, pp 84–91.
4. Auväärt, L., Dsiss, H., Kaugia, S., Kenkmann, P., Raska, E. Noorte õigusliku sotsialiseerumise uurimine üleminekul riigisotsialismilt vabaturumajandusse. (Materjale õigussotsioloogilise kordusuuringust). Tartu: TÜ kirjastus, 1999, 133 lk.
5. Kaugia, S. Legal Knowledge of Estonian Youth. Comparison of 1970s and 1990s. – *Juridica International*, 2000, pp 20–29.
6. Kaugia, S. Kool noorte õigusliku sotsialiseerimise agendina. – *Forseliuse Sõnumid*, 2001, nr 8, lk 58–59.
7. Auväärt, L., Dsiss, H., Kaugia, S. Noortegruppide õigusteadvuse iseloomustus. – *Õigus. Psühholoogia. Sotsioloogia. Õppematerjale. II*. Tartu: TÜ kirjastus, 2001, lk 215–264.
8. Kaugia, S. Strafrechtliche Kenntnisse estnischer Jugendlicher im Kontext sozialwirtschaftlicher Umbrüche. – *Rechtstheorie*. Berlin: Duncker&Humblot. 31. Band, 2000, Heft ¾, S 435–449.
9. Kaugia, S. Eesti noorte õigusliku sotsialiseerimise agentide mõjust siirdeühiskonnas. – *Akadeemia*, 2002, nr 1, lk 122–136.
10. Kaugia, S., Maldonado, C., Neipert, D. Eesti ja USA üldhariduskoolide õpilaste õigusteadmiste võrdlus. – *Juridica*, 2002, nr 6, lk 421–425.
11. Каугия, С. Тенденции поведения (аттитюды) как один из элементов правосознания (по материалам Эстонской Республики). – *Криминология: вчера, сегодня, завтра. Труды Санкт-Петербургского криминологического клуба: Изд-во Промтехком*, 2003, № 1(6), с 211–218.
12. Kaugia, S. Õigusteadvus: olemus, kujunemine, toimimine. – *Õigus ühiskonnas. Artiklite kogumik. S. Kaugia (koost)*. Tartu, 2006, lk 77–113.
13. Kaugia, S. Õigusteadvuse taseme tõstmine kriminaalpoliitika elemendina. – *Vaateid õiguspoliitikale. Artiklite kogumik. S. Kaugia (koost)*. Tartu, 2008, lk 111–123.
14. Kaugia, S. Sotsiaalsete normide tunnetamine ja normiteadvus. – *Õiguse sotsiaalsest olemusest ja toimest ühiskonnas. Artiklite kogumik. S. Kaugia (koost)*. Tartu, 2009, lk 134–176.
15. Kaugia, S. Küsimus õigest õigusest. – *Juridica*, 2009, II, lk 67–75.
16. Каугия, С. Рецепция правовой регуляции (на примере правосознания и опыта насилия у учеников г. Тарту). – *Криминология: Вчера, сегодня, завтра. Журнал Санкт-Петербургского международного криминологического клуба*, 2010, № 2(19), с 24–34.

LISAD

LISA I

Noorte õigusteadmised 1975. ja 1995. aasta uuringute võrdluses

Tabel 1. Keda antakse alaealise poolt sooritatud kuriteo eest kohtusse? (%-des)

Jrk nr	Tunnus	Aasta	Keskoolide õpilased	Kutsekoolide õpilased	Õiguse-Rikkujad
1.	Ainult alaealine ise	1975	27,7	35,6	48,1
		1995	36,0	37,0	58,0
2.	Alaealine ja tema vanemad (hooldajad)	1975	53,1	50,0	40,7
		1995	44,0	45,0	31,0
3.	Alaealine ja tema õpetajad	1975	0,2	0,4	0,7
		1995	1,0	0	3,0
4.	Alaealine, tema vanemad ja Õpetajad	1975	4,0	2,9	3,0
		1995	2,0	1,0	0
5.	Ainult alaealise vanemad (hooldajad)	1975	14,4	10,4	6,7
		1995	16,0	15,0	4,0
6.	Muud	1975	0,6	0,7	0,7
		1995	1,0	3,0	5,0

Tabel 2. Kõrgeim karistumäär, mida seaduse järgi võib mõista sooritatud kuriteo eest, on ...

... alaealistele (%-des)

Vastusevariandid:

0 – ei tea, ei oska öelda, teab umbkaudu, vastamata

1 – hindab alla

2 – teab täpselt

3 – hindab üle

Vastuse-variant	Aasta	Keskoolide õpilased	Kutsekoolide õpilased	Õiguse-rikkujad
0	1975	58,5	50,9	14,4
	1995	19,0	21,0	15,0
1	1975	14,4	30,6	50,0
	1995	65,0	64,0	47,0
2	1975	11,0	8,1	20,3
	1995	5,0	2,0	23,0
3	1975	16,1	10,4	15,3
	1995	11,0	13,0	15,0

Tabel 3. Kõrgeim karistusmäär, mida seaduse järgi võib mõista sooritatud kuriteo eest, on ...

... täisealistele

Vastusevariandid:

0 – ei tea, ei oska öelda, vastamata

1 – hindab alla

2 – teab osaliselt (15 aastat või surmanuhtlus (kehtis karistusliigina anketeerimise ajal))

3 – teab täpselt (15 aastat, erandkorras surmanuhtlus)

4 – hindab üle (üle 15 aasta)

Vastuse-Variant	Aasta	Keskoolide õpilased	Kutsekoolide õpilased	Õiguse-rikkujad
0	1975	0	0	0
	1995	9,0	12,0	11,0
1	1975	4,1	5,0	9,2
	1995	11,0	9,0	18,0
2	1975	86,8	79,6	72,5
	1995	55,0	35,0	47,0
3	1975	6,4	9,2	10,0
	1995	2,0	9,0	4,0
4	1975	2,7	6,2	8,3
	1995	23,0	35,0	20,0

LISA 2

Noorte sotsiaalõiguslikud hoiakud 1975. ja 1995. aasta uuringute võrdluses

Tabel 4. Kuritegude raskusaste seaduse järgi. (Järjestuses esikohal on raskeim kuritegu selles loetelus, loetelu lõpeb kõige kergema kuriteoga)

Jrk nr	1970. aastad	Jrk nr	1990. aastad
1.	Riigi või ühiskonna vara vargus suures ulatuses (vabadusekaotus viiest kuni viieteistkümne aastani koos kogu või osa vara konfiskeerimisega või ilma selleta)	1.	Mootorsõiduki ärandamine (vabadusekaotus kolmest kuni kahteistkümne aastani)
2.	Huligaansus koos vägivallega isiku kallal (vabadusekaotus ühest kuni viie aastani)	2.	Avalik vargus (vabadusekaotus kolmest kuni üheksa aastani)
3.	Kodaniku isikliku vara vargus suures ulatuses (vabadusekaotus kuni viie aastani)	3.	Salajane vargus (vabadusekaotus kolmest kuni kaheksa aastani)
4.	Raske kehavigastuse tahtlik tekitamine (vabadusekaotus kuni kahe aastani või paranduslik töö kuni ühe aastani)	4/5	Raske kehavigastuse tahtlik tekitamine. Huligaansus (mõlema eest vabadusekaotus ühest kuni seitsme aastani)
5.	Auto ärandamine (vabadusekaotus kuni ühe aastani või paranduslik töö sama tähtajani või rahatrahv kuni ühesaja rublani või ühiskondlik laitus)		

Tabel 5. Missugune loetletud kuritegudest on Sinu arvates seaduse järgi kõige raskem (%-des)?

Jrk nr	Tunnus	Aasta	Keskkoollide õpilased	Kutsekoolide õpilased	Õiguse-Rikkujad
	Raske kehavigastuse tahtlik tekitamine	1975	61,1	50,4	38,6
		1995	78,0	73,0	67,0
	Kodaniku isikliku vara vargus suures ulatuses	1975	1,0	2,2	3,0
		1995	1,0	7,0	4,0
	Auto ärandamine	1975	0,2	0,7	0,8
		1995	1,0	2,0	3,0
	Huligaansus koos vägivallega isiku kallal	1975	14,7	17,6	20,5
		1995	17,0	18,0	25,0
	Riigi või ühiskonna vara vargus suures ulatuses	1975	23,0	29,1	37,1
		1995	3,0	1,0	1,0

LISA 3

Sotsialiseerimisagentide osatähtsus õigusteadmiste saamisel 1975. ja 1995. aasta uuringute võrdluses

Tabel 6. Kust oled saanud õiguslikke teadmisi kõige enam? (%-des)

Jrk nr	Tunnus	Aasta	Keskoolide õpilased	Kutsekoolide õpilased	Õiguse-rikkujad
1.	Vastamata	1975	0	0	0
		1995	9,4	9,7	11,4
2.	Vanematelt	1975	0	0	0
		1995	4,9	5,2	5,1
3.	Mitmest allikast	1975	0	0	0
		1995	31,4	26,0	26,6
4.	Raadiost	1975	11,3	11,8	2,4
		1995	1,3	1,9	2,6
5.	Sõpradelt	1975	2,0	3,5	5,6
		1995	2,7	3,9	5,1
6.	Televisioonist	1975	11,4	6,7	3,2
		1995	12,0	14,9	2,5
7.	Emalt	1975	7,4	5,1	11,3
		1995	1,3	3,2	1,3
8.	Kinost	1975	1,8	2,0	0
		1995	0,9	0	1,3
9.	Mõnelt sugulaselt	1975	1,1	1,2	0
		1995	1,3	1,3	2,5
10.	Koolist	1975	33,5	41,6	46,0
		1995	7,6	9,1	8,9
11.	Isalt	1975	4,3	5,1	8,1
		1995	1,1	1,3	2,5
12.	Juriidilisest Kirjandusest	1975	7,7	8,2	4,8
		1995	2,4	1,3	1,3
13.	Ajalehtedest	1975	6,8	5,5	1,6
		1995	18,0	8,4	3,8
14.	Õelt-vennalt	1975	0,1	0	0,8
		1995	0	0	1,3
15.	Ajakirjadest	1975	1,1	2,0	0
		1995	0,4	0,6	1,3
16.	Muudest allikatest	1975	11,5	7,3	16,2
		1995	4,7	12,3	22,8

LISA 4

Elukutsete prestiiž 1975. ja 1995. aasta uuringute võrdluses

Tabel 7

Kas sa nõustuksid tulevikus töötama... – ?

(%-d ja keskmised)

Vastusevariandid:

- 1 – jah
- 2 – pigem jah kui ei
- 3 – ei oska öelda
- 4 – pigem ei kui jah
- 5 – ei

Jrk. nr.	Tunnus	Aasta	Kontingent ja vastusevariandid																																			
			Keskkoolide õpilased										Kutsekoolide õpilased																									
			1	2	3	4	5	X	1	2	3	4	5	X	1	2	3	4	5	X																		
1.	Prokurörina	1975	12,5	11,4	22,9	13,3	39,9	3,6	8,8	6,9	25,8	10,0	48,5	3,8	9,3	14,0	7,8	65,1	4,2	1995	20,7	15,7	17,1	19,3	27,1	3,2	12,2	8,2	22,4	13,3	43,9	3,7	14,0	19,0	0	61,0	3,9	
2.	Õpetajana	1975	7,6	12,8	14,2	14,2	51,2	3,9	6,9	4,6	13,8	14,9	59,8	4,2	5,4	12,3	9,2	64,6	4,2	1995	3,6	15,0	11,4	24,3	45,7	4,0	7,2	11,3	14,4	19,6	47,4	4,1	6,0	3,0	14,0	9,0	68,0	4,3
3.	Advokaadina	1975	11,4	13,1	20,5	14,6	40,4	3,6	7,4	11,7	18,8	10,2	52,0	3,9	8,4	9,2	12,2	64,9	4,1	1995	31,9	24,1	17,1	11,3	14,9	2,6	23,5	14,3	22,4	8,2	31,6	3,2	24,0	12,0	14,0	4,0	46,0	3,4
4.	Kohtunikuna	1975	6,5	11,3	20,7	15,3	46,3	3,8	7,9	8,7	22,0	11,4	50,0	3,9	8,8	7,2	12,0	60,8	4,1	1995	15,8	10,8	17,3	23,7	32,4	3,4	10,3	10,3	16,5	15,5	47,4	3,9	10,0	4,0	10,0	6,0	69,0	4,2
5.	Tehase direktorina või asutuse juhatajana	1975	9,9	15,7	28,1	14,6	31,7	3,4	12,4	17,1	29,5	10,1	31,0	3,3	10,1	6,2	17,8	57,4	4,0	1995	26,4	32,1	17,9	15,0	8,6	2,5	23,2	23,2	24,2	8,1	21,2	2,7	28,0	26,0	13,0	7,0	25,0	2,8
6.	Militaarõpetajana/ Politseiametnikuna	1975	9,2	15,0	18,0	16,8	41,0	3,6	13,1	17,0	22,0	8,5	39,4	3,4	19,8	6,9	10,7	54,2	3,7	1995	8,5	19,9	14,9	26,2	30,5	3,5	14,3	15,3	23,5	16,3	30,6	3,4	10,0	3,0	16,0	3,0	68,0	4,2
7.	Juulgeolekutöötajana/ Kaitsespolitseinikuna	1975	14,3	17,3	19,3	13,4	35,7	3,4	19,8	14,0	26,7	7,8	31,8	3,2	18,8	10,2	13,3	51,6	3,6	1995	6,4	21,3	14,9	25,5	31,9	3,6	15,2	11,1	21,2	18,2	34,3	3,4	16,0	7,0	10,0	3,0	64,0	3,9
8.	Riigitegelasena	1975	7,9	8,3	26,0	13,2	44,6	3,8	8,6	10,1	8,4	10,5	42,4	3,7	7,0	3,9	16,3	62,8	4,2	1995	5,7	15,7	18,6	15,7	44,3	3,6	9,2	5,1	25,5	12,2	48,0	3,9	9,0	6,0	14,0	4,0	67,0	4,1

Tabel 8. Kas sa nõustuksid tulevikus töötama... – ? (keskmistena)

Vastusevariandid: 1 – jah
 2 – pigem jah kui ei
 3 – ei oska öelda
 4 – pigem ei kui jah
 5 – ei

Jrk nr	Tunnus	Üliõpilased (õigusteadus)			
		1995		1998	
1.	Prokurörina	2,7	4.	2,9	5.
2.	Õpetajana	3,9	6. – 8.	3,7	6.
3.	Advokaadina	1,8	1.	2,1	1.
4.	Kohtunikuna	2,5	3.	2,2	2.
5.	Tehase direktorina või asutuse juhatajana	2,4	2.	2,6	4.
6.	Politseiametnikuna	3,9	6. – 8.	3,9	8.
7.	Kaitsepolitseinikuna	3,9	6. – 8.	3,8	7.
8.	Riigitegelasena	2,8	5.	2,4	3.

Tabel 9. Küsitletute arvamused võimalustest vältida karistust (keskmistena)

Vastusevariandid: 1 – täiesti nõus
 2 – pigem nõus, kui mitte
 3 – ei tea
 4 – pigem ei ole nõus
 5 – ei ole nõus

Väited	Aasta	Kesk- koolide õpilased	Kutse- koolide õpilased	Õiguse- Rikkujad
1. Vastutusele võtmine toimepandud kuriteo eest sõltub sellest, kus ja kellena töötavad vanemad	1974	3,6	3,6	3,5
	1994	3,0	3,0	2,5
2. Karistust toimepandud kuriteo eest võib vältida, kui on mõjukaid tuttavaid	1974	3,5	3,3	2,9
	1994	2,4	2,6	2,0
3. Igale kuriteole järgneb karistus ja ei tutvused ega vanemate töökoht ei võimalda karistusest pääseda	1974	1,9	1,9	1,9
	1994	3,0	2,7	3,3

LISA 5

Noorte subjektiivsed käitumismotiivid 1975. ja 1995. aasta uuringute võrdluses

Tabel 10. Mis sunnib Sinu arvates noori käituma nii nagu nad tegelikult käituvad? (üldmassiiv) (%-des)

Väide	Aasta	Kindlasti	Pigem jah kui ei	Ei oska öelda	Pigem ei kui jah	Üldse mitte
1. Soov meeldida ümbritsevatele	1975	48	30	15	4	3
	1995	44	31	21	3	1
2. Soov tuua võimalikult palju kasu inimestele	1975	17	23	33	19	8
	1995	6	14	34	39	7
3. Püüd elada lõbusalt ja mitme-kesiselt	1975	46	35	12	6	1
	1995	56	35	8	1	0
4. Auahnus ja karjerism	1975	6	10	31	24	29
	1995	15	25	36	15	9
5. Soov olla alati puhta südametunnistusega	1975	33	27	25	11	4
	1995	15	15	34	27	9
6. Soov saada isiklikku kasu	1975	12	22	32	20	14
	1995	37	31	24	6	2

ELULOOKIRJELDUS

Silvia Kaugia

Sünniaeg ja -koht: 29.08.1963, Tartu
Kodakondsus: Eesti Vabariigi kodanik
Amet: TÜ õigusteaduskonna võrdleva õigusteaduse lektor
Aadress: Näituse 20, Tartu, 50409
Telefon ja E-post: 737 5386, Silvia.Kaugia@ut.ee

Haridus

1994 Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, *magister artium* (sotsioloogia)
1988 Tartu Ülikool, õigusteaduskond (*cum laude*)
1981 Tartu 12. Keskkool

Erialane enesetäiendus

1995 märts Helsingi Haldusjuhtimise Arengukeskus
1996 juuni–juuli Münsteri Ülikool
1999 märts Helsingi Ülikool
2003 jaanuar–veebruar Venemaa Teaduste Akadeemia Sotsioloogia Instituut;
Vene Föderatsiooni Peaprokuratuuri Sankt-Peterburi
Juriidiline Instituut
2004 märts–juuli Kieli Ülikool

Teenistuskäik

Alates 1993/94. õppeaastast Tartu Ülikooli õigusteaduskonna võrdleva
õigusteaduse lektor
1991–1994 Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna sotsioloogia osakonna
magistrant
1988–1991 Tartu Ülikooli õigusteaduskonna vanemlaborant

Teadustegevus

Peamised uurimisvaldkonnad: õiguse sotsioloogia, võrdlev õigusteadus
Teaduspublikatsioone: 55

Olulisemate teadustööde loetelu (2000–2010)

1. S. Kaugia. Legal Knowledge of Estonian Youth Comparison of 1970s and 1990s. – *Juridica International*, 2000, pp 20–29.
2. S. Kaugia. Strafrechtliche Kenntnisse estnischer Jugendlicher im Kontext sozialwissenschaftlicher Umbrüche. – *Rechtstheorie. Zeitschrift für Logik und Juristische Methodenlehre, Rechtsinformatik, Kommunikationsforschung, Normen- und Handlungstheorie, Soziologie und Philosophie des Rechts*. Berlin, 2000, 31.Bd., Heft ¾, S 435–449.
3. S. Kaugia. Eesti noorte õigusliku sotsialiseerimise agentide mõjust siirdeühiskonnas. – *Akadeemia*, 2002, nr 1, lk 122–136.
4. S. Kaugia, C. Maldonado, D. Neipert. Eesti ja USA üldhariduskoolide õpilaste õigusteadmiste võrdlus. – *Juridica*, 2002, nr 6, lk 421–425.
5. S. Kaugia. Õigusnormide kohast eri kultuuriruumides. – *Riigikogu Toimetised*, 2002, nr 6, lk 69–78.
5. С. Каугия. Тенденции поведения (аттитюды) как один из элементов правосознания (по материалам Эстонской Республики). – *Криминология: вчера, сегодня, завтра./ Труды Санкт-Петербургского криминологического клуба, № 1 (6), 2003 (Бишкек Издательство Промтехком 2003), с 211–218.*
6. S. Kaugia. Õigusteadvus: olemus, kujunemine, toimimine. – *Õigus ühiskonnas. Artiklite kogumik. S. Kaugia (koost). Trt., 2006, lk 77–113.*
7. S. Kaugia. Õiguse õiglus efektiivse õiguse eeldusena. – *Interdistsiplinaarus sotsiaalteadustes. II. Artiklite kogumik. A. Pulver (koost). Tln., 2007, lk 486–507.*
8. S. Kaugia. Õigusteadvuse taseme tõstmine kriminaalpoliitika elemendina. – *Vaateid õiguspoliitikale. Artiklite kogumik. S. Kaugia (koost). Tartu, 2008, lk 111–123.*
9. S. Kaugia. Estonian Schoolchildren's Opinions about Violence and the Possibilities for Preventing It. – *Juridica International. XV, 2008, pp 135–143.*
9. S. Kaugia. Sotsiaalsete normide tunnetamine ja normiteadvus. – *Õiguse sotsiaalsest olemusest ja toimest ühiskonnas. Artiklite kogumik. S. Kaugia (koost). Tartu, 2009, lk 134–176.*
10. S. Kaugia. Küsimus õigest õigusest. – *Juridica*, 2009, II, lk 67–75.
11. С. Каугия. Рецепция правовой регуляции (на примере правосознания и опыта насилия у учеников г. Тарту). – *Криминология: Вчера, сегодня, завтра. Журнал Санкт-Петербургского международного криминологического клуба, 2010, № 2(19), с 24–34.*
12. S. Kaugia. Normatiivse käitumise regulatiivsest ja teadvuslikust tasandist. – *Ühiskonna turvalisuse teenistuses. Artiklite kogumik. A. Lall (koost). Tln., 2010, lk 52–68.*

CURRICULUM VITAE

Silvia Kaugia

Geburtsdatum: 29.08.1963, Tartu
Staatsangehörigkeit: Estnisch
Beruf: Lektorin für vergleichendes Rechtswissenschaft an der
rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität Tartu
Postadresse: Näituse 20, Tartu, 50409
Tel und e-mail: 7375 386, Silvia.Kaugia@ut.ee

Schulbildung und Studium

1994 philosophische Fakultät der Universität Tartu, *magister artium* (die
Soziologie),
1988 rechtswissenschaftliche Fakultät der Universität Tartu (*cum laude*),
1981 Gymnasium, Tartuer 12. Oberschule,

Fachliche Selbstvervollkommnung

1995 März Entfaltungszentrum der Verwaltungsleitung in
Helsinki
1996 Juni–Juli Universität Münster
1999 März Universität Helsinki
2003 Januar–Februar Institut für Soziologie der Akademie der Wissen-
schaften Russlands; Juridische Institut der RF
Generalstaatsanwaltschaft in Sankt-Petersburg
2004 März-Juli Christian-Albrechts-Universität zu Kiel

Berufliche Tätigkeit

1993/94. – Lektorin für vergleichendes Rechtswissenschaft an der
rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität Tartu
1991–1994 Magistratur an der philosophischen Fakultät der Universität
Tartu (Abteilung der Soziologie)
1988–1991 Oberlaborantin an der rechtswissenschaftlichen Fakultät der
Universität Tartu

Wissenschaftliche Tätigkeit

Forschungsgebiete: Rechtssoziologie, vergleichende Rechtswissenschaft
Publikationen insgesamt: 55

Publikationen (2000–2010)

1. S. Kaugia. Legal Knowledge of Estonian Youth Comparison of 1970s and 1990s. – *Juridica International*, 2000, pp 20–29.
2. S. Kaugia. Strafrechtliche Kenntnisse estnischer Jugendlicher im Kontext sozialwissenschaftlicher Umbrüche. – *Rechtstheorie. Zeitschrift für Logik und Juristische Methodenlehre, Rechtsinformatik, Kommunikationsforschung, Normen- und Handlungstheorie, Soziologie und Philosophie des Rechts*. Berlin, 2000, 31.Bd., Heft ¾, S 435–449.
3. S. Kaugia. Eesti noorte õigusliku sotsialiseerimise agentide mõjust siirdeühiskonnas. – *Akadeemia*, 2002, nr 1, lk 122–136.
4. S. Kaugia, C. Maldonado, D. Neipert. Eesti ja USA üldhariduskoolide õpilaste õigusteadmiste võrdlus. – *Juridica*, 2002, nr 6, lk 421–425.
5. S. Kaugia. Õigusnormide kohast eri kultuuriruumides. – *Riigikogu Toimetised*, 2002, nr 6, lk 69–78.
5. С. Каугия. Тенденции поведения (аттитюды) как один из элементов правосознания (по материалам Эстонской Республики). – *Криминология: вчера, сегодня, завтра./ Труды Санкт-Петербургского криминологического клуба, № 1 (6), 2003 (Бишкек Издательство Промтехком 2003), с 211–218.*
6. S. Kaugia. Õigusteadvus: olemus, kujunemine, toimimine. – *Õigus ühiskonnas. Artiklite kogumik. S. Kaugia (koost). Trt., 2006, lk 77–113.*
7. S. Kaugia. Õiguse õiglus efektiivse õiguse eeldusena. – *Interdistsiplinaarus sotsiaalteadustes. II. Artiklite kogumik. A. Pulver (koost). Tln., 2007, lk 486–507.*
8. S. Kaugia. Õigusteadvuse taseme tõstmine kriminaalpoliitika elemendina. – *Vaateid õiguspoliitikale. Artiklite kogumik. S. Kaugia (koost). Tartu, 2008, lk 111–123.*
9. S. Kaugia. Estonian Schoolchildren's Opinions about Violence and the Possibilities for Preventing It. – *Juridica International. XV, 2008, pp 135–143.*
9. S. Kaugia. Sotsiaalsete normide tunnetamine ja normiteadvus. – *Õiguse sotsiaalsest olemusest ja toimest ühiskonnas. Artiklite kogumik. S. Kaugia (koost). Tartu, 2009, lk 134–176.*
10. S. Kaugia. Küsimus õigest õigusest. – *Juridica*, 2009, II, lk 67–75.
11. С. Каугия. Рецепция правовой регуляции (на примере правосознания и опыта насилия у учеников г. Тарту). – *Криминология: Вчера, сегодня, завтра. Журнал Санкт-Петербургского международного криминологического клуба, 2010, № 2(19), с 24–34.*
12. S. Kaugia. Normatiivse käitumise regulatiivsest ja teadvuslikust tasandist. – *Ühiskonna turvalisuse teenistuses. Artiklite kogumik. A. Lall (koost). Tln., 2010, lk 52–68.*

DISSERTATIONES IURIDICAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Херберт Линдмяэ.** Управление проведением судебных экспертиз и его эффективность в уголовном судопроизводстве. Тарту, 1991.
2. **Peep Pruks.** Strafprozesse: Wissenschaftliche “Lügendetektion”. (Instrumentaldiagnostik der emotionalen Spannung und ihre Anwendungsmöglichkeiten in Strafprozess). Tartu, 1991.
3. **Marju Luts.** Juhuslik ja isamaaline: F. G. v. Bunge provintsiaalõigusteadus. Tartu, 2000.
4. **Gaabriel Tavits.** Tööõiguse rakendusala määratlemine töötaja, tööandja ja töölepingu mõistete abil. Tartu, 2001.
5. **Merle Muda.** Töötajate õiguste kaitse tööandja tegevuse ümberkorraldamisel. Tartu, 2001.
6. **Margus Kingisepp.** Kahjuhüvitis postmodernses deliktiõiguses. Tartu, 2002.
7. **Vallo Olle.** Kohaliku omavalitsuse teostamine vahetu demokraatia vormis: kohalik rahvaalgatus ja rahvahääletus. Tartu, 2002.
8. **Irene Kull.** Hea usu põhimõtte kaasaegses lepinguõiguses. Tartu, 2002.
9. **Jüri Saar.** Õigusvastane käitumine alaealisena ja kriminaalsed karjäärid (Eesti 1985–1999 longituuduurimuse andmetel). Tartu, 2003.
10. **Julia Laffranque.** Kohtuniku eriarvamus. Selle võimalikkus ja vajalikkus Eesti Vabariigi Riigikohtus ja Euroopa Kohtus. Tartu, 2003.
11. **Hannes Veinla.** Ettevaatusprintsip keskkonnaõiguses. Tartu, 2004.
12. **Kalev Saare.** Eraõigusliku juriidilise isiku õigussubjektsuse piiritlemine. Tartu, 2004.
13. **Meris Sillaots.** Kokkuleppemenetlus kriminaalmenetluses. Tartu, 2004.
14. **Mario Rosentau.** Õiguse olemus: sotsiaalse käitumise funktsionaalne programm. Tartu, 2004.
15. **Ants Nõmper.** Open consent – a new form of informed consent for population genetic databases. Tartu, 2005.
16. **Janno Lahe.** Süü deliktiõiguses. Tartu, 2005.
17. **Priit Pikamäe.** Tahtluse struktuur. Tahtlus kui koosseisupäraste asjaolude teadmine. Tartu, 2006.
18. **Ivo Pilving.** Haldusakti siduvus. Uurimus kehtiva haldusakti õiguslikust tähendusest rõhuasetusega avalik-õiguslikel lubadel. Tartu, 2006.
19. **Karin Sein.** Ettenähtavus ja rikutud kohustuse eesmärk kui lepingulise kahjuhüvitise piiramise alused. Tartu, 2007.
20. **Mart Susi.** Õigus tõhusale menetlusele enda kaitseks – Euroopa Inimõiguste ja Põhivabaduste Kaitse Konventsiooni artikkel 13 Euroopa Inimõiguste Kohtu dünaamilises käsitluses. Tartu, 2008.
21. **Carri Ginter.** Application of principles of European Law in the supreme court of Estonia. Tartu, 2008.
22. **Villu Kõve.** Varaliste tehingute süsteem Eestis. Tartu, 2009.

23. **Katri Paas.** Implications of Smallness of an Economy on Merger Control. Tartu, 2009.
24. **Anneli Alekand.** Proportsionaalsuse printsiip põhiõiguste riive mõõdupuuna täitemenetluses. Tartu, 2009.
25. **Aleksei Kelli.** Developments of the Estonian Intellectual Property System to Meet the Challenges of the Knowledge-based Economy. Tartu, 2009.
26. **Merike Ristikivi.** Latin terms in the Estonian legal language: form, meaning and influences. Tartu, 2009.
27. **Mari Ann Simovart.** Lepinguvabaduse piirid riigihankes: Euroopa Liidu hankeõiguse mõju Eesti eraõigusele. Tartu, 2010.
28. **Priidu Pärna.** Korteriomanike ühisus: piiritlemine, õigusvõime, vastutus. Tartu, 2010.
29. **René Värk.** Riikide enesekaitse ja kollektiivse julgeolekusüsteemi võimalikkusest mitteriiklike terroristlike rühmituste kontekstis. Tartu, 2011.
30. **Paavo Randma.** Organisatsiooniline teovalitsemine – *täideviija täideviija taga* kontseptsioon teoorias ja selle rakendamine praktikas. Tartu, 2011.
31. **Urmas Volens.** Usaldusvastutus kui iseseisev vastutussüsteem ja selle avaldumisvormid. Tartu, 2011.
32. **Margit Vutt.** Aktsionäri derivatiivnõue kui õiguskaitsevahend ja ühingujuhtimise abinõu. Tartu, 2011.
33. **Hesi Siimets-Gross.** Das „Liv-, Est- und Curlaendische Privatrecht“ (1864/65) und das römische Recht im Baltikum. Tartu, 2011.
34. **Andres Vutt.** Legal capital rules as a measure for creditor and shareholder protection. Tartu, 2011.
35. **Eneken Tikk.** Comprehensive legal approach to cyber security. Tartu, 2011.